

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՎԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՅԻ

ԱՅԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՅԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑԻ

(ԿՅԱՆՔԸ, ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ)

ՀՐԱՄԱՆԱ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՇԱՓԱՌ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2009

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Աելիտա Դոլուխանյան

Ն 631 Դ. Ներսես Մոկացի (կյանքը, գործունեությունը).
Եջմիածին: Մայր Աթոռ Սուլր Եջմիածին, 207 էջ:

XVI – XVII դդ. Եկեղեցական նշանավոր գործիչ, փիլիսոփա, բանաստեղծ Ներսես Մոկացու կյանքը, հասարակական գործունեությունը, բանաստեղծական ժառանգությունը ներկայացվում է ձեռագիր ու տպագիր ցարդ հայտնի փաստերի և ուսումնասիրությունների հիման վրա:

Աշխատությունը նախատեսված է Յայ առաքելական Եկեղեցու պատմությամբ, հայ միջնադարյան փիլիսոփայությամբ և գրականությամբ զբաղվողների, մանկավարժների ու ընթերցող լայն հանրության համար:

ԳՄԴ 83.3 Հ + 87 + 86.37

Երկար տարիներ է, որ բանասերները զբաղվում են միջնադարյան հայ գրականության բնագրերի հրատարակության և ուսումնասիրության գործով: Այդ աշխատանքները նոր թափ ստացան հատկապես XX դարի 60-ական թվականներից՝ Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի (Մատենադարանի), ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի, Երևանի պետական համալսարանի, Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական համալսարանի և այլ հաստատությունների ջանքերով: Այս միջոցում զգալի աշխատանք կատարեցին նաև արտասահմանում գտնվող հայերեն ձեռագրերն ուսումնասիրող հաստատություններն ու անձինք: Կարելի է ասել, որ այժմ չկան առավել աչքի ընկնող այնպիսի հեղինակներ, որոնց երկերն ընտրությամբ կամ ամբողջապես հրատարակված և ընդհանուր գներով, եթե ոչ հանգանակալից հետազոտությամբ, ներկայացված չլինեն:

Միաժամանակ մասնագետների ուշադրության կենտրոնում են եղել համեմատաբար համեստ հեղինակները, որոնց թիվն ավելի մեծ է: Պետք է նկատել, սակայն, որ վերջիններիս ստեղծագործությունների վերհանման և գնահատման խնդիրը դեռևս գտնվում է անբավարար վիճակում: Այս հեղինակների գործերին հանդիպողները սովորաբար ձգտել են տարբեր պարբերականների և ժողովածուների էջերում այս կամ այն եղանակով անդրադառնալ նրանց՝ նպատակ ունենալով ավելի շուտ ուշադրություն հրավիրել վերջիններիս վրա, քան զբաղվել նրանցով: Սա էլ այն դեպքում, եթե նրանք եղել են իրենց ժամանակի Եկեղեցական, կրթական, գիտական Երևելի լուսավոր դեմքերը: Դեռևս բավարար չափով չեն ստեղծվել գիտական մենագրություններ, որոնցում ներկայացվեին համապատասխան հեղինակների թողած ողջ ժառանգությունը: Առանց այս խնդրի իրականացնան միշտ էլ պակասավոր կլինեն մեր պատկերացումները միջնադարյան հայ գրականության մա-

սին: Մանավանդ, որ այս վերջինների մոտ (եթե նրանց գործերը պատկերացնենք համահավաք ամբողջությանը) կյանքի և իրականության պատկերը երբեմն արժանացել է ավելի բազմակողմանի և գունագեղ արտացոլման:

Այդպիսի հեղինակներից մեկն է ահա XVI-XVII դարերի բանաստեղծ Ներսես Մոկացին, որին և նվիրված է սույն մենագրությունը: Այս հեղինակն արժանի է հատուկ ուշադրության և որպես հայ եկեղեցու երախտավոր, և որպես բանաստեղծ, և որպես հասարակական գործիչ:

Իր կյանքը նվիրելով այդ բնագավառներին՝ Ներսես Մոկացին կարողացել է ոչ միայն նպաստել հայ գրականության առաջնորդության, այլև խոշոր դեր խաղալ իր ժամանակի կրթալուսավորական աշխատանքների ասպարեզում: Այս առումով տեղին է հիշել պատմաբան Լեոյի բնութագրականը. «Ներսես վարդապետ Մոկացին ներկայանում է իրեր մեկը XVII դարի գրական վերածնության եռանդու ու վաստակավոր ռահվիրաներից»¹:

Եթե Լեոն Շկատի ունի հատկապես հեղինակի «Ներքողեան գովեստի չորեցունց արանցն, որը եղեն սկիզբն անապատի կարգիլ ի յազգս մեր» ծավալուն քերթվածը՝ նվիրված Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնախնդիրներին և այդ միջոցառման հասարակական նշանակությունը, ապա Մ. Աբեղյանը ոչ պակաս գնահատանքով է հիշում նրան որպես բանաստեղծի: Նկատի առնելով Ներսես Մոկացու «Վիճաբանություն երկնքի և երկրի» գողտրիկ բանաստեղծությունը, նա գրում է. «Մեր քնարերգությունը այսպես, երկնքից կատարելապես իջել է արդեն երկիրը, իրական աշխարհը... Դա արդեն վերջն էր եկեղեցական-կրոնական ոգու և հայացքի»²:

Ներսես Մոկացին, անշուշտ, իր ժամանակի համար բացառիկ երևույթ չէր: Անկախ այդ դարերի գրականության գնահատմանը վերաբերող կարծիքների որոշ տարբերություններից, նկատվել է գրական կյանքի զգալի առաջադիմություն ու զարգացում: Այս տեսակետից արժեքավոր են հատկապես ուսու գիտնական ու բանաստեղծ Վ. Բրյուսովի հետևյալ տո-

ղերը. «Ուշագրավ է, որ կյանքի ազատության վերջին ծայր ճնշված ժամանակ հայ քնարերգությունը հասած է ամենաբարձր զարգացման՝ արդարացնելով քերթողի խոսքը. «Այն, ինչ որ մեզ անկարելի է արգելել, ինչ որ արգելքի տակ չ'իջնար, է երգը» (Ա. Ֆետ)»¹:

Ներսես Մոկացու հասարակական գործունեությունն ու գրական ժառանգությունը իրենց գլխավոր թելերով կապված են եղել մի կողմից՝ կրոնահոգնոր ըմբռնումների, մյուս կողմից՝ ժամանակի հայրենասիրական-ազատասիրական նկրտումների և լուսավորության առաջադեմ գաղափարների հետ: Արտաքնապես հակասական թվացող այս ծշմարտության բուն ոգին ընկալելու առումով բացառիկ կարևորություն ունեն ենգելսի հետևյալ տողերը. «Միջին դարերն աստվածաբանությանը միացրին ու նրա ենթաքաֆինները դարձրին իդեոլոգիայի բոլոր այլ ձևերը՝ փիլիսոփայությունը, իրավաբանությունը, քաղաքականությունը... Մասսաների գգացմունքները սնվեցին բացառապես կրոնական կերակրով...»²: Այս տողերը վերաբերում են նաև հայ միջնադարին, այդ թվուն Ներսես Մոկացու եկեղեցական, հասարակական ու գրական գործունեությանը:

Դայ իրականության համար, ուր հաճախ օտար բռնակալները տապալում էին տեղական իշխանությունները՝ դառնալով երկրի ապօրինի տերերը, կրոնի և եկեղեցու դերն ավելի քան նշանակալից էր դառնում, որովհետև նաև այդ ուժերն էին լծվում ժողովորդի ցրված քեկորների համախմբնան, գոյատևման և նրանց ազատագրման համար մղվող պայքարին:

XVII դարի հայ իրականության մեջ աչքի ընկնող դեր կատարեցին, մասնավորապես, անապատական միաբանությունները, որոնց հիմնադրմանը եռանդուն մասնակցություն է ցուցաբերել Ներսես Մոկացին՝ դառնալով այդ շարժման առաջավոր դեկավարներից մեկը, իսկ հետո, այն ժամանակվա ինաստով, կրթական բարձր մակարդակ ունեցող Լիմ անապատի հիմնադիրը: Չմոռանանք, սակայն, որ նա իր ժամանակին եղել

¹ Վ. Բրյուսով. Տարեգրություն հայ ժողովորդին պատմական ճակատագրին, Վենետիկ, 1931, էջ 230:

² Կ. Մարքս, Ֆ. Էնգելս. Ընտիր երկեր, Երևան, 1950, էջ 512:

¹ Լեռ. Երկերի ժողովածու, Գ, Երևան, 1969, էջ 362:

² Մ. Աբեղյան. Դայոց հիմ գրականության պատմություն, Բ, Երևան, 1946, էջ 588:

է արտաեկեղեցական, այսինքն՝ «արտաքին» գիտությունների լավագույն գիտակը, մտահոգված է եղել այդ գիտությունները ևս ուսուցանելու հարցով և հայ մշակույթի զարգացման բնագավառում պատրաստել է իրեն գերազանցող հաջորդներ։ Ավելացնենք, որ նրա ստեղծագործություններում, անկախ կրոնական գաղափարների զգալի ծանրությունից, հիմնական տեղը գրավում են հայրենիքի և լուսավորության հարցերը։

Ներսես Մոկացու կյանքին ու գործին շատերն են անդրադարձել, սակայն մինչ օրս էլ գոյություն չունի նրան նվիրված առանձին ուսումնասիրություն։ Նկատենք, որ երկու գրքով լուս են տեսել մեր պատրաստած Մոկացու բանաստեղծությունների քննական բնագրերը՝ առաջարանով ու ծանրագրություններով¹։ Սույն աշխատանքի նպատակն է, ձեռքի տակ ունենալով Ներսես Մոկացու մասին ձեռագիր ու տպագիր աղբյուրներում եղած և մեզ հասու բոլոր նյութերը, տալ նրա կյանքին, եկեղեցական, հասարակական ու գրական գործունեությանը նվիրված համեմատաբար համակողմանի շարադրանք։ Ըստ որում, ուշադրության կենտրոնում դրված են եղել հատկապես նրա գրական վաստակի վերհաննան ու գնահատման խնդիրները։ Այդ նպատակով, նախ, ճշգրտվել է հեղինակի գրական ժառագությունը, ազատվել անհինն վերագրումներից, ապա միայն կատարվել համապատասխան վերլուծություն։

Եղած նյութի և դրանով պայմանավորված հարցերի թելադրությունը մենագրությունը բաժանված է երեք գլխի։ Առաջինում քննված են հետևյալ հարցերը։

ա) ի՞նչ են ասել միջնադարի և հետագայի հեղինակները Ներսես Մոկացու մասին, ինչպես է ներկայացված ու գնահատված նա մինչ օրս և ի՞նչ վիճակի մեջ է նրա ստեղծագործությունների հրատարակության գործը,

բ) ի՞նչ նյութեր ու շարադրանքներ կան Ներսես Մոկացու կենսագրության մասին։ Մոկացու ճշգրտված ու նոր կենսագրությունը՝ տպագիր ու անտիպ նյութերի հիման վրա,

¹ **Ներսես Մոկացի.** Բանաստեղծություններ, աշխատասիրությամբ Ա. Գ. Դոլուխանյանի, Երևան, 1975, Նույնի՝ Բանաստեղծություններ, աշխատասիրությամբ Ա. Դոլուխանյանի, Երևան, 1985։

գ) Ներսես Մոկացու ապրած ժամանակի ամփոփ բնութագիրը,

դ) Ներսես Մոկացու եկեղեցական, հասարակական գործունեությունը՝ կապված կրթալուսավորական նպատակով հիմնված վանական միաբանությունների, ինչպես նաև մանկավարժական աշխատանքների հետ,

ե) Ներսես Մոկացու գրական ժառանգության մատենագիտական քննությունը՝ ըստ առանձին միավորների, ու նրա ամբողջական պատկերի ճշգրտումը։

Երկրորդ գլխում տրված է Ներսես Մոկացու գրական ժառանգության գաղափարական բովանդակության վերլուծությունը և գնահատությունը՝ ըստ հետևյալ ենթաքինների։

ա) Ներսես Մոկացու պատմական թեմատիկայով ստեղծագործությունները,

բ) Ներսես Մոկացու՝ հիգու և մարմնի գաղափարական փոխսիրարաբերությունների մոտիվներով ստեղծագործությունները,

գ) Ներսես Մոկացու և Ստեփանոս Շատախյանու մի ընդարձակ (1600 տող) ներբողյանը՝ կրոնադիցաբանական և պատմական թեմայով։

Երրորդ գլխում փոքր-ինչ հանգանանալից խոսք է ասված հետևյալ հարցերի մասին։

ա) Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունների գրական ուղղության,

բ) Ներսես Մոկացու նախասիրած թեմաների և հեղինակների,

գ) Ներսես Մոկացու բանաստեղծությունների լեզվի,

դ) Ներսես Մոկացու երկերի գրական սեռերի, ժամբերի բանարվեստի և տաղաչափության։

Նկատենք, որ այս խմբավորումը չի ենթադրում հարցերի լիակատար մեկուսացում։ Ի հարաբեր նույն հարցի մասին խոսել ենք նաև մի ուրիշ խնդրի կապակցությամբ, բայց ավելի խորացմամբ կամ այլ մոտեցմամբ՝ նայած տեղին ու անհրաժեշտությանը։ Այսպես, օրինակ, հարցի պատմության մեջ

մենք ամփոփ, ամբողջական, բայց սեղմ գծերով ի մի ենք բերել համապատասխան փաստերը: Հաջորդ գլխում, սակայն, յուրաքանչյուր բանաստեղծության նաև առանձին խոսելիս, երբ հարկ է եղել, ավելի հանգամանորեն ենք ներկայացրել այս կամ այն մասնագետի կատարած աշխատանքը, հայտնած կարծիքը, երբեմն էլ մտնելով բանավեճի մեջ: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է: Նույնը պիտի ասել նաև առաջին գլխի այն էջերի մասին, ուր ճշգրտված է Ներսես Մոկացու գրական ժառանգության մատենագիտական պատկերը: Անկախ դրանից, հաջորդ գլխում ևս, եթե անհրաժեշտություն է զգացվել, այս կամ այն բանաստեղծությունը վերլուծելիս, մտել ենք բանասիրական մանրամասների մեջ, որով ստեղծագործության հետ կապված խնդիրներն ավելի ամբողջական տեսք են ընդունել: Ինչ վերաբերում է այն ստեղծագործություններին, որոնք սխալմամբ են վերագրվել Ներսես Մոկացուն, ապա, բնականաբար, դրանց մասին խոսվել է միմիայն առաջին գլխի նշված էջերում: Այս նույն եղանակով, հեղինակի ապրած պատմական իրականության մասին հիմնական պատկերացում տվել ենք առաջին գլխում, սակայն յուրաքանչյուր ստեղծագործություն քննելիս, ի հարկի, տվել ենք նաև նոր ու անհրաժետ որոշ տեղեկություններ՝ կապված այդ գործերի հետ: Անշուշտ, հնարավոր էր, օրինակ, վերջին գլխում քննված հարցերը միաձուլել առաջին երկու գլխում, սակայն այդպիսով մենք զրկված կլինենք այդտեղ խմբված հարցերի (գրական ժանրեր, լեզու, արվեստ և այլն) մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու հնարավորությունից:

Կարծում ենք, որ նախընտրած եղանակով, այսինքն, կարևորագույն հարցերը՝ երեք գլուխներում և մատնանշված կարգով տեղաբաշխելու ու քննելու շնորհիվ, կարողացել ենք ստեղծել ավելի կուռ և համեմատաբար լիարժեք մենագրություն, քան կստեղծենք դրանց այլ խմբավորման կամ ուրիշ եղանակով ներկայացնելու դեպքում: Չմոռանանք, որ փոքրիշատե հաջողված ամեն մի մենագրություն այնքանով է ձուլ ու ամբողջական, որքանով, որ փոխադարձ, բայց անհրաժեշտ կապ կա նրա գլուխների ու ենթաբաժինների միջև:

Քանի որ Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններից երեքը տպագրված են, իսկ հինգը՝ անտիպ, ուստի մենագրության մեջ այդ առումով որպես հիմք նկատի են առնված տարրեր աղբյուրներ: Այսպես, տպագիր աղբյուրներից ենք օգտվել հետևյալ ստեղծագործությունների մասին խոսելիս և դրանցից քաղվածքներ կատարելիս (նշում ենք սկզբնատողները):

ա) Օրինեա՝, Տէր Յիսուս փրկիչ...¹

բ) Ի հոլովել ժամանակին...²

գ) Երկինք ու գետինք եղբարք...³

Մնացած հինգ անտիպ ստեղծագործություններից հետևյալ երեքի համար օգտագործել ենք Մատենադարանի ձեռագրերի հիման վրա մեր կազմած գիտական բնագրերը (մանրամասնությունները՝ առաջին գլխում):

ա) Մանուկ մտավարժ էի...

բ) Աստուած և Տէրն ամենայնի...

գ) Բարերար աստուած, մարդասէր...⁴

Մյուս երկու ստեղծագործությունները մեզ հասու են եղել միայն Մատենադարանի № 5958 ձեռագրից՝ խիստ վնասված վիճակով, որոնց մասին որոշ զաղափար տալու համար օգտվել ենք լոկ այդ ձեռագրից: Այդ ստեղծագործություններն են.

ա) Յատդ անմահական...

բ) ... զուարձ մանկունք...

Աշխատության վերջում գետեղել ենք օգտագործված գրականության ցանկ: Այստեղ ձեռագրերը հիշված են միայն իրենց համարներով, առանց նկարագրության, որովհետև բոլոր ձեռագրերն ել համապատասխան տպագիր ձեռագրացուցակներում նկարագրված են: Դրանցից կարևորների մասին լրացուցիչ տեղեկություններ ենք հաղորդել անհրաժեշտ տեղերում: Ի դեպք, մենագրության տողատակերում միջնադարյան հեղի-

¹ Ղ. Ալիշան. Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 618-621:

² Ասպիրանտական գիտական աշխատությունների ժողովածու (Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտ), № 4, պր. 2, Երևան, 1970, էջ 127-139:

³ Ա. Մնացականյան. Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 381-387:

⁴ Դրանցից մեկն էր նաև վերևում նշված «Ի հոլովել ժամանակին...» ողբը:

նակներին հիշելիս՝ լոիվ տվել ենք նախ անուները, ապա՝ մականունները, ազգանունները (օրինակ, Մովսես Խորենացի, Գրիգոր Նարեկացի): Եթե տպագրության մեջ հեղինակի անունը պատշաճ նախադասությամբ ծուլված է աշխատության խորագրին, ապա, դյուրության համար, դրանք անջատել ենք մինչյանցից՝ ազատվելով նախադասություններից ու դարձվածքներից: Օրինակ, Գրիգոր Նարեկացու մատենագրության 1840 թ. տիտղոսաթերթին կարդում ենք. «Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վաճից վանականի Մատենագրութիւնք»: Դա ներկայացրել ենք այսպես. «Գրիգոր Նարեկացի. Մատենագրութիւնք»:

Մենագրությունն ունի ռուսերեն և ֆրանսերեն ամփոփում:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑԻՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներսես Մոկացու գործունեությամբ և գրական ստեղծագործություններով հետաքրքրվել են գեռևս նրա ժամանակակիցներն ու հաջորդները, որոնց մասին տեղեկանում ենք ձեռագիր աղբյուրներից: Դրանցից հայտնի ամենահին և ուշագրավ փաստաթուղթը Ստեփանոս Շատախեցու 1622 թ. մի հիշատակագրությունն է: Այստեղ խոսվում է Ներսես Մոկացու մասին և՝ որպես բանաստեղծի, և՝ որպես հասարակական գործչի¹: Առանձին արժեք ունեն XVII դարի անվանի մատենագիր Առաքել Դավիթիեցու Հաղորդած տեղեկությունները, ուր հանդամանալից խոսք կա հատկապես նրա հասարակական գործունեության վերաբերյալ²: Ներսես Մոկացուն անդրադարձել է նաև նույն ժամանակի մի ուրիշ հեղինակ՝ Դավիթ Բաղիչեցին՝ Հաղորդելով մեծարժեք տեղեկություններ³: Ուշագրավ տողեր է թողել մատենագիր Գրիգոր Դարանադցին⁴: XVII-XVIII դարերի հեղինակ Ավետիք Պաղտասարյանը (Տիգրանակերտցի) ընդօրինակել է նրա մի տաղը՝ փաստահարուստ խորագրով⁵: Բացառիկ նշանակություն ունի Մատենադարանի № 3881 ձեռագրի մեջ պահպանված հին կենսագրականի վերաշարադրանքը:

Ի վերջո, պահպանվել են նաև մի շարք հիշատակարաններ, արձանագրություններ և այլ սկզբնաղբյուրներ, որոնց

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 2079, թ. 210ա:

² Առաքել Դավիթիեցի. Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 253, 254, 260, 395 և այլուր:

³ Դիւան Դայոց պատմութեան, ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 48:

⁴ Գրիգոր Դարանադցի. Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1915, էջ 291:

⁵ «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1897, էջ 424:

մեջ բարձր է գնահատված Ներսես Մոկացու գրական ու հասարակական գործունեությունն առհասարակ: Այս առումով պակաս ուշագրավ չեն նրա բանաստեղծությունների ընդօրինակությունները՝ նույն ժամանակների ձեռագրերում, ինչպես և դրանց կցված որոշ տեղեկություն-գնահատականները:

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ հեղինակը ճանաչված ու սիրված է եղել թե՛ իր ժամանակակից և թե՛ հաջորդ դարերի գործիչների կողմից:

Ներսես Մոկացու կյանքի և գործի իսկական գնահատման փորձերն սկսվում են հայ պատմագիտական և գրականագիտական մտքի ձեւագրման անդրանիկ օրերից: Հենց սկզբից ասենք, որ մասնագետները երկար ժամանակ նպատակ չեն ունեցել ամբողջական խոսք ասել Ներսես Մոկացու մասին և բավարարվել են ընդհանուր դիտողություններով կամ առանձին նշումներով: Հատուկ ուշագրություն չի նվիրվել նաև նրա գրական ժառանգության հրատարակությանը: Հետագայում է միայն, որ որոշ փորձեր են արվել գեթ ընդհանուր գծերով ներկայացնելու նրա կյանքի ու գործի ամփոփ պատկերը: Ուստի, մենք այստեղ ընդհանուր գծերով կներկայացնենք հարցի ամբողջական պատմությունը, իսկ հաջորդ էջերում, ըստ անհրաժեշտության, կանդրադառնանք համապատասխան կարեոր աշխատանքներին:

Հայագիտական մտքի ներկայացուցիչներից առաջինը պատմաբան Միքայել Զամչյանն է անդրադարձել Ներսես Մոկացուն՝ գրելով. «Այս Ներսէս Մոկացի գոլով վարժ է ի շարադրութիւնս բանից արար ճառս ինչ և յօրինեաց ոտանաւոր բանիւ զպատմութիւն փոխմանն Աստուածածնին հանդերձ գովեստիւք և զպատմութիւն պատկերի նորա ևս և զ Պատմութիւն առմանն երուսաղէմի ի Սալահադինայ»¹: Մ. Զամչյանը, ինչպես տեսնում ենք, ծանոթ է եղել Ներսես Մոկացու երեք ստեղծագործություններին, հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկություններ է քաղել Առաքել Դավրիժեցուց, ինչպես նաև Ստեփանոս Շատախեցու՝ Ներսես Մոկացու գործունեության համառոտ նկարագիրը պարունակող հիշատակարանից:

1 Մ. Զամչյան. Պատմութիւն Հայոց, Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 565:

Մ. Զամչյանից հետո Ներսես Մոկացու մասին խոսել է Ղ. Ինձիճյանը². նա էլ Մ. Զամչյանի նման իր տեղեկությունները վերցնում է Առաքել Դավրիժեցու վերոհիշյալ պատմությունից և Ստեփանոս Շատախեցու թողած հիշատակարանից:

Ներսես Մոկացու «Ղղբ վասն առմանն երուսաղէմի» և «Ներբողեան վիպասանական ի փոխումն Աստուածածին կուսին և յաղագս պատկերին սրբոյ...» ստեղծագործություններն արժեքավորել է Սուրբիաս Սոմալը³:

«Նոր բառգիրք հայկագեան լեզուի» երկհատորյակի հեղինակները գրել են. «Ներսէս Մոկացի՝ նորոգիչ Լիմն անապատի ի սկզբան ժիշտառու, որոյ են ոտանաւոր ողբ ի վերայ երուսաղէմի և ոտանաւոր ի վերափոխումն կուսին. պարզ և վայելուչ բանիւ քան զյետնեալ ոճ ժամանակին»⁴:

1882 թ. Ա. Տևկանցը հրատարակում է հայ գրողների մի ցանկ՝ Գրիգոր Նարեկացուց մինչև Թեոդորոս կաթողիկոս Աղթամարցի (X-XVIII դդ.), որտեղ հիշում է նաև Լիմ անապատի վանահայր Ներսես վարդապետ Պելսլուին⁵:

Գ. Զարբհանալյանը նույնպես գիտի Ներսես Մոկացուն, սակայն չի անդրադառնում նրա անձնավորությանն ու ստեղծագործություններին⁶:

Հ. Թոփիճյանը, որը հայտնի է Լիմի անապատական կյանքին նվիրված իր տարեգրությամբ, այն սկսում է Ներսես Մոկացուց և նրան ներկայացնում որպես Լիմի միաբանության հիմնադիր⁶:

Ներսես Մոկացու ստեղծագործության վերաբերյալ ուշագրավ գիտողություններ ենք գտնում Ղևոնդ Ալիշանի մոտ. նա ծանոթ է ձեռագրական մի շարք աղբյուրների, որոնց հասցեները, սակայն, չի նշում: Ղ. Ալիշանը գովեստով է խոսում

1 Ղ. Ինձիճյան. Ստորագրութիւն իին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 227:

2 S. Somal. Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia, 1829, p. 152.

3 Նոր բառգիրք հայկագեան լեզուի, Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 16:

4 Ա. Տևկանց. Հայերգ, Թիֆլիս, 1882, էջ ԺԱ:

5 Գ. Զարբհանալյան. Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, Վենետիկ, 1878, էջ 267:

6 Յ. Թոփիճյան. Ցուցակ ձեռագրաց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 59:

Ներսես Մոկացու ստեղծագործության և գործունեության մասին¹, տպագրելով նրա՝ Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված ներքողյանը, ինչպես նաև հատվածներ «Ներքողեան վիպասանական ի փոխումն Աստուածածին կուսին և յաղագս պատկերին սրբոյ...» ստեղծագործությունից²: Հավանաբար, Ղ. Ալիշանին է պատկանում նաև մի անանուն հոդված, որի հեղինակը խոսում է «Ճարտար քերդող» Ներսես Մոկացու «Մանուկ մտավարժ էի...» բանաստեղծության մասին՝ ներկայացնելով բանաստեղծության առաջին մի քանի տողը³:

Ներսես Մոկացու հասարակական գործունեությանն ու գրական վաստակին անդրադարձել է նաև պատմաբան Լեոն՝ տալով բարձր գնահատական⁴:

Մ. Օրմանյանը «Ազգապատում»-ի մեջ խոսում է Սյունյաց Մեծ անապատի և նրա գործիչների մասին ու այդ առիթով անդրադառնում Ներսես Մոկացուն⁵:

Գրող-գրականագետ Վ. Փափազյանը Ներսես Մոկացուն ներկայացնում է որպես շնորհալի բանաստեղծի և հասարակական նշանավոր գործչի⁶:

1916 թ. լույս տեսած Վ. Բրյուսովի “Պոэзия Армении” ժողովածուում Ներսես Մոկացու մասին կարդում ենք. “Нерсес архимандрит (род. в Мокке в конце XVI в.), жил в Иерусалиме, потом в Татевском монастыре, наконец, поселился на острове Ахтамарского озера, где основал в 1622 г. монастырь существующий поныне, оставил стихи на взятие Иерусалима, хвалу Пресвятой деве, гимн Небу и Земле и др.”⁷.

1 Ղ. Ալիշան. Հայապատում, էջ 619:

2 Նույն տեղում, էջ 51-53:

3 «Բազմավէպ», 1897, էջ 424:

4 Լեռ. Հայկական տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1904, էջ 161-164, Նույնի Երկերի ժողովածու, Գ, էջ 362-363:

5 Մ. Օրմանյան. Ազգապատում, Բ գիրք, Բեյրութ, 1960, էջ 2443:

6 Վ. Փափազյան. Պատմութիւն հայոց գրականութեան, Թիֆլիս, 1910, էջ 264:

7 “Պոэзия Армении с древнейших времен до наших дней”, М., 1916, с. 501.

1938 թ. Մ. Մկրյանը հրատարակում է «13-18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականության ընտիր նմուշներ»-ը, որտեղ զետեղում է նաև Ներսես Մոկացու «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» բանաստեղծությունը¹:

Հ. Ոսկյանը «Վասպուրական-Վանի վանքերը» հետազոտության մեջ բարձր գնահատանքով է ներկայացնում Ներսես Մոկացու հասարակական գործունեությունը՝ կապված Լիմանապատի հիմնադրման հետ²:

1944 թ. Ներսես Մոկացու ստեղծագործական դիմանկարին մի հոդվածով անդրադառնում է նորայր վարդապետ Ծոփականը, որը համառոտ ներկայացնում է բանաստեղծի կյանքը և գործում տալ նրա ստեղծագործությունների ամբողջական ցանկը³:

Մ. Աբեղյանն իր աշխատանքում հպանցիկ հիշատակում է Ներսես Մոկացու «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» գեղեցիկ քերթվածը՝ այն դիտելով որպես աշխարհիկ ոգու հաղթանակի արտահայտություն⁴:

Հ. Աճառյանը «Անձնանունների բառարան»-ում ներկայացնում է Ներսես Մոկացուն՝ թվարկելով նրա ստեղծագործությունները⁵:

1975 թ. մեր հրատարակած Ներսես Մոկացու ամբողջական բնագրերից բացի կան առանձին գործերի հրատարակություններ: 1979-ին ԵՊՀ-ի կողմից հրատարակված «Հայոց հին և միջնադարյան բանաստեղծության քրեստոմատիա» հատորում զետեղված են Ներսես Մոկացու երկու բանաստեղծությունը: 1993-ին Մոկացու «Վիճաբանութիւն երկնի և երկրի տաղը» տպագրվել է անգլերեն⁷: Բանասեր Պողոս Խաչատրյանը հատ-

1 Մ. Մկրյան. 13-18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն, Երևան, 1938, էջ 186-188:

2 Հ. Ոսկյան. Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա, Վիեննա, 1940, էջ 19:

3 «Էջմիածին», 1944, № 10-12, էջ 32-35:

4 Մ. Աբեղյան. Հայոց հին գրականության պատմություն, Բ, էջ 588:

5 Հ. Աճառյան. Անձնանունների բառարան, Ղ, Երևան, 1948, էջ 67

6 Հայոց հին և միջնադարյան բանաստեղծության քրեստոմատիա, Երևան, 1979, էջ 546, 549:

7 Թարգմանիչը, անտեղյակ լինելով Մոկացու մասին տպագրված գրքերից, գրում է. “Nerses Mokatsi (16 and 17th Centuries). Life unknown. He spent

վածներ է տպագրել «Մանուկ մտավարժ էի...» քերթվածից և «Վիճաբանութիւն երկնի և երկրի» տաղն ամբողջությամբ¹:

Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունը, կյանքը և գործունեությունը բավական հանգամանալից ներկայացրել է Ն. Ակինյանն իր երկու աշխատությունների մեջ²: Անհրաժեշտ ենք համարում հատկապես ընդգծել նրա «Բաղէշի դպրոցը» մենագրության մեջ Ներսես Մոկացուն հատկացված էջերի կարևորությունը: Այստեղ հմուտ բանասերը, ձեռագիր և տպագիր աղբյուրների հիման վրա, անդրադարձել է հեղինակի կենսագրության, հասարակական և գրական գործունեության հետ կապված մի շարք էական խնդիրների՝ տալով արմեքավոր մեկնաբանություններ: Նա փաստարկումներով է խոսում մանավանդ Ներսես Մոկացու գրական ժառանգության վերաբերյալ՝ ճշգրտելով Ն. Ծովականի առաջարկած ցանկը: Պետք է նկատել, սակայն, այդուամենայնիվ, Մոկացու դիմապատկերն այստեղ էլ հեռու է լիարժեք լինելուց, որովհետեւ անվանի բանասերը նրան անդրադարձել է բազմաթիվ հեղինակների նվիրված միենույն աշխատության մեջ՝ նպատակ ունենալով հնարավորին չափ սեղմ գծերով ամբողջացնել յուրաքանչյուրի կյանքն ու գործը: Բացի այդ, նա ամեննեին նպատակ չի ունեցել մտնելու գրականագիտական բնույթի վերլուծությունների մեջ: Տեղտեղ էլ, փաստերի անբավարարության պատճառով, առկա են վրիպումներ և բաց մնացած բանասիրական բնույթի հարցեր:

Արտաքին գիտությունների բնագավառում Ներսես Մոկացու ձեռք բերած հաջողության և այդ գիտություններն աշակերտներին փոխանցելու մասին է խոսել Մ. Ճանաշյանը³:

his last years on the isle of Lim, where he died in 1625” [«Ներսես Մոկացի (16 և 17-րդ դարեր): Կյանքն անհայտ է: Նա իր վերջին տարիներն անցկացրել է Լիմ կղզում, ուր վախճանվել է 1625-ին»]. տես Selected Armenian poets, Edited by Samuel Mkrtschian, Yerevan, 1993, p. 5.

1 Գանձարան հայ հին բանաստեղծության, աշխատասիրությամբ Պ. Խաչատրյանի, Երևան, 2000:

2 Ն. Ակինյան. Մովսէս Գ Տաթևացի հայոց կարողիկոսն և իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 185, 190: Նույնի՝ Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 92-115:

3 Մ. Ճանաշյան. Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան, Ա, Վենետիկ, 1956, էջ 6-7:

Ներսես Մոկացու գործունեության մասին առանձին տեղեկություններ կան Վ. Հակոբյանի հրատարակած «Մանր ժամանակագրություններ» ժողովածուի մեջ⁴:

Ներսես Մոկացու «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» բանաստեղծության մասին խոսել է Ա. Մնացականյանը քննելով այն ժողովրդական բանահյուսության դիրքերից⁵:

Լիմ անապատի և Ներսես Մոկացու մասին գրել է նաև Ա. Մովսիսյանն իր «Բաղէշի Ամրդոլի դպրոցը» հոդվածում՝ ուշագրություն դարձնելով մանկավարժական խնդիրների վրա⁶:

Պ. Խաչատրյանը քննել է Ներսես Մոկացու «Ողբ վասն առմանն երուսաղէմի» ստեղծագործությունը և հրատարակել դրա բնագիրը մի ձեռագիր հիման վրա⁷:

Գևորգ Բարդակչյանը համառոտ ներկայացրել է Ներսես Մոկացու կյանքն ու ստեղծագործությունները՝ ենելով նաև 1975-ին մեր հրատարակած բնագրերից ու առաջարանից (տե՛ս A. Reference Guide to Modern Armenian Literature, Detroit, 2000, p. 51-52, 440):

Սրանք են ձեռագիր ու տպագիր այն հիմնական աղբյուրները, որոնցում անդրադարձ կա Ներսես Մոկացու կյանքին, գործունեությանը և ստեղծագործություններին:

Հարցի պատմության այս ամփոփ պատկերն ավելի ամբողջական կլինի, եթե նշենք նաև մեր տպագրած հոդվածները՝ նվիրված հասարակական գործիչ ու բանաստեղծ Ներսես Մոկացուն,⁵ նրա «Ողբ վասն առմանն երուսաղէմի» պոեմի հրա-

1 Վ. Հակոբյան. Մանր ժամանակագրություններ, Բ, Երևան, 1956, էջ 356-357, 400:

2 Ա. Մնացականյան. Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 608-613:

3 «Բանքեր Երևանի համալսարանի», 1967, № 2, էջ 85-86:

4 Պ. Խաչատրյան. Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր, Երևան, 1969, էջ 193-197, 280-293, 330-332:

5 «Լրաբեր» (ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունք), Երևան, 1970, № 7, էջ 92-94, «Բանքեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1970, № 3, էջ 187-198, Ասպիրանտուական գիտական աշխատությունների ժողովածու (Խ. Արովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտ), № 4, ար. 2, էջ 121-139, Ասպիրանտուական գիտական աշխատությունների ժողովածու (Խ. Արովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտ), № 5, ար. 2, Երևան, 1971, էջ 51-56:

տարակությունը՝ երկու ձեռագրերի հիման վրա¹, ինչպես նաև արդեն վերը հիշատակված Մոկացու երկերի մեր հրատարակությունները:

Ինչպես տեսնում ենք, Ներսես Մոկացու մասին քիչ չի խոսվել. բանասիրությունը բազմիցս անդրադարձել է նրան և գնահատանքի իր խոսքն ասել: Միաժամանակ տեսնում ենք, սակայն, որ այդ ամենն արված է տարբեր առիթներով, տարբեր աղբյուրներում և տարբեր մոտեցմամբ, որոնք կարու են ամբողջացման: Բացի այդ, Ներսես Մոկացու հետ կապված շատ հարցեր ցարդ մնացել են տեսադաշտից դուրս, իսկ որոշ խնդիրներ էլ կարու են նշգրտման: Զմոռանանք նաև այն, որ պրատումները երևան են հանում նորանոր փաստեր, որոնք վրիպել են մասնագետների ուշադրությունից և օգնում են հեղինակի դիմանկարի ամբողջացմանը:

Ահա այս ամենի հիման վրա է, որ ձեռնամուխ ենք եղել Ներսես Մոկացու մասին համեմատաբար ամբողջական ու հանգամանալից հետազոտություն ստեղծելու սույն փորձին:

2. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՅՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներսես Մոկացին ծնվել է պատմական Հայաստանի Մոկք գավառում, որտեղից էլ իր Մոկացի մականունը։ Պահպանվել է նաև այն գյուղի անունը, որտեղ ծնվել է նա՝ Ասկնջաւս։ Առաքել Դավրիմեցին գրում է. «Մոկացի Ներսէս ի գեղջէն Ասկնջաւսայ»²։ Այդ գյուղի մասին Ս. Էփրիկյանը գրում է. «Ասկնջաւս կամ Յասկնջաւս-Հայաբնակ գիւղ Մոկաց, բնակիչք 150 հոգի, ունին Ս. Հովհաննես քարուկիր եկեղեցի մը»³։ Ա. Տեկանցը նույն գյուղը որպես Ներսես Մոկացու ծննդավայր ներկայացնում է Ասպրնճուս ձեռով⁴:

¹ Ասպիրանտուրան գիտական աշխատությունների ժողովածու, № 4, պր. 2, էջ 127-139:

² Առաքել Ղավրիժեցի. Պատմութիւն, էջ 391:

3 Ս. Էկրիկյան.Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Ա, Վեճնետիկ, 1902, էջ 243:

4 Ա. Տնկանց Հայերգ, էջ ԺԱ:

Գրիգոր Դարանաղցին Ներսես Մոկացուն անվանում է Վանեցի: Խոսելով Սյունյաց Մեծ անապատում Մովսես Սյունեցու ձեռք բերած Հոչակի մասին՝ նա գրում է. «Եւ ել Հոչակ նորա ընդ ամենայն աշխարհսն Հայոց և երթային յամենայն կողմանց և յարանց և ի կանանց և ի յեպիսկոպոսաց, յաբեղայից և յերիցանց, նաև ի վարդապետաց ոմանք կերպափոխեալ զինքեանս գային մտանէին ի կարգ կրօնաւորացն ծածկաբար, որպէս Ներսէս Վանեցին արար»¹: Ներսես Մոկացուն Վանեցի կոչող ուրիշ աղբյուր չկա: Այս կապակցությամբ Ն. Ակինյանը գրում է. «...անվանված է նաև «Վանեցի», վասն զի ապրած և վախճանած է Վանա Լիմ կղզվույն վրա»²:

Ներսես Մոկացու ծննդյան թվականն անհայտ է: Նրան վերաբերող ձեռագիր աղբյուրներն այդ մասին որոշակի ոչինչ չեն ասում: Ն. Ակինյանը վերականգնել է Ներսես Մոկացու տապանաքարի վրա եղած արձանագրությունը, որտեղ նրա մահը նշվում է Ծ/50/ տարեկանում: Նա այդ արձանագրությունը վերցրել է Ե. Լալյայանից: Բայց վերջինիս մոտ արձանագրության համապատասխան տեղում մահվան տարիքը ոչ թե Ծ/50/ է, այլ Ժ/10/, որը, իհարկե, անհնար է: Հավանաբար, Ն. Ակինյանը ենթադրաբար է դրել Ծ/50/՝ այդ մասին բացատրություն չտալով: Թվում է, թե նման հաշիվը պետք է ճիշտ համարել: Մեզ ծանոթ հիշատակարաններից մեկի մեջ, որը գրել է 1602 թվականին, նշվում է, որ այդ թվականին Ներսես Մոկացին օրինակել է Դիոնիսոս Թղակեցու քերականությունը³: Երուսաղեմի № 1311 ձեռագրում գրիչը՝ Գրիգոր Մոկացին, գրում է. «...յիշատակ արի և քաջ վարդապետին տէր Հայրապետ ըաբունւոյ և աշակերտեալ մանկանն տէր Ներսէս նորաբողբքոջ ծաղկին... և իւր ուսուցանողին տէր Բարսեղ անյաղթ փիլիսոփային»⁴: «Նորաբողբքոջը» այստեղ կարելի է հասկանալ երկու իմաստով. մեկ որպես երիտասարդ, այսինքն՝ գրեթե պատանի, մեկ էլ որպես իր ուսման

¹ Գրիգոր Դարձնաղի. Ժամանակագրութիւն, էջ 291:

2 Ե. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 92:

3 Նույն տեղում, էջ 72:

4 Նույն տեղում, էջ 93:

մեջ նորաբողբոջ: Ներսես Մոկացին այդպիսին կարող էր լինել 20-25 տարեկանում: Եվ եթե 1602 թվականից հանենք 25 տարի, ապա կստացվի 1577 թվականը: Իհարկե, սա մոտավոր թվական է, բայց մի բան հավանական է, որ Ներսես Մոկացու ծնունդը եղել է մոտավորապես 1570 թվականին:

Մատենդարանի № 3881 ձեռագրում (թերթ 18ա-21թ) կա Ներսես Մոկացու կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող մի նյութ, որի մեջ նկարագրվում են Ներսես Մոկացու մահվան որոշ հանգամանքները: Հստ այդ կենսագրական նյութի՝ չի երևում, թե Ներսես Մոկացին մահացել է երիտասարդ հասակում, ընդհակառակը, թվում է, թե մահացողը շուրջ 50 տարեկան, հասուն մարդ է: Ներսես Մոկացու վաղաժամ մահը չի նշվում նաև նրա մահվան մասին վկայող մյուս աղբյուրներում: Այնպես որ, եթե նա մահացել է 1625 թվականին, շուրջ 50 տարեկան հասակում, ապա նրա ծնունդը կլինի XVI դարի 70-ական թվականներին կամ հենց 1570 թվականին:

Ներսես Մոկացու ծնողների մասին ոչ մի տեղեկություն չունենք: Առաքել Դավրիմեցին հայտնում է միայն նրա հորեղբոր անունը՝ Հայրապետ, որը Ներսես Մոկացու հետ եղել է Բարսեղ Գավառեցու աշակերտներից: Թվելով Մոկաց գավառից եկած Գավառացու 3 աշակերտներին՝ Դավրիմեցին գրում է. «Եւ ըստ պատուիրելոյ երջանիկ վարդապետ Բարսողի՝ երեք ոմանց յաշակերտաց սորին արարին, որք էին ի Մոկաց գաւառէն, միոյն անունն թոփսէի, ի գեղջէն որում անունն է Ոզմի և միւսոյն Հայրապետ և սորին եղբօրորդւոյն Ներսէս, որք էին ի գեղջէն որոյ անունն է Ասկնջաւս»¹:

Ներսես Մոկացին մեզ ներկայանում է նաև իր մականունով՝ Բեղլու. այն կրկնվում է տարբեր աղբյուրներում, որոնցից մի քանիսը տալիս են դրա բացատրությունը: Առաքել Դավրիմեցին, օրինակ, խոսելով Ներսես Մոկացու մասին, ավելացնում է. «...զորոյ մականուն Բեղլու ասեն, զի մեծ էր բեղն»²: Դավրիմ Բաղիշեցին բացատրում է. «Բեղլու կոչեցեալ

վասն ահարկութեան դիմաց»³: Մատենադարանի № 3881 ձեռագրում պահպանվող Ներսես Մոկացու կենսագրականում էլ նրա մականունն այսպես է մեկնաբանվում. «Ներսէս վարդապետն գերիմաստ և անյաղթ փիլիսոփայ, որ Բեղլու կոչեցեալ վասն ահարկութեան դիմաց և բանից նորա»: Հստ երևույթին, այս բացատրությունները լրացնում են միմյանց՝ հավաստելով, որ Ներսես Մոկացին ունեցել է վարթամ բեղեր, ազգեցիկ հայացք և ուժգին ձայն:

Ն. Ծովականը Ներսես Մոկացուն թյուրիմացաբար ներկայացնում է Մանուկյան ազգանունով. «Իր տոհմանունը եղած է Մանուկյանց ըստ մեր ձեռագրատան № 976 գրչագրին պարունակած մեկ վերնագրին»²: Մեր պրապտումների արդյունքներից, սակայն, պարզվում է, որ Ն. Ծովականը Ներսես Մոկացուն չփոթում է Ներսես Բաղիշեցու հետ. վերջինս է, որ հայտնի է Մանուկյան ազգանունով:

Ներսես Մոկացու անուն-ազգանվան մեզ հասած և ընդունելի ձևն է՝ Ներսես վարդապետ Մոկացի, մականվանյալ Բեղլու:

Ներսես Մոկացու ուսումնառությունը 1602 թվականից առաջ կապված է եղել հորեղբոր՝ Հայրապետ վարդապետի հետ: Վերջինս, ինչպես վերն ասվեց, իր կրթությունն ստացել է Բաղեշի Ամրդոլու դպրոցում՝ Բարսեղ Գավառացու մոտ: Այդ մասին հիշատակվում է 1594 թ. Մարտիրոս Խիզանցու գրած մի հիշատակարանում, ուր նա խնդրում է հիշել «...սրբամէր և հեղահոգի, բանիքուն և աստվածաբան, երիցս երանեալ քաջ բարունապետն տէր Բարսեղ և զհոգեոր որդիքն զՅովհաննէսն և զՀայրապետ աշակերտն և զերջանիկ զԲրկութենց Յովհաննէս բարունապետն»:

Բարսեղ Գավառացին 1598 թ. վկայում է, թե իր աշակերտներից Հովհաննէս Բաղիշեցին, Հայրապետ Ասկնջավցին և ուրիշներ «առին գաւագան և ելին»³: Այստեղից այնպես է երևում, թե Հայրապետ Ասկնջավցին վարդապետական գավա-

¹ Դիւան Դայոց պատմութեան, ժ, էջ 48:

² «Էջմիածին», 1944, № 10-12, էջ 32:

³ Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 72:

¹ Առաքել Դավրիմեցի. Պատմութիւն, էջ 394:

² Նույն տեղում, էջ 391:

զան է ստացել 1598 թվականին, բայց մի ուրիշ վկայության համաձայն դա տեղի է ունեցել ոչ թե 1598, այլ 1591 թվականին¹ (վկայությունը տե՛ս քիչ հետո):

Մատենադարանի № 1480 ձեռագրի հիշատակարանում (թերթ 48ա)՝ գրված 1617 թվականին, կարդում ենք Հայրապետ Ասկնջավցու տարաժամ մահվան մասին, ուր Ներսես Մոկացին ներկայացվում է որպես հանգուցյալի եղբօրորդի: Աչա այդ հիշատակարանը. «Յիշեցէք... զլուսատուն հայկական տոհմիս զտէր Բարսեղ բազմահանձար, զանյաղթ պոետիկոսն, որ է յերկրէն Գաւառոյ և ի սուրբ աթոռոյն Բարդուղիմէսի, որ ի յԱղբակ նահանգի, մարմնաւոր ծնօղիւք. այլև զհոգեոր որդիսն, զաշակերտեալ մանկունս, նախ զտէր Հայրապետն, որ տարաժամ մահուամբ փոխեցաւ յերկրն կենդանեց, ի կայանս անդրանկաց և եթող զմեզ սուրբ անմիխիթար, և զտէր Յովսէփ բազմահանձար հոետորն² և զտէր Կիրակոս Արարադեցին և զտէր Անանիա Նախավկայեցին և զտէր Ներսէս, զեղբօրորդին հանգուցեալ Հայրապետ վարդապետի և զՅոհան տրուապ Բաղդեցին լուացող նոցին ոտի: Այլև, որք տակաւին դեռևս են ի հրահանգս վարժման՝ տէր Յովհաննէս Կորովամիտն և զտէր Անթափցի, եղբօրորդի Յովհաննէս Մըսայ կաթողիկոսին, ամէն»:

1602 թվականից մինչև 1615 թվականը Ներսես Մոկացու կյանքը սերտորեն կապվում է Բաղեշի Ամրդոլի դպրոցի հետ:

1608 թ. Բարսեղ Գավառացին մեկնում է Երուսաղեմ: Գրիգոր Դարանաղցին այդ առթիվ գրում է. «Յետ մեր ելանելոյն յերուսաղէմայ, մեծն Բարսեղն էր եկել և կացեր մինչ ի միւս զատիկն և տեսեր զամենայն տառապանքն վանացն ի պարտուց կողմանէն»³: Հաջորդ տարի՝ 1609 թվականին, Երուսաղեմում տեսնում ենք նաև Բարսեղ Գավառացու մի քանի աշակերտներին, որոնց թվում՝ Ներսես Մոկացուն: Մուշի

1 Ն. Եպս. Պողարյան. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1971, էջ 97-98:

2 Յովսէփ Ոզմեցուն հիշատակում է Առաքել Դավիթեցին (տե՛ս Առաքել Դավիթեցի. Պատմութիւն, էջ 394):

3 Գրիգոր Դարանաղցի. Ժամանակագրութիւն, էջ 324:

Առաքելոց վանքի Հարանց վարքի հիշատակարանում ասվում է, թե 1609 թվականին «ութ վարդապետք էին յերուսաղէմ. մեծն Բարսեղ Ախպակեցին (Բարսեղ Գավառացին-Ա. Դ.), ուր վանքն է Բարդուղիմէսի, և երկու աշակերտք իւր՝ Յովհաննէս Բաղդեցին և Ներսէս Մոկացին. դարձեալ Սիմէոն Բատպատրկեցի և Մարտիրոս Վանեցի»¹:

Այս հիշատակարանը կարեւոր է նաև նրանով, որ հաստատում է, թե այդ ժամանակ արդեն Ներսես Մոկացին ուներ վարդապետական կոչում: Պարզվում է, որ նա այդ կոչումը ստացել է Երուսաղեմում, Բարսեղ Գավառացու կողմից. «ՌԾԵ/=1606/ թվին Բարսեղ վարդապետն գաւազան ետ Յոհաննէս վարդապետին Բուժկին և Յովսէփին Յոզմեցւոյն ի միում նըւագի, և Ներսէս վարդապետին Բեղլուին ի յԵրուսաղէմ է տուեալ գաւազան, և Հայրապետ վարդապետին Մոկացոյն վաղ է տուեալ, զի ի ՌԽ /=1591/ վարդապետութիւն և գաւազան առեալ է»²: Թե որքան է Ներսես Մոկացին մնացել Երուսաղեմում, որից հետո վերադարձել Բաղեշի Ամրդոլու դպրոցը, Հայտնի չէ:

1615 թ. մահանում է Բարսեղ Գավառացին. նրա մահից հետո, 1617 թվականին, Ներսես Մոկացին տեղափոխվում է Սյունյաց Մեծ անապատ, որտեղ մնում է մինչև 1621 թվականը:

Մատենադարանի 1590-1617 թվականների որոշ ձեռագրերում պահպանվում են ծաղկող Ներսես Մոկացու նկարները: Ժամանակով, միջավայրով, անուն-մականունով միմյանց հիշեցնող այդ երկու Ներսեսներն արդյո՞ք տարբեր մարդիկ են, թե՞ խոսքը միևնույն անձնավորության մասին է: Համապատասխան ձեռագրացուցակում այդ երկու Ներսեսները Հարցականով կապված են³: Այդպիսի մոտեցման համար կան որոշ հիմքեր. դրանցից մեկն այն է, որ, ինչպես Հայտնի է, միջնադարյան մեր որոշ հեղինակներ միաժամանակ եղել են նաև

1 Ա. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 75:

2 Ա. Պողարյան. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Ե, էջ 97-98:

3 Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթափցի. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Բ, Երևան, 1970, էջ 1423:

նկարիչներ ու ծաղկողներ, ինչպես, օրինակ, Մկրտիչ Նաղաշը, Նաղաշ Հովհաննեանը և ուրիշներ: Բայց, արդյոք, ճի՞շտ է Ներսեսների նույնացումը: Առաջին անգամ նկատված այս հարցի լուծման համար ծանոթանանք Ներսես Մոկացի ծաղկողի և նրա հարազատների հիշատակարաններին: Ներսես Մոկացի ծաղկողի նկարներից կան Մատենադարանի № 5164 (1590 թ.), 5430 (1591 թ.), 5016 (1593 թ.) և այլ ձեռագրերում, որոնք բոլորն էլ գրված են Մոկաց գավառի Բոլենց գյուղում: № 5430 ձեռագրի հիշատակարանում (թերթ 21թ-22ա) կարդում ենք. «Զանարժան և զանափիտան ծաղկող սուրբ աւետարանիս զՄոկացի Ներսէս և զհայրն իմ տէր Մարտիրոս գծող սորայ և զեղբարքն իմ տէր զտէր Բաղդասարն և զտէր Գրիգորն և զԿարապետն և զԿիրակոսն, զ Ղուկասն յիշեցէք յաղաւթս ձեր, և աստուած զձեզ յիշէ յիւր ողորմութիւն, ամէն, որ բազում աշխատութեամբ ծաղկեցի և կապեցի յիշատակ Վարդանին»: Այս հիշատակարանով՝ ծաղկող Ներսես Մոկացին ներկայացնում է իր ընտանիքը՝ հորը և եղբայրներին: Բոլենցն այս ընտանիքով պատկերվում է որպես մի փոքրիկ գրչության վայր, որտեղ նշված ընտանիքի անդամները ջանասիրաբար արտագրել են և ծաղկել Ավետարաններ՝ գործակցելով մերթ միմյանց, մերթ էլ ուրիշների հետ:

Ներսես Մոկացու (Բոլենցու) մանրանկարներում վերարտադրված են ավետարանական թեմաներ. նկարագարդումներով հարուստ է հատկապես № 5016 ձեռագիրը, որի հիշատակարանում (թերթ 292ա-294թ) գրիչը՝ ծաղկողի եղբայր Բաղդասարը, թվարկում է նկարների վերնագրերը: Այդ նկարները կատարված են ժամանակի համար բավական բարձր արվեստով:

Գրիչ է եղել նաև Ներսես Բոլենցու հայրը՝ Մարտիրոսը. № 5430 ձեռագրի հիշատակարանում նա գրում է. «Եւ իմով տկարացեալ բնութեամբս բազմամեղ գարշ և վարապար սուտանուն Մարտիրոս ոչ ինչ և մեղաւոր անարժան երէցս տիսմար գրիչ յաւարտ հանի զսուրբ աւետարանս՝ ի յայս դառն և ի չար ժամանակիս, զոր անաւրէն ազգն իսմայելի զաւրացեալ

են ի վերայ մեր, վասն մեղաց մերոց և բազում չարչարանօք և նախատանաւք նեղեն զնսեմացեալ ազգս քրիստոնէից: Եւ զչարիս սոցա ո՞վ կարէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել»:

Ծաղկող Ներսես Մոկացու հետ կապվող մեզ հայտնի վերջին ավետարանը նույնպես գրվել և նկարագարդվել է Բոլենցում՝ 1617 թվականին: Ավետարանի գրիչը Բաղդասար քահանան է՝ ծաղկողի ներսես Մոկացու, եղբայրը: Այս ձեռագիրն օգնում է ենթադրելու, որ Ներսես Մոկացի բանաստեղծը և Ներսես Մոկացի ծաղկողը տարբեր մարդիկ են, որովհետեւ 1617 թ. Ներսես Մոկացի բանաստեղծը գտնվում էր Սյունյաց Մեծ անապատում, ուստի և Մոկաց երկրում լինել չէր կարող, մինչդեռ Ներսես Մոկացի ծաղկողը գտնվում էր Բոլենցում և զբաղված էր մանրանկարչությամբ: Աչա համապատասխան տողերը. «Զծաղիկն արի ես տկար Ներսէս...»: Այս կարծիքի օգտին են խոսում նաև ուրիշ փաստեր: Օրինակ, նկարիչը հայտնի է որպես Բոլենցի, իսկ բանաստեղծը՝ Ասկանջավցի, բանաստեղծը երբեք չի հիշվում որպես նկարիչ, իսկ նկարիչը՝ բանաստեղծ: Եթե նրանք նույն անձնավորությունը լինեին, ապա նկարչի և նրա եղբայրների հիշատակարաններում այնքան հաճախ նշվող անունների կողքին կհանդիպեինք նաև բանաստեղծի հորեղբոր՝ Հայրապետ վարդապետի անվանը, իսկ բանաստեղծի մասին եղած տվյալների մեջ՝ նկարչի հարազատներից որևէ մեկին:

Այնուամենայնիվ, մեր այս կարծիքը դեռևս վերջնական համարել չենք կարող, որովհետեւ չկան առավել որոշակի փաստեր, որոնք հիմք տային առանց վարանելու պնդել գրավրա: Ավելին, կարելի է, թեև պակաս հավանականությամբ ենթադրել, որ նշված նկարները նույն անձնավորությանն են: Եվ եթե 1617 թվականից ակսած նկարիչ Ներսես Մոկացին այլևս չի հիշվում, ապա պատճառն այն է, որ տեղափոխվում է Սյունյաց Մեծ անապատ: Այս եղանակով կարող են բացարկել նաև վերևում թվարկված մյուս առարկությունները: Հստայդմ, իրերի ներկա դրության մեջ, հարցը թողնում ենք բաց՝ հավանական համարելով նրանց տարբեր անձնավորություններ լինելու կարծիքը:

1621թ. Ներսես Մոկացին թողնում է Սյունյաց Մեծ անապատը և գնում Վանա ծովակի Լիմ կղզին՝ կրօնական նոր միաբանություն հիմնելու մտադրությամբ: Զորս տարի Լիմում մնալուց հետո, 1625 թվականին, նա վախճանվում է և թաղվում նույն կղզում:

Ներսես Մոկացու մահվան ժամանակի մասին տարբեր տեղեկություններ կան: Առաքել Դավրիմեցին նրա մահը գնում է 1627 թվականին. « Ներսէս վարդապետն անդէն կացեալ կրօնաւորական ժուժկալութեամբ կատարեաց զընթացս իւր առաքինի վարուք, անդէն վախճանեցաւ և անդէն թաղեցաւ, և վախճանն նորա եղկ ի թուին մերում ՌՀԶ /1627/ ամի»¹:

Ներսես Մոկացու մահվան թվականը բանասերները, բացառությամբ Ե. Լալայանի և Ն. Ակինյանի, համարում են 1627-ը՝ հիմք ընդունելով Դավրիմեցու վերոհիշյալ վկայությունը: Մատենադարանի № 3881 ձեռագրում պահպանվող կենսագրականի մեջ նրա մահվան տարեթիվը համարվում է 1630-ը, որը, սակայն, կենսագրականում եղած թվերի աղավաղման հետևանք է:

Ներսես Մոկացու մահվան մասին ունենք աղճատված տեղեկություն նրա տապանագրարից, որի արձանագրությունը բերում է Երվանդ Լալայանը: Տապանագրարի արձանագրության հեղինակն է Մտեփանոս Շատախիսցին: Արձանագրությունը խիստ պակասավոր է: Ե. Լալայանն այսպես է վերծանել այս:

«Ածազաւը սբ խաչս կառուցեալ է ի բարեխաւս առ Ած հոգոյ... Ներս... վրդ հոգոյ... պրտ... որ ժ ամի... և Ներսէսա է թւկին գնաց ի Տաթեւի յանապատն Դ ժամ կացլ... և եկի...ատից աստ... և... Դին տես ամաց... և այս Ե ամ.... որք Երկրպագէք տուք զողորմին»²:

Ն. Ակինյանը, մասամբ ստուգելով, մոտավոր ձևով լրացնում է Ե. Լալայանի տված թերակատար ընթեցածը՝ ստանալով այս պատկերը.

1 Առաքել Դավրիմեցի. Պատմութիւն, էջ 254:

2 «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1912, էջ 92-93:

Աստուածազօր սուրբ խաչս կառուցեալ է ի բարեխաւս առ Աստուած Հոգւոյ /հաւրն/ Ներսէս/ վարդապետ/ի /Հանգուցելոյ ի Քրիստոս/ ի Ծ ամի /կենաց իւրոց/ Եւ Ներսէս ի ՌԿէ

Թվականին գնաց ի Տաթեւի յանապատն Դ ամ կացեալ անդ Եւ եկեալ հաստատեաց Աստ /զանապատն/: Ել յետ Գ Եւ կէս ամաց /Հանգեաւ ի Տէր ի ՌՀԴ/: Եւ այս Ե ամ է Որք Երկրպագէք, տուք զողորմին»¹:

Ե. Լալայանը բերում է նաև Մտեփանոս Շատախիսցու մեկ ուրիշ արձանագրությունը Լիմ կղզում գտնվող մի խաչքարի վրայից, որը գրված է 1629 թվականին: Խաչքարի առաջին երեսին գրված է. «Կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստուած Հոգոյ իմոյ Ես մեղաւոր Մտեփանոս բանի սպասաւոր ի Լիմայ անապատս ընդ հովանաւ սուրբ Գէորգայ զաւրապարին ի թվականիս ՌՀՀ /1629/, որք Երկրպագէք յիշեցէք զիս և զմիաբան անապատիս ի Քրիստոս»:

Նույն խաչքարի Երկրորդ երեսին գրված է.

Ով քառանիշ գէն յաղթութեան,
Ներկեալ արեամբ տէրունական,
Յորում հանգչի ի քեզ բնական,
Պատճառ եղեր մեր փրկութեան,
Ի յանեծիցն հինն աղամեան,
Յորժամ ծագիս փայլանման,
Լնուս լուսով գերկիր լրման,
Փառօք կանգնիս ի Գողգոթայն,
Երկրպագիս յազգէ մարդկան,
Պայծառ ծագիս լոյս քո փայլման,
Յոգիս մեղօք մեռեալ բնական
Մտեփանոսիս թշուառական,

1 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 100-101:

Հոգով թախծեալ և անպիտան,
Որ սպասաւոր եմ յայս մենաստան
Լիմ կոչեցեալ անապատեան.
Կ անձինք ճգնողական
Փառաբանողաց աստուածութեան ,
Յետ Ներսէսի հօր սրբազան,
Որ մեզ յանձնեաց զայս միաբան,
Ինքն հանդնաւ ի գերեզման,
Մեզ սուգ եթող անանցական
Ի թվին ՌՀԴ (= 1625)
Ընդ նմին եղե վախճան,
Եւ մեք մնացաք ի տատանման
Ի ներհակացն ընական,
Զոր և հայեցեմք երկրպագուացդ
Խաչիս Տեառն իւր յանդիման
Սիրով խնդրել մեզ թողութիւն
Քրիստոսէ միշտ յաւիտեան,
Թվին ՌՀՀ (1629) գրեցաւ^{1:}

Այս արձանագրության մեջ արդեն պարզորոշ նշվում է, որ Ներսես Մոկացին մահացել է 1625 թվականին: Մոկացու մահը 1625 թվականին է դնում նաև Դավիթ Բաղիշեցին^{2:} Բացի այս երկու արձանագրություններից, որոնք հիմնական վկայություններն են, ձեռքի տակ ունենք նաև կողմնակի ուրիշ փաստեր, որոնք համաշռուչ են այս արձանագրություններին: Դրանցից մեկը գտնվում է Մատենադարանի № 5128 ձեռագրում: Դրա պահպանակի վրա կա 1635 թվականին գրված մի հիշատակարան, ուր ասված է. «Այս գիրքս Բելսլու Ներսէսի ձեռագիրն է, և շատ բանք, որ աստ կան, նորին Ներսէսի են: Այս գիրքս ժ տարի իմ խուցս եկած, զոր տէր լուսաւորէ նորին հոգին, ընդ նմին և իմս Գրիգորի Վանեցւոյ վարդապետի»:

1 «Ազգագրական հանդես», 1912, էջ 92-93, 85-100:

2 Դիւան Շայոց պատմութեան, Ժ, էջ 48:

Պետք է կարծել, որ այս ձեռագիրը Գրիգոր Վանեցու ձեռքն է անցել 1625 թվականին, երբ մահացել է Ներսես Մոկացին, և նրա մոտ մնացել է 10 տարի, այսինքն՝ մինչև 1635 թվականը:

Ներսես Մոկացու կենսագրության մասին ուշագրավ տեղեկություններ կան Մատենադարանի № 3881 ձեռագրում, որը չի արժանացել բանասերների ուշագրությանը:

Այս ձեռագիրը մի ժողովածու է՝ գրված Գտչո վանքում 1886-1888 թվականներին: Ձեռագրի գրիչը՝ Առաքել վարդապետ Կոստանյանը, Ներսես Մոկացու կենսագրությանը վերաբերող գործի սկզբում գրում է, որ վաղ ժամանակներից իրեն հետաքրքրել է, թե ովքեր են սկզբնավորել Վասպուրականի ծովային անապատները, այսինքն՝ Լիմը և Կտուցը: Նա նշում է, որ գտել է ոմն Ներսես վարդապետի ձեռագիրը՝ քաղված Արիստակես վարդապետի պատմությունից: Առաքել վարդապետ Կոստանյանը դժողովում է, որ Ներսես վարդապետի այդ ձեռագրում թվականները շփոթված են, ուստի որոշում է «Նորաստեղծ գոյակցութեամբ (այսինքն՝ Հնարավոր շտկումներով-Ա. Դ.) ի լոյս ընծայել» իր ձեռքի տակ եղած նյութը:

Թե ովքեր են ձեռագրի հետ առնչվող Արիստակես և Ներսես վարդապետները, հայտնի չէ: Լոկ ենթադրաբար կարելի է Արիստակես վարդապետին նույնացնել Սյունյաց Մեծ անապատի գործիչներից մեկի՝ տեր Արիստակեսի հետ, որը հետագայում հիմնադրեց Տանձափարախ անապատը¹ և որի անվան հետ կապվող մի քանի ձեռագրեր մեզ հայտնի են:

№ 3881 ձեռագրում պահպանված վերոհիշյալ կենսագրականը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում պատմվում է ՌՀ /1621/ թվականին բռնկված մի համաճարակի մասին, իսկ երկրորդ մասում ներկայացվում է Ներսես Մոկացու կենսագրությունը: Կենսագրական ակնարկը ուշագրավ է, նախ, նրանով, որ ցույց է տալիս, թե Արիստակես վարդապետը գրել է Ներսես Մոկացու վարքը, մի գործ, որի մասին նույնացնելու անհնարինությունը անդամ: Այդ վարքը,

1 Առաքել Դավիթիծեցի. Պատմութիւն, էջ 253:

անշուշտ, ընդարձակ է եղել, բայց մեզ հասել է համառոտված և աղավաղումներով։ Ապա՝ ձեռագրում ճիշտ չեն նշված մի քանի թվականներ, որոնց մեջ նաև Ներսես Մոկացու մահվան տարեթիվը։ Այդտեղ գրված է, որ Ներսես Մոկացին Լիմում չորս տարի մնալուց հետո կնքեց իր մահկանացուն, այսինքն՝ Լիմ եկավ 1626-ին և մեռավ 1630-ին։

Ի՞նչն է այս և մյուս աղավաղումների պատճառը։ Մեր կարծիքով, թվերի աղավաղումներն առաջացել են նրանից, որ ՌՀ /1621/ թվականը № 3881 ձեռագրում համարվել է ոչ թե Լիմի միաբանության հիմնադրման, այլ Ներսես Մոկացու Տաթե գնալու թվական։ Բուն վարքի մեջ (Արիստակես վարդապետի գրած) նախ նշված կլիներ Ներսես Մոկացու Տաթե գնալը, հինգ տարի այնտեղ մնալը, ապա ՌՀ /1621/ թվականին Լիմ տեղափոխվելը։ Հետագայում, թվերի խառնաշփոթության հետևանքով, որի մասին խոսում է նաև գրիչը, 1621 թվականը վերագրվել է Ներսես Մոկացու Լիմ մեկնելուն նախորդող շրջանին։

Ձեռագիրը մեզ կովան է տալիս վերականգնելու նախկին վիճակը։ Առաքել վարդապետ Կոստանյանին հետաքրքրում են Լիմ և Կտուց անապատները (ոչ թե Տաթեկ) ու նրա բերած 1621 թվականի համաճարակը համընկնում է Լիմ անապատի միաբանության հիմնադրմանը։ այդ առթիվ էլ գուգահեռաբար այն հիշում է Ներսես Մոկացու գործունեության համար կարեոր Լիմ անապատի միաբանության հիմնադրման հետ։ Այս շտկումից հետո ճշգրտվում է նաև Ներսես Մոկացու մահվան թվականը։ Եթե բանաստեղծը Լիմ է եկել 1621-ին, ապա չորս տարի հետո տեղի ունեցած նրա մահվան թվականը կլիներ 1625-ը, ինչպես վկայում է խաչքարը։

№ 3881 ձեռագրի մեջ կատարած թվերի այս ճշգրտումը հաստատվում է Դավիթ Բաղիչեցու ժամանակագրության մեջ Ներսես Մոկացու կյանքի և գործունեության համառոտ նկարագրով։ Դավիթ Բաղիչեցին իր կյանքի վերջին տարիներն անց է կացրել Լիմ անապատում, որտեղ և վախճանվել է ու թաղվել (1673 թ.)։ Մեր կարծիքով, նա իր ձեռքի տակ ունեցել

է Ներսես Մոկացու վերոհիշյալ վարքը՝ գրված Արիստակես վարդապետի ձեռքով։ Դա պարզ երևում է նրանից, որ նրա համառոտ հիշատակումը Ներսես Մոկացու մասին համընկնում է № 3881 ձեռագրում եղած փաստերին, բայց առանց թվերի աղավաղման։ Դավիթ Բաղիչեցին Լիմ անապատի հիմնադրումը դնում է 1621 թվականին և խոսում է այդ թվականին բռնկված նույն համաճարակի մասին, որ հիշատակվում է № 3881 ձեռագրում։ Նա նույնպես գրում է, որ Ներսես Մոկացին վեց հոգով այստեղ է եկել Տաթեկ, որտեղ մնացել է չորս տարի։ Խոսում է նաև Ներսես Մոկացու երկու հաջորդների՝ Մելքիսեծ Վժանեցու և Ստեփանոս Շատախինեցու, ինչպես նաև ուրիշ փաստերի մասին։

Ներսես Մոկացու կյանքին վերաբերող այս երկու աղբյուրները (Դավիթ Բաղիչեցու հաղորդածը և № 3881 ձեռագրում պահպանվածը) իրենց հիմքում ունեն միևնույն աղբյուրը. դա Ներսես Մոկացու կորած վարքն է։

Ինչպես տեսնում ենք, իր կրթության, դաստիարակության և հասարակական գործունեության ամբողջ ժամանակը Ներսես Մոկացին անց է կացրել վանական միաբանությունների և դպրոցների միջավայրում։ Այդպիսիք են եղել, նախ, Բաղեշի Ամրդոլու վանքի դպրոցը, որտեղ նա ձեռք է բերել իր կրթությունն ու հոգեւոր դաստիարակությունը, ապա՝ որոշ ժամանակով Երուսաղեմը, հետո Տաթեկ, ուր նա դարձել է Սյունյաց Մեծ անապատի գործիչներից մեկը, մնացել է այնտեղ չորս տարի և հետո մեկնել Լիմ՝ հիմնելով Լիմի անապատականների դպրոցը։ Այստեղ էլ նա վախճանվել ու թաղվել է։

3. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԱՊՐԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբին Հայաստանը գտնվում էր Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության ներքո։ Այդ ժամանակաշրջանը Հայաստանի մոայլ ժամանակներից մեկն էր, երբ Երկրի վիճակը պայմանավորված էր այն նվաճած Երկրների ներքին և արտաքին փոթորկությանը։

ՃՈՂՋՈՒՆՆԵՐՈՎ, որոնք խորապես անդրադառնում էին հայ ժողովրդի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի վրա:

Հայաստանի մի մասը, որը գտնվում էր թուրքական գերիշխանության ներքո, մեծապես տուժում էր ինչպես այդ բռնատիրության, այնպես էլ նրա ներսում բռնկված ջալալիների շարժումներից: Վերջիններիս հրոսակալսրբերը մեծամեծ վնասներ էին պատճառում երկրի բնակչությանը, մանավանդ որ նրանց ասպատակության սահմանները ձգվում էին կիլիկիայից կասպից ծով: Զալալիների զորահրամանատարների մեջ կային բարձրաստիճան փաշաներ, որոնք երբեմն իրենց շուրջն էին համախմբում տասնյակ հազարավոր ենիչերիներ: Զալալիների կատարած ավերումների մասին ցնցող տեղեկություններ ենք գտնում Առաքել Դավթիթեցու, Գրիգոր Դարանաղցու երկերում և այլ ժամանակակիցների հիշատակարաններում:

Բացի զալալիներից, հայ ժողովուրդը տառապում էր նաև թուրքական պետական պաշտոնյաների ձեռքին, որոնք ոչնչով չէին զիջում զալալի հրոսակապետերին:

1586 թ. Պարսկաստանում իշխանության գլուխ էր կանգնել արևելյան մի ուժեղ բռնակալ՝ Շահ Աբասը, որը գահ բարձրանալուց հետո, կարծ ժամանակամիջոցում կարողանում է միավորել իր երկրի ուժերը և կարգ ու կանոն հաստատել: Շահ Աբասը ձեռնարկում է նաև երկիրը տնտեսապես և քաղաքականապես հզորացնելու գործը. նա հատկապես հովանափորում է վաճառականությանը և զարկ տալիս արհետագործությանը:

Շահ Աբասը նպատակադրվում է Օսմանյան թուրքիայից հետ խելու այն տարածքները, որոնք մի ժամանակ պատկանել էին Պարսկաստանին. այդ պատճառով նա ծրագրում է թուրքական արշավանքը, որը շատ ծանր նստեց հայ ժողովրդի վրա:

1603 թ. Շահ Աբասն սկսում է իր արագընթաց արշավանքը: Շուտով նա գրավում է Թավրիզը. թուրքերը նահանջում են և ամրանում երեանի բերդում: Շահը պաշարում է այն.

բերդապահ զորքը, չստանալով օգնություն, ինն ամիս դիմադրելուց հետո, անձնատուր է լինում: Շահ Աբասը, ապահովելով իր թիկունքը, արշավում է Կարսի վրա: Բայց այդ ժամանակ էրզրումից դուրս է գալիս թուրքական բանակը՝ Սինան փաշայի գլխավորությամբ: Շահ Աբասը, իմանալով այդ մասին, իսկույն փոխում է ուղղմական տակտիկան՝ նահանջելով դեպի Պարսկաստան: Այդ նահանջին նա գուգակցեց հայերի արտագաղթը դեպի Պարսկաստան՝ ձգտելով ամայացնել գրաված տարածքները և դրանք օգտագործել որպես պաշտպանական պատնեց թուրքիայի դեմ: Այդ գերեվարության մյուս նպատակն էլ հայ տարրի ներմուծումն էր Պարսկաստան, որը կնպաստեր երկրի տնտեսության զարգացմանը՝ իր վաճառականներով, արհեստավորներով և հողի մշակներով: Գերեվարությունը բռնեց մի լնդարձակ գոտի, որի մեջ մտնում էին Արարատյան երկիրը, Ապարանը, Լոռին, Շիրակը, Կաղզվանի ձորը, Մակուն, Աղբակը, Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան: Պորտուգալացի ճանապարհորդ Գուվեան սրտառուչ տողերով է նկարգրել հայ ժողովրդի գլխին եկած այդ մեծ աղետը: «Այս խեղճ հայածական տարագրյաների շփոթր,-գրում է Գուվեան,-ողբն ու կոծը այնչափ էր և այնքան մեծ, որ ամենաանգութ մարդկանց սիրտն անգամ կշարժեր, որովհետև մնալու ոչ ոք իրավունք չուներ, իսկ ճանապարհ լնկնելու համար զուրկ էին նրանք մարդկային ամենայն հնարավորություննից: Այստեղ կային բազմաթիվ խեղճ կանայք, որոնց ամուսինները մեռել էին խրամատներ և թումբեր կազմելու աշխատանքների մեջ, շրջապատված էին հինգ կամ վեց մանուկներով այնպիսի հասակի, որ չէր կարելի նրանց գրկած տանել և ոչ էլ նրանք կարող էին ոտքով գնալ. նրանց ողբերը սիրտ էին շարժում և պետք է տեսնել, թե ինչ էին անում նրանք քաղաքների դռների առաջ.-ոմանք գետին էին լնկնում, համբուրում հողը շարունակաբար, ուրիշները հրաժեշտ էին տալիս իրենց հայրենիքին և բնակարաններին սրտամորմոք բառերով՝ կարծես թե պատերը զգացմունք ունենային»¹:

1 Լեռ. Երկերի ժողովածու, գ. էջ 242:

Այդ համատարած գերեվարության մեջ եղել են նաև դիմադրության դեպքեր: Դրանցից մեկը Գառնիի ըմբոստացումն է. գյուղացիները սպանում են իրենց գերի տանող զինվորներին և թաքնվում մի մեծ քարայրում: Առաքել Դավրիթեցին վկայում է, որ այստեղ հավաքված է եղել 1000 մարդ^{1:} Բայց պարսիկ զինվորներին հաջողվում է պարանների օգնությամբ մուտք գործել քարայր և սկսել կոտորածը: Կրծքի երեխաններին խլում էին մայրերի գրկից և քարայրից ցած նետում, շատ տղաներ ու աղջիկներ, տեսնելով, որ գերի են ընկել թշնամու ձեռքը, փակելով իրենց դեմքը, ցած էին նետվում անդունդ և մեռնում: Պատմիչն ասում է. «...և ծովացաւ յատակ այրին արեամբ քրիստոնէից, և ամենայն քարինքն ներկեցան»^{2:}

Գառնի գյուղի և Գեղարդի վանքի շրջակայքում կային բազմաթիվ քարայրներ, որոնց մեջ պատսպարվեցին շատ փախստականներ: Նրանց թվում էին Մանվել և Աստվածատուր եպիսկոպոսները, որոնք չէին ուզում թողնել իրենց վանքերը և գնալ օտար երկիր: Վերջիններիս համոզելու համար Գեղարդի ձորն է գնում նույնիսկ Ամիրգունա խանը, բայց եպիսկոպոսները մնում են անդրդվելի և դառնում պարսիկ զինվորների զոհերը:

Տեղահանվում է նաև Զուղա գյուղաքաղաքը, որի համար Շահ Աբասը մշակել էր առանձին ծրագիր: XVI դարում Զուղան որպես վաճառական կենտրոն շատ խոշոր գեր է կատարել Հայաստանի հասարակական-մշակութային կյանքում: Զուղայի վաճառականները եռանդուն ջանքերով մասնակցում էին միջազգային առևտուրին. նրանց քարավանները հասնում էին մինչև Խոտալիա, Հնդկաստան: 1604 թ. իրանի շահն այցելում է Զուղա և արժանանում փառահեղ ընդունելության: Այդ հանգամանքը ոչ միայն չի փրկում Զուղային, այլ, ընդհակառակը, Շահը որոշում է այդ հարուստ, վաճառաշահ քաղաքն իր ողջ բնակչությամբ տեղափոխել Պարսկաստան և նրա միջոցով զարկ տալ տեղական առևտուրին:

¹ Առաքել Դավրիթեցի. Պատմութիւն, էջ 50:

² Նույն տեղում, էջ 51:

Հայերի արտագաղթն ավելի ողբերգական դարձավ այն ժամանակ, երբ գերեվարածներին հրաման արձակվեց անցնել Արաքս գետը. քանի որ ժողովուրդն անպատրաստ էր, չկային նավակներ կամ գրաստներ, բազում մարդիկ, հատկապես լողալ չիմացողները, խեղդվեցին գետի ալիքներում: «Եւ անողորմ զօրացն Պարսից,-գրում է Առաքել Դավրիթեցին,-վարեալ զժողովուրդն լուսին ի գետն, և նոքա ի մէջ գետոյն ևս քան զևս բազմացուցանէին զձայն աղաղակին և զողբոյն ի վտանգէն: Եւ ոմանց ի նոցանէ կալեալ զեզերս նաւացն և ոմանք զափոցն և ոմանք զագիս ձիոց և զեզանց և զգօմչոց և ոմանք իւրովի լողեալք անցանէին: Եւ որք անհմուտք էին լողելոյ և անզօրք, ծերք և պառաւունք, տղայք և աղջկունք և մատաղ մանկտիք լցեալք էին յերես ջրոյն և գետն առեալ տանէր զնոսա իբրեւ զիսուիւ ի ժամանակս գարնայնոյ և գետատար մարդով ծածկեալ էր երեսն գետոյն և թէպէտ անցին, որք անցինն, այլ բազումք այնք էին, որք հեղձմամբ ջրոյն մեռան»^{1:}

Հայ ժողովրդի այս ողբերգությունը շատերին է ստիպում գրելու սրտաշարժ տողեր: Ուշագրավ է, օրինակ, Ստեփանոս վարդապետի հետեւյալ ողբը՝ տոգորված ջերմ Հայրենասիրությամբ.

Ափս՛ս քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Ցիրուցան ելաք անմեղ, անխորհուրդ...
Աչքս կուրանար, շլինքս կոտրուեր,
Խեղճ Հայաստան, քեզ էսպես չտեսներ...²

Արտագաղթին հաջորդում է սարսափելի սովը, որը տեսում է չորս տարի: Այդ ժամանակների մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Զի այնպէս սաստկացաւ սովն, մինչ զի կերան մարդիկ զշուն և զկատու, զձի և զէշ, զուղտ և զջորի, մանաւանդ և զտղայս, զմեռեալ դիս և այս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց»^{3:}

¹ Առաքել Դավրիթեցի. Պատմութիւն, էջ 43-44:

² «Բազմավէպ», 1847, էջ 95:

³ Ղ. Փիրդակեմյան. Նշանարդ պատմութեան Հայոց, Ա. (անտիպ).-Մատենադարան, ձեռ. № 6332, թ. 180ա:

1610թ. կյանքը համեմատաբար խաղաղվում է, և երկիրը սկսում է վերականգնել իր ուժերը: Արաքսի հովիտը ամայացնելուց հետո Շահ Աբասը Երևանի կառավարիչ էր նշանակել Ամիրգունա խանին: Ժամանակի գրավոր աղբյուրները վերջինիս ներկայացնում են համակրական գույներով: Այս խանը զարկ է տալիս երկրի վերականգնմանը՝ արշավանքներ է գործում Վանի, Մուշի, Էրզրումի կողմերը, այնտեղից բերում հայ գաղթականներ և բնակեցնում Արարատյան երկրում: Նա մեղմ քաղաքականություն է վարում հայ հոգեորականների նկատմամբ, հատկապես մտերմանում է Մովսես Սյունեցու հետ՝ աջակցելով նրա բարենորդչական գործունեությանը:

Հայ պետականության վերջին անկումից հետո երկար դարեր երկրի քաղաքական կյանքում նորից կարևոր դեր էր կատարում հատկապես հոգեորականությունը, որը հանդես էր գալիս որպես ազգի ինքնուրույնության գլխավոր պաշտպանը: Բայց ջալալիների շարժումների և Շահ Աբասի տիրապետության ժամանակ հայ կաթողիկոսական աթոռը գտնվում էր խառնակ վիճակում: Կաթողիկոսական աթոռի վրա նստած էին միանգամից երկու կաթողիկոս՝ Մելքիսեթը և Դավիթը: Էջմիածինն ընկած էր մեծ պարտքերի տակ, և այս կաթողիկոսները երբեմն ստիպված նոր աթոռակիցներ էին վերցնում՝ հուսալով նրանց միջոցով մարել իրենց պարտքերը: Էջմիածնի վանքը թալանվել էր, մերկացել իր զարդերից, նույնիսկ գրքեր այլևս չկային: Առաքել Դավիթի մեջին թանձր գույներով է ներկայացնում Դավիթ ու Մելքիսեթ կաթողիկոսների արգահատելի գործունեությունը: Պատմիչն այսպես է բնորոշում կաթողիկոսական աթոռի շուրջն առաջացած խառնաշփոթ դրությունը. «Զի ոչ թէ մի էր, այլ երեք և չորք կաթողիկոսք, վասն զի յաղագս փառամոլութեան և ագահութեան իբրև զմաքսաւոր զաբալայիւ և հարկիւ ի Պարսից թագաւորէն առնուին զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան և զսուրք աթոռն էջմիածին և ի շրջագայութեան իւրեանց ի մէջ ժողովրդանն, թագաւորական ծառայ և այլազգի զօրականս շրջեցուցանէին ընդ ինքեանս և յիրաւունս և զհասս, որք ի

ժողովրդենէն ճշդիւ և բռնութեամբ ուժգին առնուին որպէս զորդիսն Հեղայ և կաթողիկոսքն որպէս արծաթով և կաշառօք ընկալեալք զաստիճան կաթողիկոսութեան, սոյնապէս և ինքեանց ձեռնադրեալ եպիսկոպոսունք և քահանայքն, տպէտք, խոտանք և անպիտանք, ըստ սաղմոսին, որք էին լեալ պաշտօնեայք որովայնի՝ հանապազ ի գիներբուս դեգերեալք՝ գուսանօք իբր զմարմնաւոր իշխանս, յառաւօտէ մինչեւ ցերեկոյ հետեւեալ կատակաց և լկտի բանից դատարկութեան»¹:

Խնդրո առարկա ժամանակամիջոցի հայ իրականության պատկերն ուներ մի ուրիշ կողմ ևս. դա երկրի սահմաններից դուրս՝ օտար ափերում գտնվող նրա բավականին մեծաքանակ ու աշխարհասփյուռ զանգվածների ծանր կյանքն էր: Թուրք-պարսկական պատերազմներն ու ափերումներն օրեցօր երկրից դուրս էին մղում հայ գաղթականության նորանոր քարավաններ՝ էլ ավելի ողբերգական դարձնելով մայր հայրենիքի վիճակը:

Այդուամենայնիվ, այդ ժամանակների հայ կյանքն ու մշակույթը չի կարելի դիտել միայն ավերածությունների ու ամայացումների տեսանկյունից: Ինչպես երկրում, այնպես էլ երկրից դուրս, հնարավորության սահմաններում, ստեղծվում էին կրթամշակութային կենտրոններ, երևան էին գալիս այդպիսիները հովանավորող անձինք, համայնքներ, առկայծում էին նույնիսկ ազատագրական-հայրենասիրական պայքարի ծրագրեր, երազանքներ: Այս գործում, ահա, մեծ դեր էր վիճակված բազմագարյա փորձով իրենց արդարացրած հոգեոր միաբանություն-դպրոցներին, որոնց նպատակն էր վառպահել նաև հայ դպրության ավանդույթները: Զմոռանանք, որ Գրիգոր Նարեկացին և Հովհաննես Սարկավագը, Միհիթար Գոշն ու Վարդան Այգեկցին այդպիսի միջավայրում էին ծնվել:

Ներսես Մոկացու կապակցությամբ այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում խոսել նախորդ էջմիածեմ նշված երեք հոգեոր միաբանություն-դպրոցների մասին:

¹ Առաքել Դավիթի ժեցի. Պատմութիւն, էջ 289-290:

4.ՀՈԳԵՎՈՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ-ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Բաղեշի Ամրդոլի դպրոցը դասվում է միջնադարյան Հայաստանի բարձրագույն դպրոցների շարքը: Առաքել Դավրիմեցին այդ դպրոցի գոյությունը կապում է «Հին և վաղեմի» ժամանակների հետ: «Արդ և հին և ի վաղեմի ժամանակաց-ասում է նա, -կայր դասատուն վարդապետաց ի քաղաքն Բաղէց, ի վանքն, որում անուն Ամրդոլ ասեն, որ յաջորդելով մի զմի՝ եհաս մինչև ի ժամանակս հարց մերոց»¹: Այս վկայությունը հաստատում է, որ Ամրդոլում եղել է վարդապետանոց:

Ամրդոլի դպրոցի վերածաղկումը կապվում է Բարսեղ Գավառացու անվան հետ: Գրիգոր Դարանաղցին ահա այսպես է ներկայացնում Բարսեղ Գավառացուն. «Սա էր ի ժամանակս մեր, որ փայլէր իբրև զլուսաւորս ի մէջ աշխարհի և էր յոյժ խոնարհամիտ և հեղաչողի և անփառասէր և գծուծ զգեստիւ և անցասումն և հանդարտ և առաքինասէր, գթած և ողորմած առ նեղելոցն և կարօտելոց և խնամատար որբոց և այրեաց... և բազումք եկին յաշակերտութիւն ի վերայ նորա և հասին յարբունս իմաստից և առին իշխանութիւն և գաւազան և գնացին»²:

Բարսեղ Գավառացին, դառնալով Ամրդոլի վանքի հոգաբարձուն, առաջնահերթ խնդիր է դարձնում վանքի և նրա հարակից շինությունների վերանորոգումն ու վերաշինումը. «Եւ նոյն վանքն Ամրդոլու յառաջագոյն խրթին և յոռի շինեալ էր և այն ևս խարխեալ էր ի հնութենէ. զամենայն շինուածն միահողոյն քակեաց և ինքն վերստին հիմնարկեալ շինեաց և կատարեաց զբովանդակն, զեկեղեցին և զտներն և զայլն, որ ի նոսա»³: Այդ մասին վկայում է նաև Վարդան Բաղիշեցին, ըստ որի 1599 թվականին «Վերստին նորոգեցաւ վանքս Ամրդոլու՝ վերակացութեամբ Բարսեղ վարդապետին»⁴

1 Առաքել Դավրիմեցի. Պատմութիւն, էջ 390:

2 Գրիգոր Դարանաղցի. Ժամանակագրութիւն, էջ 390-391:

3 Առաքել Դավրիմեցի. Պատմութիւն, էջ 390:

4 Դիւան Հայոց պատմութեան, Ժ, էջ 73:

Բարսեղ Գավառացին հիմնում է իր դպրոցը, բայց նախքան ուսուցման գործն սկսելը որոշում է դպրոցին տալ գիտական բնույթ և դրա համար ինքնազարգացմամբ ձեռնարկում է արտաքին գիտությունների յուրացման դժվարին գործը: Առաքել Դավրիմեցին նկարագրում է, թե ինչպես, համառ ջանքերի չնորհիվ, Բարսեղ Գավառացին «յինքենէ իսկ գիտակ էր, թէ գիտութիւն արտաքին իմաստից և քերականութեան ոչ գոյ ի մէջ վարդապետացն Հայոց, և ինքն մեծաւ տարփանօք ըղձայր թերես հասանել այնմ գիտութեան, ոչ միայն վասն իւր, այլ մանաւանդ վասն ազգին, զի արծարծեալ սփոեսցի ի մէջ ազգիս Հայոց, որպէսզի ամենեքեան հասցեն այնմ չնորհաց ի գիտութեան: Վասն որոյ յարաժամ առեալ ի ձեռու իւր զարտաքին գիրքն և թէպէտ ոչ գիտէր, այլ անյապաղ և անձանձիր էր, զի ուրեք հասանէր ի վերայ տեսութեան և մտաց բանին և էր, զի ոչ, բայց նա ամենայն ջանիւ առանց ձանձրանալոյ միշտ ընթեռնոյր»¹:

Բարսեղ Գավառացին, իր աշխատասիրության և ներքին ինտուիցիայի չնորհիվ, մատչելի է դարձնում Պլատոնի, Արիստոտելի, Պորֆիրուի, Փիլոնի և ուրիշ հին մտածողների գործերը, որոնք նրա ժամանակ զգալիորեն մոռացված էին և անհաղթահարելի էին համարվում: Բարսեղ Գավառացին իր ձեռք բերածը փոխանցում է սաներին՝ միաժամանակ նրանց մեջ սերմանելով ուսումնատենչություն ու աշխատասիրություն: Նա հոգ է տանում նաև հին ձեռագրերի հավաքման, դրանց վերանորոգման, բազմացման ու պահպանման մասին: Այդ առթիվ հենց ինքը վկայում է. «զԲարսեղ տրուպ վարդապետս, որ տկար անձամբ աշխատեցայ և զհնութիւն սորա սակաւ ինչ նորոգեցի՝ կարկատելով և զեղծեալն գրելով ի վայելումն աշակերտեալ անձանց»²:

Բարսեղ Գավառացու նպատակն էր վերականգնել Հայոց դպրության հնամենի ավանդները: Այդ նպատակին նա ծառայեց մինչև կյանքի վերջը: Դա է ապացուցում Մատե-

1 Առաքել Դավրիմեցի. Պատմութիւն, էջ 391:

2 Ն.Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 85:

նադարանի № 1480 ձեռագիրը, որի պատվիրատուն ինքը՝ Բարսեղ Գավառացին է: Ձեռագիրը գրված է Բաղեշում, 1617 թվականին, գրիչն է Վարդան Հիզանցին: Ձեռագրի մի հիշատակարանում (թերթ 575ա) նախ ներկայացվում են Բարսեղ Գավառացու կյանքն ու գործը, ապա նշվում է, որ ձեռագրի մի մասը գրելու ժամանակ Բարսեղը դեռ կենդանի էր, իսկ մյուս մասը գրվել է նրա մահվանից (1615 թ.) հետո. «Փա՛ռք... Զոր տեսեալ զանառիկ մեծութիւնս և զփարթամ գանձս հոգեոր, զոր ամբարեալ ունի յինքեան զլուծմունք նրբից և արտաքին դրոց հանգամանացն, ցանկացող եղեալ երիցս երանեալ և մեծ հուետորն մեծ Բարսեղ բարունապետն, և պայծառ քարոզն հանուրց հայկազեան տոհմիս և ետ եռափափաք սիրով գծագրեալ ըզսա յիշատակ իւրն և իւր հոգեոր ծնընդոցն բանի սպասաւորացն: Բայց զի տակաւին չե ևս էր եղեալ գրաւ աստուածային տառիս, եղե գրաւ կենաց աստուածաբան վարժապետիս մեծին Բարսեղի ի Բաղէջ քաղաքի, ի սուրբ մենաստանս, որ Ամբրոզու վանք վերաձայնի, զոր և ինքս մեծ Բարսեղս վերստին ի հիմանէ նոր նորոգեաց զտաճար Սուրբ Աստուածածնին և զԱրքոյն Յովաննու Մկրտչին, զԱրքոյն Ստեփանոսի Նախավկային և ինքն եղեալ կա առ դրան սուրբ տաճարաց:

Եւ գիտելի է, զի մինչ ի իէ /27/ տետրն, որ գրեցաւ, դեռևս կենդանի էր և անտի մինչև ի յաւարտն ես յետնեալ տրուպ ծառայս Յոհանի բանի սպասաւորս, աշակերտ և ծառայ սմին ետու յաւարտ ածել զգանձս աստուածային: Արդ եղե գրաւ գրչութեան սորին ի թվականս հայոց Ռ ու ԿԶ»:

Բարսեղ Գավառացին մեծ խորհուրդ էր տեսնում իր հիմնադրած դպրոցի ու նրա սաների մեջ. նա համոզված էր, որ իր աշակերտները Ամբողուում ձեռք բերած գիտելիքները պետք է փոխանցեն իրենց աշակերտներին և լուսավորություն տարածեն ողջ երկրով մեկ: Գնահատելով Բաղեշի դպրոցի կատարած դերը՝ Լեռն այն անվանում է «...հայ ժողովրդի կուլտուրական հանճարի մի շատ թանկագին հուշարձան»¹:

1 Եթո. Երկերի ժողովածու, Գ, էջ 270:

Ահա այս միջավայրում է կրթվում և վարդապետական կոչման պատրաստվում ներսես Մոկացին՝ դառնալով նշանավորագույնը Բարսեղ Գավառացու աշակերտների մեջ և գերազանցելով իր ուսուցչին՝ «Բարսեղ վարդապետն և քան զընկերս իւր»²:

* * *

XVII դարում հայ գիրն ու գրականությունը վերանորոգման արդյունավետ ճանապարհ բռնեց հատկապես Այունյաց Մեծ անապատում: Այստեղ դպրության վերածաղկման մունետիկներից էին Սարգիս Ամբերդցին և Կիրակոս Տրապիզոնցին, որոնք դարասկզբին Տաթևի մոտ՝ հին Հարանց անապատի տեղում, հիմնեցին Մեծ անապատը:

Անապատի հիմնադրման տարին համարվում է 1608 թվականը: Ըստ Մ. Զամյշյանի, այն հիմնադրվել է մի փոքր ուշ՝ 1610 թվականին. «Երկոքին սոքա (իմա՝ Սարգիս Ամբերդցին և Կիրակոս Տրապիզոնցին-Ա. Դ.) խօսակից լեալ և խորհուրդ արարեալ ընդ միմեանս՝ ելին յերուսաղէմէ և եկին յաշխարհն Սիւնեաց, ուր կային յառաջն բազում անապատք միանձանց և աւերեալ էին յայնժամ: Գնացին նախ ի վանս Ստատեռու և անտի ի տեղին կոչեցեալ Զորոյ վանք և ապա ի Թանահատի վանք, այլ ոչ գտին իւրեանց յարմար տեղի և շրջեալ ի մերձակա վայրս՝ տեսին տեղի անդորր և պատշաճ առանձին բնակութեան, ընդ որ ուրախ լեալ նոցա շինեցին անդէն իւրեանց խուղս և եկեղեցի մի փոքրիկ և բնակեալ ի տեղւոջ անդ՝ ետուն զանձինս ի խիստ ճգնութիւնս և յաղօթս և յընթերցմունս Աստուածային գրոց: Եւ այս եղե յամի տեսառն իրը 1610 և ի թուականութեանս հայոց ՌԾԹ»²:

Մեծ անապատի հաստատման գործում կարևոր գեր են կատարել Պողոս Մոկացի վարդապետը, Շահ Աբասի հայազգի նշանավոր գորավար Մելիք Հայկազնը, ինչպես նաև Մոկսես

1 Առաքել Դավիթեցի. Պատմութիւն, էջ 394:

2 Մ. Զամյշյան. Պատմութիւն Յայոց, Գ, էջ 563:

Սյունեցի վարդապետը, որը 1629 թ. օծվեց կաթողիկոս և աչքի ընկավ իր շինարարական գործունեությամբ:

Սարգիս Ամբերդցու և Կիրակոս Տրապիզոնցու միաբանությունը կարճ ժամանակում իր շուրջն է հավաքում բավական մեծ թվով միաբաններ, որոնց սոցիալական կազմը, ինչպես Առաքել Դավրիմեցին է վկայում, բազմատարր էր, որովհետեւ այնտեղ ընդունվում էին «...ոչ միայն աշխարհականք և աննշանք, այլև եկեղեցականք և անուանի արք, վարդապետք, եպիսկոպոսք և քահանայք»¹: Մատենադարանի № 3881 ձեռագրում պահպանված Ներսես Մոկացու կենսագրականի համաձյն՝ Սյունյաց Մեծ անապատի միաբանների թիվը հասնում էր 300-ի:

Մեծ անապատի հիմնադիրներն սկզբում հանդիպեցին մեծ դժվարությունների: Պետք էր սահմանել ներքին խիստ կարգ ու կանոն, մշակել միաբանության անդամների կենցաղագրման եղանակներ և, որ գլխավորն է, կազմել ուսուցման ծրագիր ու իրագործել այն:

Առաքել Դավրիմեցու պատմությունից կարելի է ենթադրել, որ ուսուցանվող գլխավոր առարկաներն են եղել՝ գրչության արվեստը, ժամասացության կարգը, Հին և Նոր կտակարանների ուսումնասիրությունը և արտաքին գիտությունները²:

Անապատի հոգաբարձուն էր «ի մարմնաւոր կողմանէ» Սարգիս եպիսկոպոսը. գրոց ուսուցիչներն էին՝ Կիրակոս Տրապիզոնցին, Պողոս Մոկացին, Մովսես Տաթևացին, Ներսես Մոկացին, Թումա եպիսկոպոսը և ուրիշներ:

Մեծ անապատի հաստատումից հետ ծաղկում են մեծ թվով գրիչներ, որոնք սկսում են բազմացնել ձեռագրեր: Ն. Ակինյանը բերում է Սյունյաց Մեծ անապատի գպրոցից ելած գրիչների մի ցանկ³. այդ ցանկում շատ ձեռագրեր կապվում են անապատի հիմնադիրների անվան հետ: Ուշագրավ է, որ գրիչների ցանկում կա նաև աշխարհիկ անձնավորություն՝

¹ Առաքել Դավրիմեցի. Պատմութիւն, էջ 253:

² Նույն տեղում, էջ 255-260, 394-395:

³ Ն. Ակինյան. Մովսես Գ Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն..., էջ 193-195:

Սարգիս անունով: Վերջինիս հետ կապվում է երկու ձեռագիր, որոնցից մեկը՝ Սաղմոսարան, նա օրինակել է Խոտանանում՝ «Հրամանաւ տէր Ռստակէսի ի խնդրոյ, որ էր հայր անապատին Տանձայիրախոյ և գտէր Յակոբ ժամարար նորին»:

Երեմիա Քյոմուրճյանն իր մի գանձի մեջ («Երեմիա Զէլէպւոյ գանձ և ողբ ի վերայ Յակոբ կաթողիկոսի») նկարագրում է Մովսես Տաթևացու և նրա հաջորդ Փիլիպոս կաթողիկոսի շինարարական ու լուսավորչական գործունեությունը՝ դրա արմատը տեսնելով Սյունյաց Մեծ անապատում.

Դպրատունք բացեալ,
Մարգարանք բանեալ,
Աշակերտք վարժեալ,
Դասատունք հաստեալ,
Վարժապետք յարգեալ,
Տէլէտք ճոխացեալ,
Իմաստք յառաջեալ,
Գիտութիւնք աճեալ,
Ըզնորհսն որ ձըրեալ...¹

Մեծ անապատն ուներ համահայկական նշանակություն. այն իր բարերար օգնությունն էր ցուցաբերում երկրի կրթական մյուս օջախներին: Անապատի սկսած գործը շարունակվեց նրա աշակերտների ջանքերով հիմնված նոր միաբանությունների մեջ: Այսպես, օրինակ, Ներսես վարդապետ Մոկացին անապատ է հիմնում Վանա ծովակի Լիմ կղզում, Կարապետ եպիսկոպոս Էջմիածնեցին գնում է Սևանա կղզի և հաստատում անապատ, Արիստակես վարդապետ Շամբեցին շինում է Տանձափարախի անապատը, Դավիթ եպիսկոպոսը, որը Շամբորի ձորից էր և իշխանական ցեղից, հիմնում է Զարեքագետի անապատը: Հիշատակելով այս նշանավոր անապատները՝ Առաքել Դավրիմեցին ավելացնում է. «Են և այլ ևս մանունք անապատք շինեալք այսր և անդր, բայց մեք գնչանաւորս յի-

¹ Ն. Ակինյան. Երեմիա Զէլէպի քեօմիլոճեան, Վիեննա, 1933, էջ 196-197:

շեցաք, որ յայս Մեծ անապատէս ուսեալ և վարժեալ գնացին յայլ տեղիս և հաստատեցին»¹:

Կարեռը է նաև այն, որ բացվում են աշխարհիկ տիպի դպրոցներ, որոնց նպատակն էր աշխարհականների երեխաներին դրագիտություն սովորեցնել: Այդպիսիներից էր Ագուլիսում բացված դպրոցը, որի ուսուցիչն էր Շահ Աբասի հրամանով 1617 թվականին նահատակված Անդրեաս երեցը:

Մ. Աբեղյանը և Լեռն Սյունյաց Մեծ անապատի կատարած գրական ու մշակութային դերից ելնելով՝ այն համարել են Միհթարյան միաբանության նախատիպը²:

* * *

1621 թվականից Ներսես Մոկացու գործունեությունը սերտորեն կապվում է Լիմ անապատի հետ: Վերջինս որպես գրչության կենտրոն հիմնադրվել է Մոկացուց դարեր առաջ³: Ավանդությունը Լիմ անապատի հիմնադրումը նշում է IV դարում և այն կապում է Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ: Հ. Ոսկյանը գտնում է, որ Լիմի միաբանությունն ավելի ուշ ժամանակների երեսույթ է: «Աւանդութիւնը, -ասում է նա, - Լիմ անապատի հիմնադիրը կը ճանչնայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ: Սակայն իրականին անոր գործունէութենէն տարիներ ու դարեր վերջ պիտի ըլլայ Լիմի հիմնարկութիւնը»⁴: Հ. Ոսկյանը, հիմնվելով մի հիշատակարանի վրա, գտնում է, որ Լիմ անապատը հիմնվել է մոտավորապես 884 թվականին⁵:

XVII դարում Ներսես Մոկացու հիմնած Լիմ միաբանության անդամներից մեկը՝ Սարգիս Քլիսեցին, հորինել է չափա-

1 Առաքել Դավիթեցի. Պատմութիւն, էջ 254:

2 Մ. Աբեղյան. Յայոց հին գրականության պատմություն, Բ, էջ 438, Լեռ. Յայկական տպագրութիւն, էջ 154-155:

3 Լիմ անապատի մասին գրել են Թովմա Արծոնին, Թովմա Մեծովեցին, ապա՝ Ղ. Փիրղալեմյանը, Գ. Շերենցը, Ե. Լալայանը, Վ. Փափազյանը, Ն. Ակինյանը, Լեռն, Յ. Ոսկյանը, Վ. Յակոբյանը, Ա. Մաթևոսյանը, Ա. Մովսիսյանը և ուրիշներ:

4 Յ. Ոսկյան. Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա, էջ 8:

5 Նույն տեղում, էջ 8-9:

ծո ներբող՝ ուղղված Լիմ անապատին, որն ուշագրավ է անապատի պատմության համար: Այն պահպանվել է Սատենադրանի մի քանի գրչագրերում և ցարդ անտիպ է: Սարգիս Քլիսեցին Լիմ անապատի հիմնադիր է համարում մի աղջկա, որը սուրբ հայրապետի ազգից էր և բռնությամբ կնության էր տրվել մի տաճկի:

Աղջիկմ՝ սորա շինողն՝
Ի յազգէն սուրբ հայրապետի,
Որ է բռնութեամբ առեալ
կնութիւն զնա տաճիկ ազգի....¹

Թե ինչ աղջկա մասին է խոսում Սարգիս Քլիսեցին, չկարողացանք պարզել:

Լիմ կղզու անունը ստուգաբարանում են Ղ. Ինձիճյանը և Հ. Ոսկյանը: Ղ. Ինձիճյանը գրում է. «Լիմնի յունարէն նշանակէ լիճ»², իսկ Հ. Ոսկյանը ստուգաբարանում է. «Յունարէն լիմնին կամ լիմէն բառով, որ կը նշանակէ նաւահանգիստ՝ ապաստարան»³:

Լիմ կղզին ամենամեծն է Վանա ծովակի կղզիների մեջ, գտնվում է Աղթամար կղզու հյուսիսարկելյան մասում, հեռու է դրանից 40-50 մղոն: Լիմ կղզու վրա կա մենաստան և եկեղեցի՝ ս. Գեղորգ անունով: Հիշատակարանները ս. Գեղորգի տաճարը գրաւտում են որպես «գեղեցկաշէն և զարդարեալ բարեձեռութեամբ և բարձրակառոյց շինութեամբ»⁴:

Տաճարի վերաշինությունը կապվում է Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիայի անվան հետ, որը 1305 թ. «...նորոգեաց զայս տաճարն հոյակապ շինութեամբ»⁵:

1 Մատենադարան, ձեռ. № 642, թ. 125թ-127թ:

2 Ղ. Ինձիճյան. Աշխարհագրութիւն չորից մասամց աշխարհի, Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 155:

3 Յ. Ոսկյան. Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա, էջ 4:

4 Լիմի ս. Գեղորգ տաճարի լուսանկարը Ե. Լալայանը զետեղել է «Ազգագրական հանդես»-ում (1912 թ., էջ 90): Վանքի և վանականների վարօծ կյանքի մանրանասն Ակարագրի հետ (էջ 85-97): Այժմ այդ տաճարի հետքն անզամ չկա:

5 Ղ. Փիրղալեմյան. Նօտարք Յայոց, Կ. Պոլիս, էջ 175:

Լիմ անապատը իր դարավոր գոյության ընթացքում եղել է Հայաստանի գրչության կենտրոններից մեկը, որտեղ ընդօրինակվել և գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Լիմ անապատի հետ են առնչվել հայ գրականության նշանավոր որոշ գործիչների անուններ, նրանցից մեկն է եղել Զաքարիա եպիսկոպոս Գոնույանցը՝ կոչված նաև «Լիմնեցի» կամ «Լմեցի»¹. Եղել է Լիմ անապատի առաջնորդ:

Լիմի վերջին վանահայրերից նշանավոր է եղել Հակոբ Թոփուզյան եպիսկոպոսը, որը համարվել է իր ժամանակի ճանաչված աստվածաբաններից և քարողիչներից մեկը: Թոփուզյան Հակոբ եպիսկոպոսը կոչվել է նաև «տարեգիր Լմայ»: Նա իր պատմությունն սկսում է Ներսես Մոկացի վարդապետից և տանում հասցնում է մինչև Գաբրիել եպիսկոպոս Շիրոյանց, որին հաջորդում է ինքը՝ 1847 թվականին. մահացել է 1877-ին²:

Զեռագրերի մեջ շատ անգամ Լիմ անապատը հիշվում է որպես կոտորածներից ու ավերածություններից փրկվելու ապաստարան: Այսպես, 1394 թ. գրված մի գանձարանի հիշատակարանում ասվում է. «Գրեցաւ ի Լիմն կղզիս ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գէորգայ հոյակապ և հոչակաւոր բարձրաշխն և գեղեցկաշխն տաճարիս յամի Պիկ /1394/, յորում ամի աստուածասաստ բարկութիւն շարժեցաւ ի վերայ երկրի. արիւնարբու զօրքն թաթարին, որոյ անուն գլխաւորին Լանկթամուր կոչիւր... յորոյ սաստից գերծեալ մեր ապրեցաք առ ոտս երջանիկ վարժապետին Սարգսի ի Լըման կղզիս»³:

Թովմա Մեծոփեցին էլ պատմում է, թե ինչպես ինքը 1428 թ., Աքանդարի զորքերի բռնությունից փախչելով, Քաջըերունյաց երկրից եկել է և պատսպարվել Լիմ կղզում, որտեղ չովհաննես եպիսկոպոսը սիրով ընդունել է նրան⁴:

Մեկ ուրիշ հիշատակարան, գրված 1534 թվականին, վկայում է, որ Շահ Թահմազի ասպատակությունների ժամանակ

¹ Ն. Ակինյան. Զաքարիա Եպ. Գնունեաց և իւր տաղերը, Վիեննա, 1910, էջ 1, 40:

² Յ. Թոփյան. Ցուցակ ձեռագրաց, Կաղարշապատ, 1898, էջ 59:

³ Ո. Ինճիճյան. Ստորագրութիւն..., էջ 228:

⁴ Խույն տեղում:

շատերը պատսպարվել են Լիմ կղզում և Ամուկ բերդում⁵: Ապաստանյալներից մեկը՝ Իգնատիոս գրիչը, շարունակել է իր կիսատ թողած գործը և այն ավարտել է ս. Գևորգ տաճարում. «Արդ գրեցաւ սա ի վերոյ ասացեալ Սուրբ Ուխան, և վասն վրդովման և տատանեալ դառն ժամանակիս, ի յահանամեաց փախեան երկիրս. և ոմանք ամրացան յանառիկ կղզիս՝ Լիմն կոչեցեալ, և շատք ցրուեցան յերկիր Ամկութի գաւառին Գնունեաց/ և վասն ծովացեալ մեղաց մերոց անկան ի ձեռս հեծելի՝ թալանեցան, կողոպտեցան, շատ ոք սապանան... և զանբաւ կոծս և զուգս և զաղիողորմն շիւան լալոցն ով կարէ պատմել և կամ ընդ գրով արկանել: Եւ որք որ մտաք ի Լիմս, բազում սովով և պանդխտութեամբ տառապեցաք: Եւ աստ գրեցաւ կէս գրոցս և վճարեցաւ ընդ հովանեաւ սուրբ գեղեցկաշխն և զարդարեալ բարեձեռութեամբ և բարձրակառոյց շինութեամբ և հրաշագործ սուրբ Տաճարիս, որ յանուն Սրբոյն Գէորգայ զօրեղ վկային կառուցեալ կայ»⁶:

Լիմ անապատի կյանքը իր բուռն ծաղկումն է ապրում Ներսես Մոկացու գործունեության չնորհիվ, որը 1621 թ. Սյունյաց Մեծ անապատից գալիս է այստեղ և հիմնում իր միաբանությունը, որը պետք է շարունակեր Բաղեշի Ամրդոլի դպրոցի և Սյունյաց Մեծ անապատի սկսած գործը՝ իրենով նշանավորելով մի նոր փուլ: «Այս նոր հիմնարկությունն էլ, ասում է Լեռն Լիմ անապատի մասին, -դարձավ Սյունյաց և Բաղեշի միացած դպրոցի նոր և ամենաբարձր ձեավորումը»⁷:

Բանասերների մեծամասնությունը Լիմ անապատի հիմնադրման թվականը համարում է 1622-ը: «Ի սոցանէ Ներսես Մոկացի, որ մականուամբ Բեղլու կոչիւր,-գրում է Մ. Զամչյանը,-գնաց ի գաւառն Վասպուրական յամի 1622 ՌէԱ և մտեալ ի կղզին Լիմ կոչեցեալ, շինեաց վանս...»⁸: Այս նույն թվականն է վկայվում նաև ուրիշ աղբյուրներում⁹:

¹ Ամյուկ կամ Ամուկ. Վասպուրականի Առերանի գավառում, Վանա արևմտյան լճափին, անառիկ հրվանդանի վրա, Լիմ կղզու դիմաց:

² Ղ. Փիրղալեմյան. Խոտարք Յայոց, էջ 175:

³ Լեռ. Երկերի ժողովածու, Գ, էջ 270:

⁴ Մ. Զամչյան. Պատմութիւն Յայոց, Գ, էջ 565:

⁵ «Էջմիածին», 1944, № 10-12: Ղ. Ինճիճյան. Ստորագրութիւն..., էջ 227:

Մատենադարանի № 3881 ձեռագրում պահպանված Ներսես Մոկացու կենսագրական ակնարկից տեղեկանում ենք, որ Լիմ անապատը հիմնադրվել է 1626 թվականին:

Ներսես Մոկացու կողմից Լիմ անապատի հիմնադրվելը Դավիթ Բաղիչեցին, ապա Հ. Թոփուզյանը, անանուն հեղինակը (Դ. Ալիշա՞ն), Ե. Լալայանը և Ն. Ակինյանը դնում են 1621 թվականին¹:

Պետք է նշել, որ գոյություն ունի Լիմ անապատի հիմնադրման թվականը հաստատող մի ծանրակշիռ փաստ, որը չի արժանացել բանասերների ուշադրությանը: Դա հենց իր՝ Ներսես Մոկացու թողած մի հիշատակարանն է. «Ես Ներսես վարդապետ Մոկացի թուին ՌՀ /1621/ եկի ի Լմայ սուրբ ուխտս և տեսի զայս երկնանման սուրբ տաճարս, որ յանուն սրբոյն Գէորգայ զօրավարին, զի խըրթնացեալ էր ի բարեգարդութենէ փեսային և փեսայւէրին² և թափուր արդեանց և յամենայն գրոց և փակեալ եկեղեցին: Եւ ես, ծառայ Տեառն»

«Պօէզիա Արմենի», շ. 501; Մ. Աբեղյան. Ջայոց հին գրականության պատմություն, Բ, էջ 588: Այս նույն թվականն է նշում նաև Շաֆֆին իր «Կայծերում», ուր նա մի քանի խոսք է ասում XVII դարի Ջայատանի անապատների, հատկապես Սյունյաց Մեծ անապատի, Կոտուց և Լիմ անապատների նասին: Ներսես Մոկացու առիթվ նա գրում է. «Սյունյաց Մեծ անապատի միաբաններից էր նաև Ներսես Վարդապետ Մոկացին: 1622 թվին, այսինքն, Շահ Արասի գերեվարությունից 16 տարի հետո, Ներսեսը Եկավ Վասպուրականի կողմերը և մտնելով Լիմ կղզին, նորոգեց այնտեղի ավերակ ու ամայի վանքը և կազմեց անապատականների մի նոր միաբանություն, միևնույն կարգերով ու կանոններով, որպես նա տեսել էր Սյունյաց Մեծ անապատում: Մի քանի տարվա ընթացքում կորոնավորների թիվը այնքան բազմացավ, որ Լիմ կղզին նրանց համար շատ փորձ երևեցավ, այդ պատճառով նրանց մի մասը տեղափոխվեց Կոտու Կղզին և հիմնեց այնտեղ մի նոր անապատ, իհարկե, չփոխելով իրանց ուխտին և միաբանությանը հատուկ կանոնները» (Շաֆֆի. Երկերի ժողովածու, Ե. Երևան, 1956, էջ 155-156):

1 Դիւան Ջայոց պատմութեան, Ժ, էջ 48, Ղ. Թոփհյան. Ցուցակ ձեռագրաց, էջ 59, «Բազմավկեա», 1897, էջ 424, «Ազգագրական հանդես», 1912, էջ 85-100, Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 96:

2 Ընդգծումը մերն է. տողում զգացվում է Մովսես Խորենացու «Ողբի» ազդեցությունը. «Ողորմին թեզ, Եկեղեցի Ջայատանեայց, խորնացեալ ի բարեգարդութենէ բեմին, ի քաջէն զրկեալ ի հովուէ և ի հովուակցէ:

Երանի առաջնոյ և Երկրորդի փոփոխմանն, զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսային և փասակիրին և հարսնդ համբերեցեր՝ ողջախոհութեանը զանուսություն պահելով, որպես նախքան զմեզ ինաստափիրեաց» (Մովսես Խորենացի. Պատմութիւն Ջայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 358-359):

մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եկի ի Տաթևու անապատէն աստ: Տեառն գործակցութեամբ սկսայ ժողովել աստ եղբայրս վաթսուն խարազնազգեստ կրօնաւորս և սկսայ գիրք և արդիւնք ժողովել ի վայելումն սոցա: Եւ տեսի զայս աստուածախոս տառս Մաշթոց կոչեցեալ ի գեօն Մարմետ, որ Լմայ Ա. Գէորգայ էր յիշատակ և վաճառեալ էին զսա: Եւ ես աղաչեցի բազում թախանձմամբ զգնող սորա զըռէս Ատոմ առնել գերադարձ և տալ միւսանգամ ի յեկեղեցին Լմայ կոչեցեալ անապատ»¹:

Այսպիսով, մեզ է հասել Լիմ անապատի հիմնադրման երեք թվական՝ 1621, 1622 և 1626: Դրանցից ճշտը առաջինն է, այսինքն՝ Լիմ անապատի միաբանությունը Ներսես Մոկացու կողմից հիմնադրվել է 1621 թվականին:

1621 թ. Ներսես Մոկացին մենակ չի գնում Լիմ: Ստույգ կարելի է ասել, որ նրա հետ էին Հովհաննես խարազնազգեստ կրոնավորը և Մելքիսեթ Վժանեցին: Հովհաննես կրոնավորը վկայում է, որ ինքը «...եռափափափագ սիրով եկն ընդ Ներսես վարդապետին Բեղլու կոչեցեալ ի Լմայ մենաստանս...», իսկ Մելքիսեթ Վժանեցու մասին վկայում է Առաքել Դավրիթեցին²:

Մատենադարանի № 3881 ձեռագիրը Ներսես Մոկացու հետ Եկած կրոնավորների թիվը հասցնում է 70-ի, որը ճիշտ չէ: Հնարավոր է, որ Մոկացին, վերոհիշյալ երկու կրոնավորներից բացի, իր հետ բերել է ևս մի քանի հոգի, բայց ոչ 70: Այդ թիվը, հավանաբար, շփոթվել է նրա աշակերտների թվի հետ: Այս հարցում ճիշտը, երկի, Դավիթ Բաղիչեցին է, որ գրում է, թե Ներսես Մոկացին Տաթևից Լիմ եկավ՝ իր հետ բերելով վեց միաբան: Դպրոցի աշակերտների թիվը շուտով հասնում է 60-70-ի: Ներսես Մոկացին ձեռնարկում է նաև ձեռագրերի հավաքման. նա ժողովում է 100 գիրք և տալիս աշակերտներին բազմացնելու: Ինքը ևս զբաղվում է գրչությամբ:

1 Ղ. Փիրղալեմյան. Նշխարք պատմութեան Ջայոց, Ա (անտիպ), էջ 198:

2 Առաքել Դավրիթեցի. Պատմութիւն, էջ 395:

Լիմ անապատի հոչակն արագությամբ տարածվում է, ուստի նրա աշակերտների թիվը համալրվում է երկրի տարբեր կողմերից եկած միաբաններով։ Այդ առթիվ Սարգիս Քլիսեցին՝ Լիմ անապատին նվիրված ներքողի մեջ ասում է.

Ի սմայ բնակեալ եղբարք
      ժողովեալ են չորից կողմի,
Ոմանք ի յարևելուց
      և ոմանք ի հարաւայի,
Ոմանք հիւսիսոյ եկեալ
      և ես ի յարևմտից,
Մեղաւոր Սարգիս Քլիսցի,
      Տէր աստուած տաս համբերութիւն,
Մեր մահուան օրն աստ կատարի...¹

Ներսես Մոկացին շարունակում է արտաքին գիտություններ ուսուցանել իր աշակերտներին։ Մելքիսեթ Վժանեցին, որը այդ նույն դասընթացը սկսել էր դեռևս Սյունյաց Մեծ անապատում, շարունակում է և այստեղ։ Նրան միանում են նաև հինգ միաբաններ, որոնք, սակայն, որոշ ժամանակ անց, չկարողանալով հաղթահարել արտաքին գիտությունների հետ կապված դժվարությունները, ձանձրանում են և թողնում դասընթացը։ Մնում է միայն Մելքիսեթ Վժանեցին, որը, բազմապատկելով իր ուժերը, տքնաջան աշխատանքով միշտ օգնական ունենալով իր ուսուցչին՝ Ներսես Մոկացուն, հաղթահարում է արտաքին գիտությունները։ Նկարագրելով նրա տքնությունը՝ Առաքել Դավրիթեցին պատկերավոր ասում է, որ գիտության համար նա «զմարմին իւր ի խաչ բարձեալ»։

Ներսես Մոկացին բարձր է գնահատում գիտության նկատմամբ Մելքիսեթ Վժանեցու սերը. միաբանության բոլոր անդամների առաջ նա մեծ պատիվներով Մելքիսեթ Վժանեցուն շնորհում է վարդապետական կոչում։ Վերջինս ձեռք բերած գիտելիքները օգտագործում է կյանքում։ Հետագայում

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 642, թ. 127թ:

նա Լիմից տեղափոխվում է Էջմիածին, որտեղ արդեն կաթողիկոս էր Մովսես Տաթևացին, որը նրան արտաքին գիտությունների գծով դասախոս է կարգում Էջմիածնի դպրոցում։ Ի դեպ, այդ նույն ժամանակ Մովսես կաթողիկոսն իր մեծ աշակերտին՝ կեսարացի Խաչատուր վարդապետին, մի քանի ուրիշ միաբանների հետ ուղարկում է Լեհաստան՝ որպես Էջմիածնի նվիրակ։ Այդ միաբանները, որոնք մինչ այդ չէին եղել ավելի զարգացած միջավայրում, իրենց գիտելիքների մասին մեծ կարծիքի էին։ Լվով քաղաքում կաթոլիկ պատրիկները գալիս են հայ հոգևորականների մոտ «վասն հակածառութեան»։ Նրանք հարցեր են տալիս մեր հոգևորականներին արտաքին գիտությունների գծով։ Հայ հոգևորականները չկարողանալով պատասխանել՝ ընկնում են անհարմար դրության մեջ։ Էջմիածնի վերադառնալուց հետո նրանք որոշում են Մելքիսեթ Վժանեցուց սովորել արտաքին գիտություններ։ Վերջինս մեծ սիրով ընդունում է նրանց և սկսում է ուսուցանել։

Լիմ անապատը տվել է նաև նշանավոր ուրիշ գործիչներ։ Նրանցից մեկը Ստեփանոս Շատախեցին է, որը նույնպես վարդապետական գավազան է առել Ներսես Մոկացուց։

Մելքիսեթ Վժանեցին և Ստեփանոս Շատախեցին նշանավորագույնները եղան Ներսես Մոկացու աշակերտների մեջ։ № 3881 ձեռագրում ասվում է, որ մահից առաջ Մոկացին իր մոտ է կանչում այդ երկու աշակերտներին և նրանց կտակում միաբանության առաջնորդությունը։

Ինչպես ասացինք վերևում, Մելքիսեթ Վժանեցին հետագայում Լիմից տեղափոխվում է Էջմիածին, իսկ Ստեփանոս Շատախեցին մնում է Լիմ անապատում և առաջնորդում այստեղ մինչև 1647 թվականը՝ շարունակելով իր ուսուցչի՝ Ներսես Մոկացու ավանդները։ Սարգիս Քլիսեցին իր ներբողում հավասարժեք է ներկայացնում Լիմի այս երկու առաջնորդներին։

Սորա զարդարողքն ասեն
      է երկու լուսաւոր հոգի,

**Զի մինն Ներսէս կոչեն
և միւսոյն Ստեփանոսի...**

Ստեփանոս Շատախեցին նույնպես աշակերտել է Բարսեղ Գավառացուն: Բարսեղը հաճախ հիշում է իր աշակերտին՝ նրա ընդունակությունների և «Աստուածածնէ տուած չնորքի» համար, նկատի ունենալով, թերևս, նրա բանաստեղծական չնորհքը:

Ստեփանոս Շատախեցին և Ներսես Մոկացին նաև հեղինակակից գրչեղբայրներ են: Այդ մասին առանձին խոսք կլինի, երբ կվերլուծվի Ներսես Մոկացու «Ներբողեան վիպասանական ի փոխումն Աստուածածին կուսին...» ստեղծագործությունը, որի մեծ մասը Ստեփանոս Շատախեցու գրչի արգասիքն է:

Ստեփանոս Շատախեցին ևս արտագրել ու բազմացնել է տալիս նոր ձեռագրեր: Բանասեր Մ. Պոտուրյանը խոսում է ոտանավորների մի ընդարձակ գրքի մասին, որը Շատախեցին սկսել է գրել Բաղեշի Ամրդոլի դպրոցում և ավարտել է Լիմ անապատում 1622-24 թվականներին¹: Նրա պատվերով 1625 թ. գրվում է Բարսեղ Կեսարացու Հարցողաց գիրքը, որի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ետ զսա գրել Ստեփանոս վարդապետն յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնողաց իւրոց, նաև Ներսէս վարդապետին և միաբանիցն. և է սա յիշատակ Լմայ Անապատին ի դուռն սուրբ Գէորգայ Զօրավարին: Թիշեցէք և աստուած ողորմի ասացէք ստացողի գրոց Ստեփանոս վարդապետին և ողորմութիւն տուողացն և միաբանիցն, որ կար այժմ կ /60/ եղբայր միակեցական հաստատ կարգօք ի փառս աստուծոյ»²:

Ներսես Մոկացու հիմնած միաբանությունը պատճառ է դառնում նաև Կտուց անապատի միաբանության ստեղծմանը: Երբ Լիմի միաբանների թիվը ստվարացավ, նրանց մի

1 Ա. Պոտուրյան. Առաքել Սիւնեցի և իր քերթուածները, Վենետիկ, 1914, էջ ԻԱ:

2 Ա. Քովիաննիսյան. Ցովագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Բ. Երևան, 1959, էջ 166: (Այստեղ նշված չէ աղբյուրը, մենք էլ չկարողացանք այն գտնել: Արդյոք Ա. Քովիաննիսյանը չի՞ շփոթում Խաչատուր Զուրայեցուն՝ իր աշակերտ Քովիաննես վարդապետի հետ, որովհետև, ինչպես հայտնի է, «Սաղմոս»-ը վերջինս է տպագրել, այն էլ ոչ թե նոր Զուրայեցուն, այլ Լիվունոյում):

մասն անցավ Կտուց կղզի և հաստատվեց այնտեղ: «Եւ յայսմ ժամանակիս,-գրում է Առաքել Դավրիմեցին,-և ևս աճեցին միաբանք Լմայ անապատիս, վասն որոյ ոմանք, ելեալ ի Լմայ, գնացին ի տեղին, որ անուանի Կտուց, որ և սա կղզի է ի մէջ նոյն ծովուն, և անդ ևս շինեցին անապատ և եղբայրանոց և է այժմ հաստատ ամենայն կրօնաւորական կարգօք»¹:

Լուսավորական շարժումը, որ սկսվել էր Բաղեշի Ամրդոլի դպրոցում, լայն թափ է ստացել Սյունյաց Մեծ անապատում ու այնտեղից իր շառավիղները սփռել ողջ երկրում, Մովսես Տաթևացի կաթողիկոսի չնորհիվ կենտրոնանում է Էջմիածնում: Վերջինիս օրոք նույնիսկ խնդիր է դրվում Հռոմում հայ դպրանոց բացել: Մովսես կաթողիկոսը մտահոգված էր նաև հայ գրքերի տպագրության հարցով, բայց մահը խանդարում է նրան իրագործելու իր ցանկությունը:

Լուսավորության գործը տպագրական գործին միացավ Մովսես կաթողիկոսի մահվանից երեք տարի անց. 1636 թ. Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում սկսում է գործել Խաչատուր Կեսարացու հիմնած տպարանը, որն առաջինն էր ամբողջ Արևելքում: Իր լույս ընծայած «Սաղմոսի» հիշատակարանում Խաչատուր Կեսարացին գրում է. «Յամենայն տեղիս դաստուն և դպրոցս կարգեաց և լուսաւորեաց զազգս հայոց (խոսքը Մովսես կաթողիկոսի մասին է-Ա. Դ.): և յարաժամ ցանկայր տպագրութիւնս, զի յառատութենէ գրոց ամենեքեան դիւրաւ վարժեցին, սակայն չեղև ձեռնահաս, զի փոխեցաւ աստի յանանց կեանսն»²:

1 Առաքել Դավրիմեցի. Պատմութիւն, էջ 254:

2 Ա. Քովիաննիսյան. Դուռը հայ ազատագրական մտքի պատմության, Բ. Երևան, 1959, էջ 166: (Այստեղ նշված չէ աղբյուրը, մենք էլ չկարողացանք այն գտնել: Արդյոք Ա. Քովիաննիսյանը չի՞ շփոթում Խաչատուր Զուրայեցուն՝ իր աշակերտ Քովիաննես վարդապետի հետ, որովհետև, ինչպես հայտնի է, «Սաղմոս»-ը վերջինս է տպագրել, այն էլ ոչ թե նոր Զուրայեցուն, այլ Լիվունոյում):

5. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներսես Մոկացու գրական ժառանգությունն առաջին անգամ ամբողջական ձևով փորձել է ներկայացնել նորայր վարդապետ Ծովականը: Խոսելով ներսես Մոկացու կենսագրության մասին՝ ըստ Առաքել Դավրիժեցու ընձեռած տեղեկությունների, նա մասամբ նաև գնահատում է նրա գրական վաստակը՝ ելնելով իրեն հայտնի ստեղծագործություններից: «Ներսես վարդապետ Մոկացի,-գրում է Ծովական վարդապետը,-մին է իր ժամանակի վանական վերածնության կարեոր գործիչներեն: Իր ուսուցչական գործունեության կից ունեցած է նաև գրական աշխատանք, մասնավորապես տաղաչափական և բանաստեղծական գրվածքներ արտադրելով»:

Իրմե ծանոթ է մեզի տպված կամ անտիպ տասնյակ մըտաղեր զանազան նյութերու վրա, ինչպես կրոնական, պատմական, քնարերգական և այլն»¹:

Ծովական վարդապետը բերում է ներսես Մոկացու բանաստեղծությունների ցանկը՝ սկսվածքների այբբենական կարգով, որը հետեւյալ պատկերն ունի.

1. Այսօր ցնծայ լեառն...
2. Անեղն աստուած անճառական...
3. Անսկիզբն անճառ աստուած, արարող կեցո ամենայն...
4. Աստուած անհաս, անեղը, անապար...
5. Գերահրաշ աստուած գոլով...
6. Երկինք ու գետինք եղբայրք....
7. Ղարիպն յորժամ արար խորհուրդ գնալու...
8. Մանուկ մտավարժ էի...
9. Նըշխար փայտին որ շնորհեցաւ...
10. Օրջնեալ Տէր Յիսուս փրկիչ...²

1 «Էջմիածին», 1944, № 10-12, էջ 32:

2 Ծովական վարդապետն այս ցանկը ներկայացրել է մատենագիտական

Դժբախտաբար, Ն. Ծովականը հանգամանորեն չի քննել այս գործերի հեղինակային պատկանելության հարցը, որի պատճառով էլ նրա ներկայացրած ցանկը լիարժեք վստահություն չի ներշնչում: Ցանկին կցած ծանոթագրությունների մեջ կան հիմքեր՝ լուրջ կասկածների համար: Այսպես, օրինակ, «Անսկիզբն անճառ աստուած...»-ի (3-րդ) համար նա ասում է, թե Ա. Սյուրբեյանի ցուցակում այն հիշվում է որպես «ի ներսէս վարդապետէ Բաղիշեցւոյ» Հորինած ստեղծագործություն. Ն. Ծովականը, սակայն, չի զբաղվում այս հակասության քննությամբ: Առհասարակ նա չի էլ փաստարկում, թե ինչո՞ւ է այդ բոլոր բանաստեղծությունները հատկացնում ներսես Մոկացուն: Իսկ, ինչպես կտեսնենք ստորև, վերոհիշյալ 10 բանաստեղծություններից միայն 4-ն է (6, 8, 9, 10-րդ) պատկանում ներսես Մոկացուն, մնացածներն այլոց ստեղծագործություններն են:

Ն. Ծովական վարդապետից հետո ներսես Մոկացու գրական ժառանգության պատկերը ճշտելու գործով զբաղվել է Ն. Ակինյանը: Նա ծանոթ է Ծովականի աշխատանքին և առաջինն է, որ նկատում է նրա մոտ եղած վրիպումները: Պատշաճ ճշգրտումներից հետո նա Մոկացու ստեղծագործությունները ներկայացնում է նոր ցանկով, որի համառոտ պատկերը հետեւյալն է.

1. Ի հոլովել ժամանակին...
2. Աստուած և տէրն ամենայնի...
3. Օրջնեալ տէր Յիսուս փրկիչ...
4. Մանուկ մտավարժ էի...
5. Գերահրաշ աստուած գոլով...
6. Հատոդ անմահական....
7. Բարերար աստուած մարդասէր...
8. Երկինք ու գետինք եղբայրք...¹

անփոփ տեղեկություններով. մենք ընդորինակում ենք միայն բանաստեղծությունների սկզբնաստողերը:

1 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 106-115:

Մեր ունեցած փաստերը և որոնումները հիմք են տալիս համաձայնել բազմավաստակ գիտնականի այս ճշգրտված ցանկի հետ, բացառությամբ «Գերահրաշ աստուած գոլով...» (5-րդ) տաղից, որը պատկանում է այլ հեղինակի ու մի ուրիշ տաղից է, և որը մինչ օրս նկատված չի եղել: Ուստի, այժմ կարելի է ասել, որ Ներսես Մոկացու գրական ժառանգությունից պահպանվել և մեզ է հասել չափած 8 ստեղծագործություն: Աչա գրանց ցանկը՝ խորագրերի և սկզբնատների (կամ սկզբնաբառերի) նշումներով, ինչպես նաև մատենագիտական ամփոփ տեղեկություններով.

1. Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանցն, որք եղեն սկզբն անապատի կարգի յազգս մեր

Օրհնեալ տէր Յիսուս փրկիչ՝
նորոգողըն ազգի մարդկան,
Որ միշտ զբարին կամի
և սպասէ մերոյս փրկութեան...

Պահպանված է Մատենադարանի № 45, 642, 1754, 5128, 5624, 7104, 7703 և Երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց Մատենադարանի № 1895 ձեռագրերում: Ամբողջապես տպագրված է Ղ. Ալիշանի կողմից¹, իսկ առանձին հատվածներ կան Ն. Ակինյանի² և Լեոյի³ մոտ:

2. Ողբ վասն առմանն Երուսաղէմի

Ի հոլովել ժամանակին,
Եւ մերձենալ աւուրց վերջին,
Յորում սըպառաւ փոքր այն բարին,
Զոր առաջինքն գործեցին...

¹ Ղ. Ալիշան. Յայապատում, էջ 618, նաև առանձին հատվածներ՝ Նույնի՝ Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 248:

² Ն. Ակինյան. Մովսես Գ Տարեացի հայոց կաթողիկոսն..., էջ 185, 190:

³ Լեո. Երկերի ժողովածու, Գ, էջ 364:

Պահպանված է Մատենադարանի № 2079, 5958 և Վենետիկի Միխիթարյան միաբանության մատենադարանի № 171 ձեռագրերում: Տպագրված է՝ Պ. Խաչատրյանի¹ և մեր կողմից²:

3. Ներսէս Մոկացու գանձ ի նոր նահատակն տէր Անդրէաս Նախիճևանցի

Հատող անմահական...

Պահպանված է Մատենադարանի № 5958 և Երուսաղեմի № 1397 ձեռագրերում: Անտիպ: Յավոք, առաջինը գտնվում է խիստ վնասված վիճակում, իսկ երկրորդը հրատարակվել է մեր կողմից:

4. (Տաղ ի նոր նահատակն տէր Անդրէաս)

Եկայք նորագուարձ մանկունք եկեղեցւոյ,
Համաձայն առէք զժողովուրդս աստուծոյ...

Պահպանված է լոկ Մատենադարանի № 5958 ձեռագրում (թերթ 148թ-149ա), որպես վերոհիշյալ գանձի («Հատող անմահական...») տաղ: Նույնպես խիստ վնասված է: Առաջին անգամ հրատարակվել է մեր կողմից:

5. Նորին Ներսէսի Մոկացու ասացեալ ողբերգական

Մանուկ մըտաւարժ էի
և հոգոյ բարոյ դիպեցայ,
Նոյն ոգով հաստատեաց զիս տէր,
մինչ յիմաստըս հաստատեցայ...

Պահպանված է Մատենադարանի № 45, 5624 և Երուսաղեմի № 1895 ձեռագրերում: Տպագրված է մեր կողմից:

¹ Պ. Խաչատրյան. Յայ միջնադարյան պատմական ողբեր, էջ 280:

² Ասպիրանտական գիտական աշխատությունների ժողովածու, № 4, ար. 2, էջ 127:

6. Ներողեան վիպասանական ի փոխումն Աստուածածին կուսին և յաղագս պատկերին սրբոյ, որ բերեալ հանդուցաւ տեսչութեամբ հոգոյն ի սահմանս Անձեացեաց, ի տեղին կոչեցեալ Հոգոց վանք

Աստուած և տէրն ամենայնի
և արարիչն արարածի,
Որ է՛րն և է՛ և եղիցի՝
և յանբաւիցս ոչ պարագրի...

Պահպանված է Մատենադարանի № 2079 և Վենետիկի № 171 ձեռագրերում: Առանձին հատվածներ հրատարակվել են Ղ. Ալիշանի կողմից¹: Ամբողջությամբ տպագրված է մեր կողմից:

7. Աղօթք առանձնակի սրտահառաչ ձայնիւ, պաղատանօք. արարեալ Ներսէս վարդապետի և Լիմ անապատն Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, Էջ 114:

Բարերար աստուած, մարդասէր,
Ողորմեա ինձ, բազմամեղիս,
Ներող, գթած և օրջնեալ և երկայնամիտ,
Գթա ի տառապեալ գերիս...

Պահպանված է Մատենադարանի № 3470, 5624, 11 և Երուսաղեմի № 1449 ձեռագրերում: Տպագրված է մեր կեղմից:

8. Տաղ ազնիւ և գեղեցիկ երկնուց և գետնուց ասացեալ
Երկինք ու գետինքն եղբարք,
Աճափ ո՞ր քարն զո՞րն աւելի.
Զերկնից բարձրութիւն ասեմ,
Նա գետնին պտուղն աւելի...

¹ Ղ. Ալիշան. Յայապատում, Էջ 51: Նույնի՛ Յուշիկը հայրենեաց Յայոց, Ա. Վենետիկ, 1920, Էջ 308: «Բազմավէպ», 1862, Էջ 232:

Պահպանված է Մատենադարանի № 3081, 2394, 7682, 7709, 9271 և Զմառի մատենադարանի № 328 ձեռագրերում: Տպագրված է «Բազմավէպ»-ում¹, Մ. Մկրյանի², Ա. Մնացականյանի³ կողմից:

Վերոհիշյալ ուժ ստեղծագործություններից յուրաքանչյուրի Ներսես Մոկացուն պատկանելու հարցը փաստարկվում է հավաստի վկայություններով, որոնք պահպանված են դրանց խորագրերում, բնագրերի տողերում, հատուկ հիշատակարաններում, առանձին վկայությունների մեջ: Այդ բոլորին մեկ առ մեկ այստեղ չենք անդրադառնալու, որովհետեւ այդ մասին, ըստ անհրաժեշտության, խոսք կլինի նշված գործերն արժեքավորելիս: Զմոռանանք նաև, որ դրանց մի մասն արդեն տպագրված է՝ համապատասխան տվյալներով, իսկ ամբողջի մասին ընդհանուր խոսք կա Ն. Ակինյանի վերոհիշյալ ուսումնասիրության մեջ: Նշենք միայն, որ դրանցից, հեղինակային պատկանելության առումով, հատուկ բացատրության կարիք ունի միայն «Վիճաբաննութիւն երկնքի և երկրի» բանաստեղծությունը, որի մասին խոսվելու է իր տեղում:

Նշեցինք, որ Ծովական վարդապետը սխալմամբ Ներսես Մոկացուն վերագրել է վեց բանաստեղծություն: Ն. Ակինյանը, քննելով դրանք, ցույց է տալիս, որ դրանցից չորսը պատկանում է Ներսես Բաղիշեցուն, մեկը՝ մի ուրիշ Ներսես Մոկացու՝ ապրած մեր հեղինակից մեկ դար առաջ: Գալով Ծովականի շփոթած 6-րդ տաղին, ապա Ն. Ակինյանն էլ է այդ հարցում շփոթվել, այն վերստին վերագրելով Ներսես Մոկացուն:

Այս իրողության մասին որոշ գաղափար տված լինելու նպատակով, առաջին հերթին ծանոթանանք Ծովականի շփոթած վեց բանաստեղծություններին, որոնցից մեկը սխալմամբ Ներսես Մոկացուն է վերագրել նաև Ն. Ակինյանը:

Նախ՝ Ներսես Բաղիշեցու մասին, որի չորս տաղերը վերագրվել են Ներսես Մոկացուն: Ներսես Բաղիշեցին Բաղե-

¹ «Բազմավէպ», 1847, Էջ 331:

² Մ. Մկրյան. 13-18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն, Էջ 186:

³ Ա. Մնացականյան. Յայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Էջ 381:

շի դպրոցի սաներից է, ինչպես և Ներսես Մոկացին։ Ապրել ու ստեղծագործել է մեզ հետաքրքրող հեղինակի հետ գրեթե միևնույն ժամանակամիջոցում։ Ներսես Բաղիշեցին եղել է եպիսկոպոս, թողել է Բաղեցը և գնացել Ղրիմ։ Նա ճանապարհորդել է մի շարք երկրներ, եղել է Վենետիկում ու Հռոմում։ Ներսես Բաղիշեցին վախճանվել և թաղվել է հայրենիքից հեռու՝ Ղրիմում¹։

Ներսես Մոկացու և Ներսես Բաղիշեցու ստեղծագործությունները շփոթելու համար կան պատճառներ։ Դրանցից մեկն այն է, որ ձեռագրական որոշ օրինակներում մեզ հետաքրքրող տաղերը ներկայացվում են սոսկ որպես «ի Ներսիսէ ասացեալ», որը և կարող էր շփոթություն առաջացնել։ Պետք է նաև նկատել, որ այդ տաղերը ոճական ու տաղաչափական ընդհանուր առանձնահատկություններով, ինչպես նաև թեմատիկ առումով խորթ չեն Ներսես Մոկացու գործերին։ Ծանոթանանք այդ տաղերին։

1. Տաղ Ներսէս վարդապետէ, որ հանգուցեալ է ի Խրիմ Աստուածածին

Ղարիպն յորժամ արար խորհուրդ գնալոյ...

Այս տաղը պահպանվում է Մատենադարանի № 1990, 7709 ձեռագրերում։ Այն սխալմամբ Մկրտիչ Նաղաշին է վերագրել է. Խոնդկարյանը² Հիմք ընդունելով միայն վերոհիշյալ 1190 ձեռագիրը։ Մատենադարանի № 7709 ձեռագրում որոշակի նշվում է այս տաղի գրության ճիշտ թվականը (1616)³.

Ի թվականիս մերոյ սեռիս հայկագեան
Հազար վաթսուն և հինգ ամին ի լման /=1616/
Տաղըս շարադրեցաւ բան ողբերգական
Կենացըն ղարիպին և վասն մահուան...

1 Ա. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 166-197:

2 Մկրտիչ Նաղաշ, աշխատասիրությամբ Էդ. Խոնդկարյանի, Երևան, 1965, էջ 177-179:

3 Տես Մ. Մկրտչյանի գրախոսությունը.-«Գրական թերթ», 1966, № 11:

Պարզ է, որ այն չէր կարող պատկանել դրանից շատ առաջ մեռած Մկրտիչ Նաղաշին։ Իսկ Ներսես Մոկացուն էլ չէր կարող պատկանել, որովհետեւ նա մեռել և թաղվել է ոչ թե Ղրիմում, ինչպես նշված է տաղի խորագրի մեջ, այլ Լիմ անապատում։ Մյուս կողմից էլ հայտնի է, որ Ղրիմում մեռել է Ներսես Բաղիշեցին՝ կոչված նաև Մոխրաբերդցի։ Այդ մասին վկայում է Վարդան Բաղիշեցին՝ գրելով. «Ներսէս վարդապետն Մոխրաբերդցի, աշակերտ Կարապետ վարդապետին, առել իշխանութիւն վարդապետական և գնացել մինչ ի Քաֆայ քարոզութեամբ, և անդ լինի վախճան նորա տարաշխարհիկ»¹։ Խոնդկը պարզ է, քննվող տաղը ոչ մի կապ չունի Ներսես Մոկացու հետ։

2. Ողբ գղջական խօսք ընդ աստուծոյ, տաղիւ չափեալ ի նուաստ ոգւոյ Ներսէս վարդապետէ Բաղիշեցւոյ

Անսկիզբն անճառ աստուած, արարող էիցս ամենայն...

Այս տաղը պահպանվում է Մատենադարանի դ. 3081 ձեռագրում։ Ն. Ակինյանը որպես Ներսես Բաղիշեցու ստեղծագործության նմուշ տպագրել է այս տաղի համապատասխան ընագիրը²։

3. Նորին Ներսէս Բաղիշեցւոյ ասացեալ

Անեղն աստուած անճառական...

Մրա օրինակը չկա Մատենադարանում. բավարպում ենք Ն. Ակինյանի վերեւում նշված ճշգրտումով, որը միանգամայն համոզիչ է։

4. Նորին Ներսէսի ի խնդրոյ Հայրապետ աշակերտին իւրոյ

1 «Բանասէր», Պարիս, 1905, էջ 294:

2 Ա. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 178-189:

Աստուած անհաս անեղբարաբար...

Այս տաղը նույնպես չի պահպանվել Մատենադարանում. դրա համար էլ բավարարվում ենք Ն. Ակինյանի վերոհիշյալ ճշգրտումով:

5. Տաղ վարդապառի ի Մոկացի ներսէս վարդապետէ

Այսօր ցընծայ լեառն թափօր...

Ծովական վարդապետը ներսես Մոկացուն է վերագրել նաև այս տաղը: Ն. Ակինյանը գտնում է, որ այս տաղը ոչ թե ներսես Մոկացի Բեղլուինն է, այլ մեկ ուրիշ ներսես Մոկացու, որի գանձերը գտնվում են 1505 թվականին գրված մի գանձարանում¹: Այս տաղն առանց հեղինակի անվան տպագրված է «Բազմավէպ»-ում², տաղի համեմատական բնագիրը տպագրել է Ն. Ակինյանը³:

Մատենադարանում պահպանվում են «Այսօր ցընծայ լեառն թափօր...» տաղի քսանից ավելի օրինակներ՝ բոլորն էլ առանց հեղինակի անվան, տարբեր վերնագրերով և տարբեր ժամանակների ընդօրինակություններով: Վերնագրերից են՝ «Տաղ վարդապառին», «Տաղ պայծառակերպութեան Քրիստոսի», «Տաղ անուշ և գեղեցիկ՝ վերայ վարդապառի», «Մեղեդի պայծառակերպութեան» և այլն:

1 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 33: Զարմանալի է, որ այս ճշգրտումից հետո էլ Ն. Պողարյանը (Ծովական) այս տաղը նորից հատկացրել է ներսես Սոկացուն (Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1966, էջ 396):

2 «Բազմավէպ», 1864, էջ 234-235:

3 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 36-39:

4 Տես ձեռ. № 45 (թերթ 327ա), 424 (թերթ 188ա-188բ), 627 (թերթ 159ա-160բ), 1661 (թերթ 386-388ա), 1989 (թերթ 133ա-135ա), 2339 (թերթ 249ա-251ա), 2398 (թերթ 149բ-150բ), 2672 (թերթ 242բ-243ա), 3498 (թերթ 314ա-315ա), 3540 (թերթ 4բ-5ա), 5306 (թերթ 64ա-67ա), 5623 (թերթ 207բ-209բ), 5668 (թերթ 41ա-43բ), 6985 (թերթ 20բ-22բ), 7129 (թերթ 171ա-173ա), 7701 (թերթ 37բ-39բ), 7707 (թերթ 95բ-96բ), 7717 (թերթ 61բ-63ա), 7725 (թերթ 12բ-15բ), 8219 (թերթ 132-133ա), 8294 (թերթ 28բ-30ա), 8674 (թերթ 85բ-85ը), 8674 (թերթ 69ա-69բ): Այս տվյալները վերցրել ենք Սատենադարանի քարտարանից:

Տաղի մի օրինակը, որը պահպանվել է № 3540 ձեռագրում (թերթ 4բ-5ա), ընդօրինակվել է 1406 թվականին, այսինքն՝ ներսես Մոկացի Բեղլուից երկու, իսկ Ն. Ակինյանի նշած ներսես Մոկացուց՝ մեկ դար առաջ: Այսպես որ, այս տաղի հեղինակի ով լինելը բեռնուս չի կարելի որոշել: Պարզ է, սակայն, որ այն ևս ոչ մի կապ չունի ներսես Մոկացու հետ:

6. Այլ տաղ Մոկացուն

Գերահրաշ աստուած գոլով...

Ծովական վարդապետը, ինչպես նաև Ն. Ակինյանը ներսես Մոկացուն են վերագրում նաև այս բանաստեղծությունը: Ն. Ծովականն իր ձեռքի տակ ունեցել է այս տաղի միայն մի օրինակ՝ պահպանված երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց Մատենադարանի № 1249 ձեռագրում: Այդ օրինակին ծանոթ չենք, բայց գիտենք այդ օրինակի սկիզբը և վերջը, որ բերել է Ն. Ակինյանը⁴:

Երևանի Մատենադարանում այս տաղը պահպանված է չորս ձեռագրերում. № 423, 554, 1153, 7039: Այդ օրինակները միմյանցից զգալիորեն տարբերվում են, բոլորն էլ, սակայն, ունեն նույն սկզբնատողերը, ինչ որ հաղորդում է Ն. Ակինյանը:

Գերահրաշ աստուած գոլով
Ծածկեալ անճառ մեծ խորհրդով,
Երևեցար յերկրի մարմնով
Զմեղս Ադամայ լըւանալով...

Վերոհիշյալ ընդօրինակություններից երկուսը՝ պահպանված № 1153 և 423 ձեռագրերում՝ վերջանում են այն քառատողով, որ կա Ն. Ակինյանի մոտ.

1 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 113:

Զորդի կուսին տէր միական
Դաւանելով հօր էական,
Որում և մեք աստ միաբան
Տացուք ըզփառ միշտ յաւիտեան...

№ 7039 և 554 ձեռագրերում տաղի վերջն այլ է.

Եկեալ եղեալ որդի մարդկան
Անեղածին աստուածըն բան,
Լընուլ ըզտառսն օրինական՝
Ազատութիւն որդոց մարդկան...

№ 7039 և 554 ձեռագրերում պահպանված օրինակը
տարբերվում է վերոհիշյալ երկու օրինակից նաև նրանով, որ
ունի ծայրակապ՝ «Գրիգորի ե»:

Ուշադիր քննելով եղած տարբերությունները՝ հանգում
ենք հետեւյալ եզրակացությանը. «Գերահրաշ աստուած գո-
լով...» տաղը մեզ է հասել երկու տարբեր խմբերով. առաջին
խմբին են պատկանում երուսաղեմում գտնվող № 1249 ձե-
ռագրի ու Մատենադարանի № 1153 և 423 ձեռագրերի պահ-
պանած օրինակները, իսկ երկրորդ խմբին՝ Մատենադարանի
№ 7039 և 554 ձեռագրերում գտնվող օրինակները:

Հարց է առաջանում. արդյոք ճի՞շտ է վկայում երուսաղե-
մի № 1249 ձեռագրի խորագիրը, որի համաձայն տվյալ տաղը
Մոկացունն է, թէ՝ ճշմարտությունը «Գրիգորի ե» ծայրակա-
պում պետք է որոնել:

Այդ հարցին պատասխան տալու համար հանդամանորեն
համեմատել ենք տաղի վերոհիշյալ երկու խմբերը. պարզվեց,
որ տաղի նախնական օրինակին հարազատ պիտի համարվեն
երկրորդ խմբի բնագրերը, իսկ առաջինները՝ աղավաղման հե-
տեանք են: Միակ որոշիչը ծայրակապն է՝ «Գրիգորի ե», որն
առկա է № 7039 և 554 ձեռագրերում: Այստեղ տների և տո-
ղերի դասավորության աղավաղումներ չեն նկատվում:

Մյուս երկու օրինակները, համեմատելով այս ընդօրի-
նակությունների հետ, տեսնում ենք, որ այդտեղ մի կողմից

առկա են տողերի բացթողումներ, մյուս կողմից՝ նոր տնե-
րի հավելումներ: Այսպես, օրինակ, եթե ծայրակապ ունեցող
բնագրերն ունեն 32-ական տող, ապա № 1153 ձեռագրի օրի-
նակն ունի 28, իսկ № 423 ձեռագրինը՝ 29 տող: № 1153 ձե-
ռագրի օրինակից պակասում են ծայրակապ ունեցող օրինակի
9-10, 15-16, 21-26, 29-30-րդ տողերը, իսկ № 423 ձեռագրի
օրինակից՝ 7-10, 15-16, 25-26, 29-30 և 32-րդ տողերը: Ինչ-
պես տեսնում ենք, աղավաղված օրինակները ոչ միայն նման
չեն բնագրին հարազատ օրինակներին, այլև՝ միմյանց: Այնու-
հետեւ, № 1153 և 423 ձեռագրերի օրինակները վերջից ունեն
2-ական նոր տներ, որոնք ոչ մի կապ չունեն բուն բնագրի
հետ: Ահա դրանք № 1153 ձեռագրից.

Կայր անդ և ձայնըն հայրական
Յերկնից իշեալ հաճոյական
Եւ սուրբ հոգին կենդանական
Յամպ լուսաւոր անճառական:

Արդ ի կուսին տէր միական
Դաւանելով հօր էական,
Որում և մեք աստ միաբան
Փառըս տացուք միշտ յաւիտեան:

Թե որտեղից են գալիս այս տները, դժվար է ասել: Մեզ
հաջողվեց պարզել լոկ այն, որ առաջին տան սկզբի երկու տո-
ղը ոչ այլ ինչ է, քան Հովհաննես երզնկացու մի տաղի սկզբի
հետեւյալ երկու տողը՝ մասնակի փոփոխմամբ (ընդգծում ենք
նույնական տեղերը).

Այսօր ձայնըն հայրական
Յերկնից իշեալ հաճոյական...¹

Այս հարցի լրիվ պարզաբանման համար պետք է գտնել
ուրիշ փաստեր, որպիսիք առայժմ մեզ պակասում են: Հե-

¹ Ա. Սրապյան. Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1958, էջ 219:

տաքրքրական է, սակայն, Մատենադարանի № 5244 ձեռագիրը, որի մեջ (թերթ 439) այդ տաղն («Այսօր ձայնըն հայրական...») ունի այսպիսի խորագիր՝ «Տաղ անուշ ի վերայ ջրին ի Գրիգորէ»: Արդյոք այս Գրիգորն էլ նո՞ւյն Գրիգորն է, որ գրել է «Գերահրաշ աստուած գոլով...» տաղը, դժվար է ասել¹:

Մնում է պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչպես է պատահել, որ «Գրիգորի ե» քննվող տաղը վերագրվել է Ներսես Մոկացուն: Ն. Ծովականը, որ տպագրել է դա, այդ մասին ոչինչ չի ասում. բերված տողից էլ չի երևում հեղինակի ով լինելը: Բայց, ինչպես նշում է Ն. Ակինյանը, ինքը 1945 թ. հուլիսին Ծովականից ստացել է նույն տաղի սկզբի և վերջի տները՝ հետեւյալ խորագրով.

Այլ տաղ Մոկացուն²

Իրերի այս դրության մեջ մնում է պարզել, թե այստեղ ո՞ր Մոկացին է նկատի առնված. գուցե եղել է Գրիգոր Մոկացի կոչված բանաստեղծ: Մի բան, սակայն, մեզ համար վերջնականապես պարզ է. դա այն է, որ քննվող տաղը ոչ մի կապ չունի Ներսես Մոկացու հետ:

Հ. Ոսկյանի ձեռագրացուցակում Ներսես Մոկացուն վերագրված է «Ողբ մայրաքաղաքին Քաֆայու» ստեղծագործությունը³, որը նույնպես Ներսես Մոկացունը չէ, այլ Ներսես Բաղրեցունը, ինչպես համոզում է Ն. Ակինյանը⁴:

Միքայել Զամչյանը Ներսես Մոկացուն է վերագրում ինչոր ճառեր՝ «արար ճառս ինչ», առանց մանրամասներու, թե ինչ գործեր են դրանք: Ներսես Մոկացու ստեղծագործությանը վերաբերող մեր որոնումների մեջ չենք հանդիպել նրա անունով ճառերի, բայց, պետք է կարծել, որ այդպիսիք եղել են, այլապես Մ. Զամչյանը չէր թողնի նման վկայություն:

1 Նույն տաղը № 3029 ծեռագրում (թերթ 223թ) ունի «Տաղ մկրտութեանն քրիստոսի աստուծոյ մերոյ ի Խաչատրէ»: Այս խաչաձևող հակասությունները մնում են լուսաբանման կարոտ (նոյն տեղում, էջ 276):

2 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 113:

3 Յ. Ոսկյան. Մայր ցուցակ հայերէն ծեռագրաց, Վիեննա, 1963, էջ 1076:

4 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 174:

* * *

Այստեղ հարկ ենք համարում ուշագրություն հրավիրել Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունները բովանդակող ձեռագրերից մի քանիսի (№ 45, 2079, 5128, 5624) վրա, որոնք գրվել են նրա հիմնած Լիմ և Կտուց անապատներում ու իրենց ժամանակով պատկանում են Ներսես Մոկացու կենդանության կամ անմիջապես հետմահու տարիներին: Այդ ձեռագրերը հնարավորություն են ընձեռում մոտավոր գաղափար կազմելու այն հետաքրքրությունների մասին, որ ունեցել են անապատականները (ուրեմն և Ներսես Մոկացին) իրենց առօրյայում:

Ինչպես երևում է, իրենց ամենօրյա եկեղեցական պաշտամունքային ժամերից դուրս միաբաններն ու նրանց սաները մեծ հետաքրքրություն են ունեցել դեպի բանաստեղծական արվեստը: Դրա լավագույն օրինակը № 2079 ձեռագիրն է՝ ընդօրինակված 1622 թվականից ոչ շատ անց: Այն հիմնականում պարունակում է, նախ, իր՝ Ներսես Մոկացու, ապա ուրիշ բանաստեղծների [Խաչատուր Կեչառեցի, Շամս, Ներսես Շնորհալի, Հովհաննես Երզնկացի, Ներսես Լամբրոնացի, Ստեփանոս Սյունեցի, Գրիգորիս Աղթամարցի, Հովհաննես Մոկացի (երեկի գրիչն է), Հովհաննես Թլկուրանցի, Զաքարիա Գնունյանց, Գրիգոր Մագիստրոս, Գրիգոր Խլաթեցի, Առաքել Սյունեցի, Գրիգոր Նարեկացի, Վահրամ Բաբունի և այլն] բազմաթիվ մեծ ու փոքր քերթվածները և պոեմները:

Բանաստեղծություններ կան նաև № 5128 (ընդօրինակված 1627 թվականից ոչ շատ առաջ) և № 45 ձեռագրերում (1642 թ.): Երկուսի մեջ էլ առկա են Ներսես Մոկացու որոշ ստեղծագործությունները: Նկատելի է, որ հատուկ տեղ է տրված պատմական, հայրենասիրական, ինչպես նաև կրոնաբարոյախոսական ստեղծագործություններին և Ներսես Շնորհալու հանելուկներին:

Հետաքրքրական է, որ առանձնակի տեղ է տրված նաև «Գրառաջք» կոչված նյութերին, որոնք նամակագրական

գիտելիքներ էին սովորեցնելու, թե ում ինչպես պետք է դիմել՝ նայած դիրքին, պաշտոնին:

Սիրված է եղել Վարդան Արևելցու Աշխարհացույցը, որն ընդօրինակված է № 45 և 5128 ձեռագրերում:

Բնականաբար, այդ ձեռագրերում ընդօրինակված ենք գտնում եկեղեցական արարողությունների հետ կապված ժամանակի գիտական աշխատություններից ներսես Լամբրոնացու Խորհրդածությունքը, Հովհաննես Արծիշեցու Պատարագի մեկնությունը և այլ գործեր:

Հանդիպում ենք նաև դեղագրերի, գուշակությունների, երազահանների արտագրությունների, որոնք, մեկը մյուսին լրացնելով, նպատակ են ունեցել բուժել անապատականների հոգեւոր և մարմնավոր ցավերը:

Այդ ձեռագրերում կան նաև վանական միաբանություններին ուղղված խրատներ՝ քաղված եկեղեցու հայ և օտար հայրերի գործերից, ինչպես նաև Հարանց վարք ժողովածուից:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐՈՒՄԸ

Առհասարակ որևէ հեղինակի գրական ժառանգության ուսումնասիրության ժամանակ մասնագետները համապատասխան նյութերը բաժանում են որոշ խմբերի, ենելով այն առանձնահատկություններից, որոնք տվյալ դեպքում կարող են առավել լայն հնարավորություն տալ դրանց մեկնաբանման համար: Լինում են դեպքեր, երբ այդ նպատակով նախընտրում են գրական ժանրերը, տեսակները (օրինակ, բանաստեղծություններ, պոեմներ, ներբողներ և այլն): Հաճախ էլ առաջնություն է տրվում ստեղծագործությունների խմբավորմանը՝ ըստ գաղափարական բովանդակության կամ թեմաների (օրինակ, սիրո, բնության, պանդխտության, հայրենասիրության և այլն): Հնարավոր են նաև խմբավորման այլ եղանակներ:

Ներսես Մոկացու գրական ժառանգությունը թելադրում է դիմել գաղափարական բովանդակությամբ պայմանավորված խմբավորման:

Ճիշտ է, Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններն էլ կարող են ժանրային խմբավորման ենթարկվել, բայց այդ դեպքում դրանք համեմատաբար լայն հնարավորություն չեն տա մեկնաբանության: Այսպես, օրինակ, կունենանք

Ողբ պատմական	1
Ողբ հոգեւոր	1
Աղոթք	1
Գանձ	1
Տաղ	2
Ներբողյան՝ պատմական	1
Ներբողյան՝ կրոնաառասպելական	1
Այստեղ, փաստորեն, ամեն մի «խումբ» ընդգրկում է մեկ ստեղծագործություն (բացի 2 տաղից) և խմբավորմանը տալիս	

Է ձեւական բնույթ: Ուստի, մնում է դիմել միմիայն վերևում առաջարկված եղանակին: Այսպես մոտենալով խնդրին՝ տեսնում ենք, որ Ներսես Մոկացուց մեզ հայտնի բոլոր ստեղծագործությունները կարող են բաժանվել երեք խմբի:

Ա. Ստեղծագործություններ, որոնք ունեն պատմական բովանդակություն.

1. Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանցն, որք եղեն սկիզբն անապատի կարգիլ յազգս մեր

Օրհնեալ Տէր Յիսուս փրկիչ…

2. Ողբ վասն առմանն երուսաղէմի

Ի հոլովել ժամանակին…

3. Ներսէս Մոկացոյ գանձ ի նոր նահատակն տէր Անդրէաս Նախիճևանցի

Հատդ անմահական…

4. (Տաղ ի նոր նահատակն տէր Անդրէաս)

Եկայք նորազուարճ մանկունք եկեղեցւոյ…

Բ. Ստեղծագործություններ, որոնք վերաբերում են միջնադարի խոշոր հարցերից մեկին՝ հոգու և մարմնի փոխհարաբերությանը.

1. Նորին Ներսէսի Մոկացոյ ասացեալ ողբերգական

Մանուկ մտավարժ էի…

2. Տաղ ազնիւ և գեղեցիկ երկնուց և գետնուց ասացեալ

Երկինք ու գետինք եղբարք…

3. Աղօթք առանձնակի սրտահառաչ ձայնիւ պաղատանօք՝ արարեալ Ներսէս վարդապետի ի Լիմ անապատն՝

Բարերար աստուած, մարդասէր…

Գ. Այստեղ նկատի ունենք լոկ մի ստեղծագործություն՝ կրոնառասպելական և պատմական բովանդակությամբ.

Ներբողեան վիպասանական ի փոխումն Աստուածածին կուսին և յաղագս պատկերին սրբոյ, որ բերեալ հանգուցաւ տեսչութեամբ հոգոյն ի սահմանս Անձևացեաց, ի տեղին կոչեցեալ Հոգոց վանք

Աստուած և տէրն ամենայնի…

Այս քերթվածը պետք է առանձին քննվի նաև այն պատճառով, որ նրա 400 տնից լոկ 100-ը՝ պատկանում մեր հեղինակին, իսկ մնացած 300-ը՝ նրա աշակերտ Ստեփանոս Շատախեցուն:

Ահա այս խմբավորմամբ էլ ստորև կփորձենք ներկայացնել Ներսես Մոկացու գրական ժառանգության գաղափարական էությունն ու արժանիքները:

**1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՅՈՎ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Ներսես Մոկացու գրական ժառանգության մեջ աչքի ընկնող տեղ է գրավում Այունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված ներբողյանը, որն արժեքավոր երկ է և՝ գրականգեղարվեստական առումով, և՝ պատմական նշանակալից ու հետաքրքրական տեղեկություններով:

Պատմաբան Լեոն, որ ծանոթ է եղել Ներսես Մոկացու լոկ այդ գործին, բարձր գնահատանքով է խոսել նրա մասին.

«Ինչ որ մենք ունենք նրանից (իմա՝ Ներսես Մոկացուց-Ա.Դ.), մի ոտանակոր գրություն է, մի ներբողյան, նվիրված Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին: Գրվածքը, ինչպես վայել է այդպիսի մի գործչին, մաքուր գրաբար լեզվով է, վայելուչ ու ճաշակավոր շարադրություն: Հեղինակը երևան է հանում խոր ծանոթություն հայոց հին գրականության հետ և առհասարակ մի լավատեղյակ ու զարգացած մարդու տպավորություն է թողնում: Նրա համառոտ աշխատության մեջ կան պատմական արժեքավոր նյութեր ես, որոնք զանցառության են մատնված ուրիշ ժամանակագիրների կողմից»¹:

Պետք է նշել, սակայն, որ ներբողյանը չնայած տպագրված է և արժանացել է բանասերների ուշադրությանը, բայց հանդամանալից քննության և ուսումնասիրության չի ենթարկվել: Մինչդեռ այն կարևոր նշանակություն ունի ինչպես Մեծ անապատի պատմության, այնպես էլ Մոկացու գրական արժանիքների առումով: Ուստի, իրերի այս դրության մեջ անհրաժեշտություն է առաջանալ քննել ներբողյանը և նրա հետ կապված էական խնդիրները:

XVI դ. ամբողջ երկրորդ հիսնամյակում և XVII դ. առաջին տասնամյակում, ինչպես տեսանք, Հայաստանն ավերվում էր թուրքերի և պարսիկների կողմից: Երկրի դրությունը ծայրահեղորեն վատթարանում է Հատկապես XVII դարասկզբին, երբ Շահ Աբասն ամայացնում է Հայաստանը մասսայական արտագաղթի միջոցով, իսկ այդ ամենին էլ հաջորդում է սովը: Այս ծանր պայմաններում էլ անգամ գտնվում են մարդիկ, որոնք ձգտում են կենդանի պահել և զարգացնել հայ դպրությունը: Այսպես ասելով նկատի չունենք Հատկապես բանաստեղծությունը, որովհետեւ և՛ այդ ժամանակ, և՛ դրանից առաջ, Հակառակ ծանր իրականության, համառորեն այն շարունակում էր իր առաջընթացը: «Եվ ահա 17-րդ դարու սակավաթիվ լավագույն մարդկանց բոլոր ձգտումը կենարունանում է այն բանի մեջ,-գրում է Մ. Աբեղյանը,-որ կենդանացնեն մեռնող հայ կյանքը: Դրա համար երկու ճանապարհ է ներկայանում

1 Լեռ. Երկերի ժողովածու, Բ, էջ 362:

նրանց՝ վերածնել հին հայ կյանքը, գիրն ու գրականությունը և ապա օգտվել եվրոպական լուսավորությունից, որ մեր նոր գրականության համար նույն դերը պիտի խաղար, ինչ որ բյուզանդականը՝ հին գրականության համար»²:

Գրական կյանքի առաջին վերանորոգիչներն էին Սարգիս Ամբերդցին և Կիրակոս Տրավիզոնցին, ինչպես նաև Պողոս Մոկացի վարդապետը, որոնք Մելիք Հայկազնի օգնությամբ XVII դ. սկզբին Տաթևի մոտ հիմնեցին Սյունյաց Մեծ անապատը:

Ահա այս չորս նշանավոր անձանց և հայ կյանքի համար մի այսքան նշանակալից երևույթի է նվիրել Ներսես Մոկացին իր վերոհիշյալ ներբողյանը:

Ներբողյանը վաղուց արդեն ծանոթ է բանասիրությանը: Իր ժամանակին այն արժանացել է Ղ. Ալիշանի ուշադրությանը և տպագրվել է նրա «Հայապատումի» մեջ՝ այսպիսի բարձր գնահատականով. «Զարդարապետ այս Մոկաց, որ ծանոթ է այս գրվածեն լավագույն տաղաչափությամբ և արժանի է գովության, թե գրվածոց և թե վարուցն համար»³:

Ներսես Մոկացու՝ Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված ներբողյանի մասին խոսել են նաև Ն. Ակինյանը⁴, Ղ. Աճառյանը⁵ և ուրիշներ: Ներբողյանի առանձին հատվածներ տպագրվել են Ղ. Ալիշանի⁵, ինչպես նաև Ն. Ակինյանի⁶ կողմից:

Ներսես Մոկացու «Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանց...» ստեղծագործությունը պահպանվել է և մեզ է հասել մի շարք ընդօրինակություններով: Այն հանդիպում է հետեւյալ գրչագրերի մեջ.

1. № 45, թերթ 14թ-19թ, ժամանակ՝ 1642 թ.

2. № 642, թերթ 14ա-124թ, ժամանակ՝ 1671-1696 թթ.

1 Ա. Աբեղյան. Յայոց հին գրականության պատմություն, Բ, էջ 438:

2 Ղ. Ալիշան. Հայապատում, էջ 618:

3 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 111-112:

4 Ղ. Աճառյան. Անձնանունների բառարան, Ղ, էջ 67-68:

5 Ղ. Ալիշան. Սիսական, էջ 248-249:

6 Ն. Ակինյան. Սովու Գ Տաթեւացի հայոց կաթողիկոսն..., էջ 185, 190:

3. № 1754, թերթ 348ա-359թ, ժամանակ՝ 1644 թ.
4. № 5128, թերթ 197թ-205թ, ժամանակ՝ 1635 թ.
5. № 5624, թերթ 121ա-137թ, ժամանակ՝ 1683 թ.
6. № 7104, թերթ 317ա-332թ, ժամանակ՝ XVII դ.
7. № 7703, թերթ 36ա-48թ, ժամանակ՝ 1750 թ.

Ներբողյանի մի օրինակ էլ հայտնի է Երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց Մատենադարանի № 1895 ձեռագրից, որի բնագիրը, սակայն, մեզ անձանոթ է:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի վերոհիշյալ ընդօրինակությունների համեմատությունները տպագրի և միմյանց հետ տալիս են զգալի տարբերություններ, որոնք օգտակար կլինեն բնագրի ճշգրտման համար: Որպես օրինակ՝ հիշենք խորագրային տարբերությունները: Մեզ ծանոթ ձեռագիր օրինակներն ունեն գրեթե նույն վերնագիրը՝ «Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանցն, որք եղեն սկիզբն անապատի կարգի յազգս մեր»:

Ն. Ակինյանի մոտ ներբողյանի վերնագիրն ավելի ընդարձակ է՝ «Ներբողեան գովեստից չորեցունց արանցն, որք եղեն սկիզբն անապատի կարգի յազգս մեր, ի Ներսիսէ ճգնագուաց վարդապետէ ասացեալ Մոկացւոյ, ի Փիլիպոս դպրէ խնդրեալ»¹:

№ 1754 ձեռագրում պահպանված օրինակի վերնագիրն ավելի ընդարձակ ու փաստահարուստ է. «Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանցն, որ եղեն սկիզբն անապատի կարգի յազգս մեր՝ ի Մոկսեցի Ներսէս վարդապետի արարեալ՝ ի խնդրոյ ումեմն դպրի Փիլիպոս անուամբ, որ զկնի փոխման սորա եղեւ վարդապետ, ընտրեալ նման սորա գործովք և արդեամբք»: Ինչպես երկում է, այս ճշմարտապատում խորագրից հետագայում առաջացել են նաև սխալներ պարունակող և չփոթության արդյունք հանդիսացող խորագրեր: Այդպիսին է № 7703 ձեռագրի վերնագիրը, որը շատ է հեռանում մյուսներից. «Ներբողեան յաղագս շինման և յաստատութեան Լմայ ծովապատ անապատին սուրբ Գէորգեայ»: Այս ձեռա-

¹ Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 111:

գիրը գրվել է 1750 թվականին՝ Ներսես Մոկացու ներբողյանի աշխարհ գալուց մոտավորապես 130 տարի հետո, երբ մի անտեղյակ գրիչ կարող էր չփոթել Մեծ անապատի հիմնադրման պատմությունը և այդ ստեղծագործությունը վերնագրել որպես Ներսես Մոկացու կողմից հիմնադրված Լիմ անապատի պատմություն:

Չփոթության արդյունք պիտի համարել նաև այն հանգամանքը, որ № 7104 ձեռագրում ներբողյանի վերջը բերված է վերնագրից առաջ: Դա պարզ սխալի հետեւանք է: Արտաքին տեսքից էլ երկում է, որ այդ ուժ տողերը ներբողյանի ավարտն են, որովհետև դրանցից հետո վերջնազարդ է նկարված, որը գործի ավարտման նշան է: Ներբողյանի խորագիրն էլ դրանից հետո է դրված:

Զեռագրերի մեջ ամենից ավելի տարբերություն տվողը № 7703 ձեռագրին է, որը ժամանակով ամենահետինն է: Զեռագրական տարբերությունների մեջ հիմնականում տեսակարար կշիռ են կազմում բառային տարբերությունները, որոնք մեծ մասամբ աղավաղման արդյունք են:

Նկատվող տարբերություններից առավել ուշագրավը Ղ. Ալիշանի տպագրած օրինակի երկու տներում պակասող երկու տողերի առկայությունն է անտիպ օրինակներում: Ահա այդ տողերը № 45 ձեռագրից (ընդգծված են անտիպ տողերը).

Որ յունաց յաղթող գտաւ
և սկիւթացոց հիւսիսական,
Որոյ ի դիմի հարաւ
քուրդն Մեծ Վիշապ Աժդահան:
Սակայն սընակուշտն եհար
ըզգեղարդն ընդ լերդակողմանն.
Հղլեարդ և զթոք նորա
գեղարդեամբն ի փորոյն եհան:
Պերճ հսկայաձև մարմնով
ի ծիօքըն վայելչական,
իսկ տիպ պատկերին գեղոյ
շնորհաւոր և դիւցագնական.

Կորովի աղեղնաւոր,
քամանդար անսխալական,
Հնդ մէջ իւր ածեալ սուսեր
գերկսայրին և զթիւրըն կտրան...

Ներսես Մոկացու ներբողյանից հայտնի է դառնում նաև այդ գործի ստեղծման պատմությունը: Հեղինակը հայտնում է, որ «փափագող բանիս տաղական» եղել է փոքրիկ Փիլիպոս դպիրը:

Առ ձեզ պաղատիմ եղբարք,
ես ներսէս յոյժ թշուառական,
Հայցեցէք ընդ իմ առ հարքս,
յիշել զիս առ անմահ արքայն.
Փոքրիկ Փիլիպոս դըպիր,
փափագող բանիս տաղական,
Զայս խնդիր արար, թէ ասա
յիշատակ, որ ողորմի տան:

Փիլիպոս դպիրը՝ Փիլիպոս Աղբակեցին է, որ հետագայում Մովսես Տաթևացուց հետո ձեռնադրվեց Էջմիածնի կաթողիկոս (1633-1655 թթ.):¹ Նա մեկենասն է եղել իր աշակերտի՝ Առաքել Դավրիմեցու պատմության: Այս Փիլիպոս դպիրը Մեծ անապատի այն սաներից էր, որոնք ուսանում էին անապատի հիմնադիրների մոտ: «Փոքրիկ» է կոչվել «Վասն տղայական հասակին և անմօրուք գոլոյն»:²

Ներսես Մոկացու այս ներբողյանը դրվել է 1621 թվականին՝ անապատի հիմնադիրների մահվանից հետո: Այդ մահերը, ըստ Առաքել Դավրիմեցու, եղել են 1620 (ՈԿԹ) և 1621 (ՈՒՀ) թվականներին:³

Ներսես Մոկացին անապատի հիմնադիրների մահվան թվականը չի դնում, բայց գրում է, որ նրանք մահացել են միևնույն տարում.

¹ Լեռ. Երկերի ժողովածու, Գ, էջ 291:

² Առաքել Դավրիմեցի. Պատմութիւն, էջ 314-315:

³ Խույն տեղում, էջ 260, 283 և այլուր:

Ուխտեալ ի միում ամի
փոխեցան, ի միջոյ բարձան...

Ներբողյանը դրվել է Մեծ անապատում: Դրա համար ունենք երկու կովան: Նախ, 1621 թվականից հետո ներսես Մոկացին այլևս Մեծ անապատում չէր. նա գնաց Լիմ կղզի՝ այնտեղ նոր միաբանություն հիմնելու և, երկրորդ, Փիլիպոս դպիրը նրա հետ Լիմ չի գնացել, հետևապես նա կարող էր գործի խնդրողը լինել միայն Մեծ անապատում:

Ներբողյանի սկիզբը համակված է մի կենսուրախ տրամադրությամբ, որով հեղինակը դիմում է իր ունկնդիրներին՝ ցանկանալով պատմել այն դեպքերի մասին, որոնց ինքը տեղյակ է, ինչպես նաև այն մարդկանց մասին, որոնք եղան «պարծանաց տեղի և կայան»: Դա կարեւոր է հատկապես իր բացառիկությամբ՝ որպես ուրախ և շինարարական ստեղծագործ աշխատանքի գովք, մի բան, որն այնքան պակաս էր այն դարերում.

Ականջ ունողացդ ասեմ,
ունկն դիք բանիս միաբան,
Լսեք, փափագող լերուք,
ծարաւի բաժակիս արբման,
Զի սիրոյ սեղան կազմեմ
և կոչեմ զձեզ ի խրախարան.
Կայթելով ծափս հարէք
ի լսել զճառս երանական:
Զի թէ մեք յետնեալ գտաք
և չեղաք արժան գովութեան,
Սակայն մերախնքս եղեն
պարծանաց տեղի և կայան...

Այդ պանծալի անուններից առաջինը, որի մասին խոսում է ներսես Մոկացին, վերոհիշյալ Մելիք Հայկազն է՝ մի քաջարի մարդ, որն իր բազկի հզորության, իմաստուն խելքի

շնորհիվ և օսմանցիների դեմ մղած բազմաթիվ ճակատամարտերից հաղթանակով դուրս գալու համար դարձել էր Շահ Աբասի սիրելի զորավարներից մեկը։ Վերջինս մեծ պատիվներ է տալիս Մելիք Հայկազնին և որպես վարձատրություն նրան հանձնում հայրենի գավառի՝ Սյունիքի իշխանությունը¹։ Իր այս իշխանությունն էլ Մելիք Հայկազնը օգտագործել է անապատի հիմնադիրներին անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու ժամանակ։ Ներսես Մոկացին Մելիք Հայկազնին համարում է անապատի սյուն։

Անապատի սիւն լինէր
և գրգէր գթով հայրական,
Մինչ յիշխանութեան միջին
ջանք դնէր անապատական...

Անապատի երկրորդ սյունը Պողոս Մոկացի վարդապետն էր։ Ներսես Մոկացին վկայում է, որ նա եղել է հայ եկեղեցու անշահախնդիր, անձնուրաց, օրինապահ, համեստ, նվիրված անձնավորություն։ Պողոս Մոկացին շարունակ տեղից տեղ էր շրջում, երկրի տարեր մասերում բացում դպրոցներ, հիմնում եկեղեցիներ, նորոգում հները։ Պողոս վարդապետի բարենորոգչական այս գործունեությունը հանդիպում է տեղական եկեղեցական իշխանության դիմադրությանը։ Ինչպես Ներսես Մոկացին է վկայում, «բարկութեան նախանձ բրդող» այդ մարդիկ Պողոս վարդապետին քանիցս կանգնեցնում են դատարանի առաջ. «...ճըգունս բազում կրեաց ի հայու և ի տաճկի դիւան»։ Այդ կապակցությամբ ուշագրավ է ներքողյանում նկարագրված մի դատ, որին չենք հանդիպում այլ աղբյուրներում։ 1618 թ. հայոց երկու կաթողիկոսները՝ եպիսկոպոսների, աքեղաների և ուրիշ վանականների հետ ներկայանում են թավրիզ Ղարչղա խանին²՝ ամբաստանելու Պողոս

1 Ս. ՕԹՐԱՋԱՅԱ. Ազգապատում, Բ, էջ 2344-2345:

2 Ղարչղա խանը եղել է Սեֆյան Իրանի գլխավոր զորահրամանատարներից մեկը և ունեցել է հայկական ծագում (տե՛ս Ա. Յովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազտագրական մտքի պատմության, Բ, էջ 95-96)։ Դրանով պետք է բացատրել ատյանի ժամանակ հաշտարարի դերում նրա հանդես գալը։

Մոկացուն։ Խանը, փոխանակ մեղադրելու Պողոս Մոկացուն, հաշտեցնում է երկու կողմերին։

Կաթողիկոսունք երկու
եպիսկոպոսք համանգամայն,
Աբեղայք ու վանական
և տէրտէրք շատ գումարեցան,
Ուխտադիրք եղեն միմեանց,
խորհեցան խորհուրդ միաբան
եւ չու արարեալ գնացին
ի թավրէզ քաղաք Շահաստան։
Ղարչղա խանին դիպան,
տուրեառ խօսիւք շատացան,
Թէ այր մի օտարական
մեզ լինի պատճառ խանգարման։
Այլ նա վերին խրնամօք
մարդկութեամբ կոչեաց ի յատեան,
Ասաց, թէ քահանայից
չէ պատեհ կալ անմիաբան։
Վասն որոյ փոշիմանեալ
և ինքեանց մեղադիր եղան,
եկեալ թողութիւն առին,
ակամա կամօք յաշտեցան...

Պողոս Մոկացուն, սակայն, հաջողվում է Մեծ անապատում մտերմանալ Մովսես Տաթևացու հետ ու միասին գործել ազգի և եկեղեցու վերանորոգման համար¹։ Ակիզը են առնում նոր հալածանքներ Մովսես Տաթևացու և Պողոս Մոկացու դեմ։ Երբեմն գործն այնքան է բարդանում, որ նրանց դատը հանձնվում է պարսից խաներին և անգամ Շահ Աբաս թագավորին։

Անապատի մյուս գործիչները Սարգիս Ամբերդցին և Կիրակոս Տրապիզոնցին էին։ Այս երկուսն իրար հանդիպեցին երուսաղեմում, ուր գնացել էին ուսումնասիրելու տեղի միաբանությունների կարգ ու կանոնը։ Սրանց գործունեությունը

1 Տե՛ս ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂՋԻ. Ժամանակագրություն, էջ 284-285.

մինչև իրենց կյանքի վերջը սերտորեն շաղկապված էր միմյանց հետ: Ներսես Մոկացին նրանց նմանեցնում է երկու ամոլների, որոնք որպես բանական մշակներ խոպանացյալ երկիրը վերածեցին բերրի անդաստանի:

* * *

Ներսես Մոկացու ներբողյանում դրվատված է հայրենասիրությունը, շինարարական ստեղծագործ աշխատանքը, լուսավորությունը: Հայրենասիրությունը դրսեռված է հատկապես Մելիք Հայկազնի կերպարի միջոցով:

Հեղինակը նկարագրում է, որ Մելիք Հայկազնը ուներ արքայական ձեւ, պերճ, հսկայաձև մարմին, վայելչական տեսք և դյուցազնական պատկեր: Նա հերոսին պատկերում է իր բոլոր զենքերով զրահավորված, վարժված, նժույգի վրա նստած, թշնամիներին սարսափահար անելիս.

Ի շահատակել զինուցն
ահընկեց լինէր նա մարդկան
Եւ ի խիզախելն ուժգին
բեկանէր նա զիւր դիմակայն:
Յարշաւելն երիվարին
կրթածու և վարժողական,
Դափիր հատանել դաշտին
դողացուցանէր զամենայն,
Դասք հրազէն հետևակաց
առաջի գնդակ ընթանան,
Զգուշութեամբ մեծաւ սպասեն
հրամանին յոյժ խորհրդական...

Այս նկարագիրը միաժամանակ գնահատելի է նրանով, որ ազգային ոգու բարձրացման արտահայտություն է: Մելիք Հայկազնի կերպարը ժողովրդի ազատագրման համար ելած մարդու կերպար է՝ նման մեր միջնադարյան գրականության մեջ կերտված հայրենասեր իրական-պատմական հերոսների կերպարներին:

Այս առումով նշված տողերը շարունակությունն են Գրիգոր Տղայի՝ Լեռն Բ իշխանին, Հովհաննես Թղկուրանցու՝ Լիպարիտ զորագարին նվիրված գովքերի:

Ներսես Մոկացին հայրենասիրության հետ ներբողում է շինարարական ստեղծագործ աշխատանքը, եկեղեցիների կառուցումը՝ դրանք կապելով Պողոս Մոկացու, իսկ դպրոցը, ուսումը, կրթությունը՝ Սարգիս Ամբերդցու և Կիրակոս Տրապիզոնցու գործունեության հետ: Լուսավորության գովքը արվում է ցնծագին տոնով ու մեծ ոգեգորությամբ.

Ցնծալ պարտի Հայաստանս

և խայտալ խնճոյս հոգեկան,

Պարանցիկ առնել յուսով

և երգել երգ հոմերական.

Նոր սրինգ և նոր տաւիդ,

նոր քնար և նոր երգարան,

նոր կաճառախումբ լինել

և քննել յոյժ խորհրդական:

Բանալ ըգարգանդ մտաց

և ճաշակ տալ համբերութեան,

Հմպել ըգհամեղութիւն

բաժակիս այս իմաստութեան:

Գրեան վաղըջուց փակած՝

ընթերցան, ոճով մեկնեցան,

Եւ լապտերը եկեղեցւոյ

գալստեամբ սոցին վառեցան...

Ներսես Մոկացու ներբողյանից երեսում է նրա քաջատեղյակությունը մեր անցյալի գրականությանը. զգալի է հատկապես Աստվածաշնչի, Մովսես Խորենացու և Գրիգոր Նարեկացու ազգեցությունը:

Ներբողյանի մեջ առանձին արձագանքներ կան երգոցից (գլուխ Ա, Գ) և եղեկիելի մարգարեեությունից (գլուխ Ա):

Ներսես Մոկացու ներբողյանն առհասարակ լավատեսական երկ է: Այս առումով ուշագրավ է նաև նրա ավարտը, ուր

Հեղինակը սփոփանքի և հուսադրման խոսքեր է ասում. նա հավատացած է, որ չնայած Մեծ անապատի հիմնադիրները մահացան, բայց նրանք թողեցին արժանի հաջորդներ: Ահա մի քանի տող այդ մասից.

Ի հարց և պապանց ուսաք,
յառաջին սրբոցն ասացան,
Հիւսիսու հաւէն առնուն
մեր ծաղկունքս և խիստ զօրանան,
Եւ տապըն խորշակահար
ծաղկընկէց առնէ առժաման:
Ահա ձեզ ձայն աւետեաց,
սփոփանաց և յուսադրական.
Թէպէտ սերմանողքն անկան,
սերմանեալքն յոյժ արդիւնացան...

Այս տողերից առաջին ուժն արժանացել են ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանի ուշագրությանը: Նա դրանք դիտել է որպես հայերի ազատագրման՝ հյուսիսից սպասվող հույսի արտահայտություն: Աշ. Հովհաննիսյանը գտնում է, որ հնարավոր է նաև հայերի ազատագրման «... «ոռուսական» վերսիայի ձևավորմանը նպաստել էր տակալին միջնադարում խմորված այն հայացքը, թե «հանուրց հյուսիսականաց վեհագույն» հայկամ քրիստոնյա այլ իշխանություններն են հանդիսանում հայ ժողովրդի փրկության ապավենք: Որ այդ հայացքը չէր մարել անդամ Օրիին մոտ ժամանակներում՝ եզրակացնում ենք Ներսես Մոկացու 1621 թվականին գրած նշանավոր ներբողից...»¹:

Պետք է ասել, սակայն, որ Ներսես Մոկացու ներբողյանի վերոհիշյալ տողերի մեջ հայերի ազատագրման հարցին վերաբերող այդպիսի հայացք չկա: Այստեղ առկա է Աստվածաշնչի ազդեցությունը, որը կա նաև ներբողյանի ուրիշ հատվածներում: Հյուսիսային քամուն վերաբերող արտահայտությու-

¹ Ա. Հովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Բ, էջ 510:

նը գալիս է «Երգ երգոցից». «Արի՛ հիւսիսի, և ե՛կ հարաւ, շնչեա՛ ի պարտէկ իմ, և բուրեսցին խունկը իմ» (գլուխ Դ, 16): Այդ նույն միտքը արտահայտված է նաև Գրիգոր Նարեկացու «Վարդապահին» տաղի մեջ.

Այն հիւսիսային հովէն
հով հարեալ գոհար շուշանին.
Յայն հարաւային լեռնէն
քաղցր օդով ցօղէր շուշանին...¹

Դրանցից և ոչ մեկը կապ չունի այն մտքի հետ, որ նկատել է տալիս Աշ. Հովհաննիսյանը՝ դրանց նմանությամբ գրված Ներսես Մոկացու տողերում:

Ներսես Մոկացու ներբողյանում արտահայտված լավատեսական ընդհանուր հույսերը հիմնավոր էին. XVII դ. հայ գրականության հետագա ծաղկուն ընթացքը դրա լավագույն ապացույցն է:

Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված Ներսես Մոկացու ներբողյանը XVII դ. գրական կյանքի վերանորոգման առաջին արտահայտություններից է, իսկ նրա հեղինակը՝ այդ վերանորոգման առաջին և նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը:

* * *

Ներսես Մոկացու «Ողբ վասն առմանն երուսաղէմի» ստեղծագործության մասին հիշատակումներ կան Մ. Զամչյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ում², «Նոր բառգիրք Հայկագեան լեզուի» հատորներում³, Ա. Սոմալի⁴, Հ. Աճառյանի⁵, Ն. Ակինյանի⁶ և այլոց մոտ:

¹ Գրիգոր Նարեկացի. Տաղեր, Երևան, 1957, էջ 58:

² Մ. Զամչյան. Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 154:

³ Նոր բառգիրք Հայկագեան լեզուի, Ա. Վենետիկ, 1836, էջ 16:

⁴ S. Somal. Quadro della..., Venezia, 1829, p. 152.

⁵ Հ. Աճառյան. Հայոց անձնանունների բառարան, Ղ, էջ 67-68:

⁶ Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 106:

Ներսես Մոկացու «Ողբ վասն առմանն երուսաղէմի» ստեղծագործությունը պահպանվել է Մատենադարանի № 2079 և № 5958 գրչագրերում։ Պոեմի այլ ընդօրինակություն կա Վենետիկում (№ 171, թերթ 340, 1624 թ.), որի բնագիրը մեզ անձանոթ է։ Մենք ժամանակին տպագրության ենք պատրաստել նրա բնագիրը՝ նշված երկու ձեռագրերի հիման վրա և հրատարակել¹։ Մեզանից անկախ, Ողբի ուսումնասիրությամբ գրագիրը է նաև Պ. Խաչատրյանը՝ տպագրելով նրա բնագիրը միայն վերոհիշյալ № 2079 ձեռագրից², որը, բնականաբար, չունի № 5958 ձեռագրի օգտակար տարբերությունները։

№ 2079 գրչագիրը մի ժողովածու է՝ XVII դ. գործ (շուրջ 1622 թ.), գրված Լիմում, գրիչն է Հովհաննես Մոկացին։ Զեռագիրը լավ պահպանված է։ Այնտեղ կան Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Նարեկացու, Խաչատուր Կեչառեցու, Հովհաննես Երգնկացու, Գրիգոր Մագիստրոսի և միջնադարյան նշանավոր ուրիշ գրողների գործեր։ Այնտեղ կա նաև Ներսես Մոկացու մեկ այլ գործը՝ «Ներբողական վիպասանական ի փոփոխումն Աստուածածին կուսին և յաղագս պատկերին սրբոյ, որ բերեալ հանդուցաւ տեսչութեամբ հոգեոյն ի սահմանս Անձևացեաց, ի տեղի կոչեցեալ Հոգոց վանք» (թերթ 196ա-210ա) վերնագրով։

№ 5958 գրչագրում պահպանված Ողբի օրինակը (թերթ 164ա-171ա) պակասավոր է, բայց չնայած դրան այն օգնում է ճշտելու № 2079 գրչագրում եղած էական որոշ սխալներ։ Դրանցից է, օրինակ, № 2079 ձեռագրի 45-րդ տողում հանդիպող «Նահ» արքայազնի («բրինձ») անունը, որը 71-րդ տողում հիշվում է «Խախ» ձևով, մինչդեռ № 5958 ձեռագրում նույն արքայազնի անունը համապատասխան տեղերում հիշվում է «Խահ» ձևով, որը պետք է ճիշտ համարել։ Հիշենք ուրիշ օրինակ։ № 5958 ձեռագրում բացակայում է այն քառասողը, որը Ն. Ակինյանը և Պ. Խաչատրյանը համարում են Ողբի վերջը։ Որ այդ քառատողը Ողբի վերջը չէ, ինչպես ճիշտ

¹ Ասպիրանտական գիտական աշխատությունների ժողովածու, № 4, պր. 2, էջ 127-139։

² **Պ. Խաչատրյան.** Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր, էջ 280-293։

վկայում է № 5958 ձեռագիրը, երեսում է նաև № 2079 ձեռագրից։ Այդ վերջին քառատողը (ձեռագրում երկտողը) այստեղ ունի ընդգծման այն կետ-գծիկները, որ կրում է գրան անմիջապես հաջորդող գրչի հիշատակարանը։ Արտաքին տեսքից իսկ այն դիտվում է որպես գրչի հիշատակարանի սկիզբ։ բացի այդ, քառատողի ոճը և տաղաչափությունը նույնպես գրչին կվայելեին և ոչ թե Ներսես Մոկացուն, որովհետեւ դժվար թե Ներսես Մոկացին ինքն իրեն «բաբունեան» կոչեր։ Մեզ հայտնի ստեղծագործությունների մեջ նա իր մասին համեստորեն է խոսում։ Ահա այդ խորթ տունը։

**Յարմարողի բանիս ողբման
Ողորմի տուք ի լի բերան,
Ներսէս րաբունեան՝
Հաստատողի Լմոյս անապատեան։**

№ 5958 ձեռագրում կան նաև ուշագրավ այլ տարբերություններ, որոնք ցույց են տրված մեր հրատարակած բնագրում։

Ներսես Մոկացու Ողբը նվիրված է Սալահադինի կողմից 1187 թ. երուսաղեմը գրավելու նկարագրությանը։ Սալահադինի արշավանքի պատմությունը, ինչպես գիտենք, վաղուց արդեն կար «շարադրեալ ազգի մերում»։ Թե՛ դեպքին ժամանակակից տարեգիրներն ու ժամանակագիրները և թե՛ հետագայում՝ մինչև Ներսես Մոկացին ասպարեզ իջած պատմիչներն անդրադարձել են այդ իրադարձությանը՝ ոմանք, իհարկե, հպանցիկ, ոմանք էլ բավական մանրամասն։ Պատմիչներից կարող ենք հիշել Վարդան վարդապետին¹, Սամվել Անեցուն², Միխայել Ասորուն³, Սմբատ Սպարապետին⁴, Կիրա-

¹ **Վարդան վարդապետ.** Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 134-137։

² **Սամվել Անեցի.** Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 142-143։

³ **Միխայիլ Ասորի.** Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1870, էջ 497-504։

⁴ **Սմբատ Սպարապետ.** Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 194-206։

կոս Գանձակեցուն¹ և ուրիշների: Անշուշտ, Ներսես Մոկացուն այդ բոլոր աղբյուրները ծանոթ չեն եղել, բայց, անտարակույս, դրանց մի մասին նա տեղյակ էր, որովհետև շոշափելի աղերսներ ենք գտնում, օրինակ, Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքի» և Ներսես Մոկացու գործի միջև:

Երուսաղեմին նվիրված հատուկ ողբ² ունի նաև Սալահաղինի արշավանքի ժամանակակից կաթողիկոս Գրիգոր Տղան: Թեմատիկ նույնություն ունենալով հանդերձ, այս երկու գործերը տարբեր են: Գրիգոր Տղայի պոեմը հիմնականում դիմառնություն է, ուր անձնավորված խոսում է Երուսաղեմը՝ իր հետ պատահած մեծ աղետի մասին, մորմոքում է, հեծեծում՝ որպես որդեկորույս մայր: Մինչդեռ Ներսես Մոկացու Ողբը հեղինակային խոսք է՝ ասված երրորդ դեմքով: Եթե Գրիգոր Տղան խոսում է միայն 1187-1189 թթ. մասին, ապա Ներսես Մոկացին ավելի մեծ ժամանակահատված է ընդգրկում՝ վերարտադրելով նաև խաչակրաց երրորդ արշավանքի պատմությունը:

Ե՞րբ է Ներսես Մոկացին գրել այս գործը: Մատենադարանի № 2079 գրչագրում պահպանված Ողբի հիշատակարանում, որը գրել է Մոկացու աշակերտ Ստեփանոս Շատախեցին, ասվում է. «Այս ողբոց բանս Երուսաղէմի վաղուց հետէ շինեալ էր, բայց գեղջուկ բառիւ էր. ապա, Աստուած լուսաւորէ զ Ներսէս վարդապետի ծնողաց հոգին, որ մեր աղաչանացն լսեց և նոր շարադրեաց, համեղացոյց զբանս և յինքենէ այլ ասաց ի վերայ: Այլ առաջիկայ Աստուածածնի պատմութիւնս այլ նա արարեալ, ի յերուսաղէմ շինել ոտանաւոր: Նաև գիտելի է, զի ինքն ի Մոկաց է և գնաց յանապատն Տաթեոյ, Դ տարի եկաց և եկաւ անտի աստ, ի Լմայ կղզիս՝ հաստատեաց անապատ, որով բազում մարդիկ Աստուծոյ հաճոյացան՝ նորայ պատճառաւն, ի թվ. ՌՀԱ /1622/. փառք Քրիստոսի Աստուծոյ»:

Հիշատակարանը հուշում է, որ Ողբը գրված է Ներսես Մոկացու Լիմում եղած ժամանակ, հավանաբար, 1622 կամ 1623

¹ Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 150:
² Ed. Dulaquier. Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens, t. I. Paris, 1800, p. LXIX.

թվականին: Հիշատակարանից տեղեկանում ենք Ներսես Մոկացու ստեղծագործության համար բավական գայթակղիչ մի այլ փաստի՝ Ողբի նախապես «գեղջուկ բառիւ» գրված լինելու մասին: Ցավոք, այդ նախնական մշակումը չի պահպանվել:

Ողբը պատմական բովանդակություն ունեցող ստեղծագործություն է, և զուր չէ, որ Մ. Զամյանը իր «Հայոց պատմության» մեջ, Սալահաղինի արշավանքի բաժինը շարադրելիս, ի թիվս ուրիշ սկզբնաղբյուրների, օգտագործել է նաև այդ երկը¹:

Ներսես Մոկացու «Ողբ վասն առմանն Երուսաղէմի» գործը մի ուշագրավ շարադրանք է Սալահաղինի կողմից քրիստոնեության «սուրբ քաղաքի» նվաճման մասին: Հարց է առաջանում. ի՞նչն է ստիպել հեղինակին հետադարձ հայացքով, շուրջ կես հազարամյակ հետո ողբալ պատմական այդ իրողությունը: Դրդապատճառի բացարությունը տալիս է Մատենադարանի № 2079 գրչագրի ներսես Մոկացու գործին կցված հիշատակարանը, ուր նշվում է, որ նա Ողբը գրել է իր եղբայրակիցների խնդրանքով: Բացի այդ, ինչպես երեսում է Ողբից, Ներսես Մոկացին ասելիք ուներ ժամանակակիցներին, և այդ առաջարկը հարմար առիթ էր իր խոսքն ասելու համար: Թե՛ Ներսես Մոկացին, և թե՛ նրա պատվիրատու եղբայրակիցները արտահայտում էին ժամանակի պահանջը: Այս խնդիրն ավելի պարզ կդառնա, եթե ծանոթանանք Ողբի բովանդակությանն ու հարակից մի քանի հարցերի:

Ներսես Մոկացու Ողբի համառոտ բովանդակությունը հետեւյալն է. Սալահաղինը հարձակվում է Երուսաղեմի թագավորության վրա. նախապես նա թուղթ է ուղարկում «սուրբ քաղաքի» Փրերներին՝ հոգեսոր եղբայրներին, որպեսզի վերջիններս առանց պատերազմի հնազանդվեն: Ֆրերները, սակայն, մերժում են այդ առաջարկը և պատասխանում, որ պատրաստ են սրով ենել թշնամու դեմ: Չնայած իշխանական և կրոնական դասը համատեղ խորհրդակցությամբ որոշում

¹ Մ. Զամյան. Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 154:

են սակավաթիվ ուժերով դիմադրել թշնամուն, բայց Տրապոլ-սի կոմսը դավաճանաբար բանակցում է Սալահադղինի հետ և քրիստոնյաներին զրկում ջրի մատակարարման հնարավորությունից: Ակսվում է կոփվը. չնայած քրիստոնյաները խիգախում են, սակայն ջրի պակասությունից՝

Քաջամարտիկք թառամէին
Եւ ի ներքուստ ցամաքէին,
Մինչ թալկեալ ամենեին
Եւ ի յուժոյ թողեալ բնաւին...

Ֆրանկների զորքը պարտվում է, իսկ նրանց իշխանը՝ Գվիդոն Լուսինյանը, գերի է ընկնում, որին հետագայում Սալահադղինը փրկաբնով ազատ է արձակում: Գերյալների հետ դատաստան տեսնելուց հետո, Սալահադղինը շարժվում է դեպի քաղաք, գրավում այն և սկսում ավարն ու կոտորածը.

Զկուսան կանայք հաւատուրին
Եւ զտղայահասակ մանկտին
Գերի առեալ ժողովէին
Եւ յընտրութիւն պարապէին,
Իւրաքանչիւր բաժանէին
‘Ի ի թարելոն յուղարկէին...

Երուսաղեմի առման գույժը հասնում է Հռոմի պապին, և նա եվրոպական մի քանի պետությունների հետ որոշում է ելնել «ընդդեմ տաճկի»: Սա արդեն խաչակրաց երրորդ արշավանքն է: Նկարագրվում են խաչակիրների ռազմական գործողությունները, գերմանական թագավոր Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի գետում խեղզվելը, նրա որդու մահը, Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյօւծաբրտի մուտքը Կիպրոս և, վերջապես, Ակրոնի (Աքեա) գրավումը խաչակիր բանակների կողմից (1191թ.):

Այստեղ հպանցիկ նշվում է նաև Լևոն Բ-ի մասնակցությունը խաչակրաց արշավանքին: Ուշագրավ է, որ գերմանա-

կան մի հին բանաստեղծության մեջ, որը նույնպես պատմում է այդ արշավների մասին, փառաբանված ղեկավարների շարքում հիշվում է նաև Լևոն Բ-ն.

*Kunic Levon Von Ubia (Rubinian?)
Onch der Von Armenia...*

Լևոն թագաւոր Ուբիայի /Ռուբինեա՞ն/
Ինչպէս նաև Հայաստանի...¹

Երուսաղեմի գրավումը առիթ էր Հռոմի պապի և եվրոպական պետությունների համար՝ խաչակրաց երրորդ արշավանք սկսելու:

Այդ դարաշրջանում խաչակրաց արշավանքների հետևանքով Մերձավոր արևելքում, «սուրբ երկրի» հարևանությամբ, ստեղծվել էին քրիստոնեական մանր թագավորություններ և իշխանություններ, որոնք շարունակ կոփվներ էին մղում մահմեղականների դեմ և ոչ միշտ հասնում հաջողության, որովհետև հենց իրենք գժաված ու պառակտված վիճակում էին:

Խաչակրաց երրորդ արշավանքը նույնպես չտվեց սպասված արդյունքը. «սուրբ երկիրը» շարունակեց մնալ մահմեղականների ձեռքին՝ չնայած իր նպատակն իրականացնելու համար Հռոմի պապը ջանքեր չէր խնայել և ոտքի էր հանել եվրոպական այնպիսի խոշոր պետությունների բանակները, ինչպիսիք էին՝ անգլիականը, ֆրանսիականը և գերմանականը:

Խաչակրաց այդ արշավանքի անհաջողությունը փշրեց մահմեղականների լծի տակ տառապող քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրման մեջ էին տեսնում իրենց երազանքների իրականացումը: Դա վերաբերում էր նաև Հայերին: «Մի պահ Հայերը տարված էին այն պատրանքով, թե «տիրոջ» գերեզմանի ազատագրման և արևելյան քրիստոնյաների փրկության հա-

1 Վ. Ս. Ջյուրքճյան. Հայկական Կիլիկիա, Նյու Յորք, 1919, էջ 11-12:

մար է, որ սուր են վերցրել և խաչ բարձրացրել Արևմուտքի կաթողիկ ասպետները»¹, -գրում է ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանը: Այլաղավան նվաճողներից ազատագրվելու այդ հույսը, չնայած իրականանալու հիմքեր չուներ, բայց երկար ապրեց և դարեր շարունակ դիտվում էր որպես փրկության հնարավոր ու բաղձալի ուղի: Այն հարատեեց ընդհուպ մինչև Առաքել Բաղիշեցի, մինչև Ներսես Մոկացի:

Խակ թե ինչու հայերը, որ այնքան հուսախար էին եղել Եվրոպայից, շարունակում էին նորից իրենց հայացքն ուղղել դեպի Հռոմ, դեպի Եվրոպա, դա պետք է բացատրել Հայաստանի ներքին և արտաքին իրադրություններով:

Խաչակրաց արշավանքներից մինչև Ներսես Մոկացու ապրած ժամանակաշրջանը Հայաստանը ճնշվել էր օտար լծի տակ, երկրի ներքին ուժերը բզկտվել էին արտաքին արշավանքներից և բավական չէին սեփական միջոցներով հասնելու ազատագրման: Դրա համար էլ փրկության ելք էին որոնում, օգնության կարիք էին զգում, իսկ քրիստոնյա Եվրոպան խոստանում էր այդ օգնությունը:

Ներսես Մոկացին ապրում և ստեղծագործում էր մի ժամանակաշրջանում, երբ Հայոց աշխարհը ասպատակում էին ջալալիները, երբ պատմական բեմ էր բարձրացել արևելյան այնպիսի մի բռնակալ, ինչպիսին էր Հայաստանն ամայացնել ձգտող Շահ Աբասը:

Ահա այն օրերի այդ ծանր իրադրություններն էին, որ Ներսես Մոկացու և նրա եղբայրակիցների մոտ նորից արթնացնում էին Եվրոպայից սպասվող ազատագրման հույսը: Այս առումով հետաքրքրական է ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանի բերած մի փաստը. «17-րդ դարի սկզբին՝ Շահ Աբասի արշավանքի ժամանակ, այցելելով Իրան՝ պորտուգալացի կրոնավոր Գուվեան դիտում էր, թե հայերը իրենց վիճակի բարելավման այլ միջոց չեն տեսնում, մինչև որ Լուսավորչի (sic) նախատեսության համաձայն չերեա քրիստոնյա մի իշ-

¹ Ա. Յովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Ա, Երևան, 1957, էջ 61:

խան և չհպատակեցնի շրջապատող մահմեղականներին: Հին այս մարգարեռությունը, -ասում է Գուվեան, -խիստ տարածված է ժողովրդի մեջ, որը հավատում էր դրա մոտալուտ իրագործմանը»¹:

Ահա, ուրեմն, հայրենիքի ազատագրման այդ նույն գաղափարն է, որ ներշնչել է Ներսես Մոկացուն գրելու այս Ողբը՝ նյութ ունենալով անցյալի պատմական դեպքերը:

«Ողբ վասն առմանն Երուսաղէմի» ստեղծագործությունը ըստ բովանդակության կարելի է բաժանել 4 մասի: Առաջին մասում՝ Սալահադդինի հարձակման և Երուսաղեմի բնակիչների նախապատրաստության նկարագրությունն է, երկրորդ մասում՝ կողոպուտի և կոտորածի տեսարաններն են, երրորդում՝ խաչակրաց արշավանքի պատկերումը, իսկ չորրորդում՝ Ողբի ավարտն է՝ հեղինակի կատարած եզրահանգումով:

Ողբի սկզբում բանաստեղծը բացահայտում է, թե ինչպես էին զորացել հազարացիները, այսինքն՝ մահմեղականները, և ինչպես հենց այդ պատճառով էլ Սալահադդինը արշավում է «սուրբ քաղաքի» վրա: Հեղինակն արտասվախառն տողերով է ներկայացնում ողբերգական այն վիճակը, որի մեջ ընկնում են քաղաքի բնակիչները՝ իմանալով Սալահադդինի արշավանքի մասին: Վերջինս հարձակվում է հանկարծակի, կեսպիշերին՝ զինակից ունենալով Տրավոլսի դավաճան իշխանին: Քրիստոնյաների հերոսական դիմադրությունը կոտրվում է, մահմեղականները կողոպտում են քաղաքը, սրատում բնակիչներին, գերիներ վերցնում, պղծում քրիստոնյաների սրբավայրերը: Քրիստոնյաների գլխին եկած այդ մեծ աղետը բանաստեղծը պատկերավորում է հետեւյալ ձևով.

Խաւար կալաւ զամենեսին,
Հանց որ աստեղը երևէին,
Պայծառ արևն ի սուգ եմուտ
Առ կորըստեան քրիստոնէին...

¹ Ա. Յովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Ա, Երևան, 1957, էջ 91:

Ողբի մեջ Ներսես Մոկացին ամենազգայուն ձևով ներկայացնում է քրիստոնյաների կրած հալածանքները մահմեղականներից. դա նրա բանաստեղծությունը տոգորում է վշտով և տիխությամբ: Բայց պետք է ասել, որ այս ստեղծագործությունը ծայրեծայր ողբասացություն չէ, նրա մեջ կան լուսավոր տրամադրությամբ գրված, ուրախ ոիթմ ունեցող հատվածներ: Այդպիսի մասերը կապվում են երրորդ խաչակրաց արշավանքի կազմակերպման և խաչակիրների ունեցած հաջողությունների հետ.

Տօն ցնծութեան կատարէին,
Զսուգըն հին փարատէին
Եւ յետ աւուրց ինչ հանգստին
Վառեալ ի մարտ ընդ քաղաքին...

Բանաստեղծն իր հայրենիքի ազատագրման գաղափարը կապում է խաչակիրների հետ՝ առանց ներկայացնելու խաչակիրներից սպասվող ազատության հնարավորությունը. նրա սպասելիքները չունեն այն պայծառությունը, ինչ տեսնում ենք Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմում: Խաչակիրներից Ներսես Մոկացու ակնկալվող փրկության գաղափարը ավելի շուտ ավանդական մի կրկնություն է և ոչ թե իրականացող հնարավորություն:

Ներսես Մոկացին միջնադարյան մեր որոշ բանաստեղծների նման մտահոգված էր ոչ միայն իր հայրենակիցների վիճակով, այլև ընդհանրապես անհանգստացած էր բոլոր այն ժողովուրդների ճակատագրի համար, որոնք տառապում էին մահմեղականների լծի տակ: Նա դժգոհում է արևմտյան իշխողների անմիաբանությունից, մի բան, որը կար Սալահդինի ժամանակ և մնում էր նաև իր ապրած ժամանակաշրջանում: Նա ընդգծում է, որ քրիստոնյաները թշնամացել են իրար՝ որպես դահիճներ.

Զի հերձուածով բաժանեցան
Եւ իրերաց դահիճ դարձան:

Հայհոյութեամբ բացեալ բերան
Քրիստոնէի առ քրիստոնեայն,
Սըրով միմեանց յերկիր ելան
Եւ գերէվար սրբոց յարեան:

Այլև նախճիրս զանազան
Եւ անառակ վարըս ըստացան...

Խոսելով Տրապոլսի իշխանի մասին, որը դավաճանել էր Երուսաղեմի պաշտպաններին, բանաստեղծը նրան համեմատում է Վասակ Սյունեցու հետ.

Որպէս Վասակ հայոց ազգին՝
Եղեւ մատնիչ սուրբ իշխանին.
Սոյնպէս և սա՝ Ռախ բըրընձին
Եւ միամիտ զօրաց նորին...

«Ողբ վասն առմանն Երուսաղէմի» ստեղծագործությունը կարելի է համարել հայ միջնադարյան բանաստեղծության արժեքավոր ողբերից մեկը:

* * *

Ներսես Մոկացու պատմական բովանդակություն ունեցող գործերի մեջ ստեղծման ժամանակով առաջինը Անդրեաս քահանային նվիրված գանձն է:

Բանասիրության մեջ այդ գանձի մասին խոսել է Ն. Ակինյանը, որն արմեքավորել է այն և գտել, որ գանձը գրված պետք է լինի 1617- 1618 թվականներին, երբ Ներսես Մոկացին գտնվում էր Տաթևի անապատում¹: Զնայած գանձի գրության տարեթիվը ձեռագրական օրինակներից կամ որևէ աղբյուրից հայտնի չէ, սակայն պետք է ասել, որ Ն. Ակինյանի ենթադրությունը հավանական է, որովհետև Անդրեաս քահանան

1 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 114:

նահատակվել է 1617 թ. նոյեմբերի 18-ին, ուստի և Ներսես Մոկացին գանձը պիտի գրած լիներ դեպքի թարմ ազդեցության տակ: Դրան հատկապես կնպաստեր այն, որ Անդրեաս քահանան Ագուլիսում դպրապետ էր կարգվել Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիր Պողոս Մոկացու և նրա եռանդուն գործընկեր Մովսես Տաթևացու ձեռքով, այնպես որ Ներսես Մոկացին էլ այդ իսկ պատճառով իր գանձի միջոցով կցանկանար անմահացնել հերոս նահատակի հիշատակը:

Ներսես Մոկացու «Գանձ ի նոր նահատակն տէր Անդրէաս Նախիճևանցի» ստեղծագործությունը պահպանվել է երկու ձեռագրի մեջ: Մեկը Մատենադարանի № 5958 ձեռագիրն է (թերթ 143ա-149ա), իսկ մյուսը Երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց Մատենադարանի № 1397 ձեռագիրը¹: 1975-ին Երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց Մատենադարանից ստացանք նաև գանձի ամբողջական բնագիրը, որն առկա է քննական բնագրում:

Մատենադարանի № 5958 ձեռագրում պահպանված օրինակը խաթարված է՝ ձեռագիրը քայլքայված վիճակում գտնվելու պատճառով. այժմ նորոգված է: Այդտեղ որոշ գործեր պահպանվել են ծայրից ծայր գրեթե կիսով չափ վնասված: Եվ քանի որ ձեռագրի թերթերը վնասվել են ըստ երկայնության և ոչ թե ըստ լայնության, այդ պատճառով էլ պահպանվել է դրանց թիկունքային կեսը, իսկ կորել՝ լուսանցքային կեսը՝ վերից վար, որով և բնագրի համարյա բոլոր տողերը գրկված են որոշ բառերից: Այդպիսի բնագրերի թվում է նաև Ներսես Մոկացու վերոհիշյալ գանձը:

Ահա այդ գանձի վնասված խորագիրը. «Գանձ ասացեալ ներ... մականուն Բեղլ... յԱնդրեաս քահանա... /նահատա/կեցաւ ի պարսիս Շա... Գողթան գաւառ...»:

1 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 114: Թե որտեղից է վերցրել Ն. Ակինյանն այդ խորագիրը, չեմք կարող ասել, որովհետև երուսաղենյան օրինակի Վերնագիրն ունի այլ ծևակերպում՝ «Գանձ նոր նահատակին և սուրբ քահանային Անդրէասի Նախաւանցւոյ, որ կատարեցաւ ի Շահ Արասէն, ասացեալ շնորհալի վարդապետին Բեղլու Ներսես կոչեցեալ Սոկացի» (Ն. Եպս. Պողպարյան. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Ե, Երուսաղեն, 1971, էջ 44):

Ակզբի տողերն ունեն այսպիսի վիճակ.

Հատող անմահա/կան/,
/Հացդ/ իջեալ մարդկան...

Տեղ-տեղ կարդացվում են առանձին տողեր, որոնք օգնում են մասնակի գաղափար կազմելու այդ գանձի շարադրության ձևի, բովանդակության, հանգավորման և այլ հարցերի վերաբերյալ: Ահա մի քանի նմուշ.

Ծով Կազբից հասեալ,
...շառաւիղեալ,
Միջագետս լրցեալ,
ԶԱսորիս կալեալ...
Գառինք ողորկեալ,
Արեամբ պարարեալ,
Գառինս ընծայեալ,
Բագումք յայս վարժեալ,
Ոգով /ճոխացեա՞լ/
/Ճամա/նալք անցեալ...
Զինըն /նո/րոգեալ,
Հնդ սուրբս դասեալ:
Բարեխօսութեամբ նոր վկայիս քո
Ողորմութեան զմեզ արժան/ի արացե՞ս/...

Որքան կարելի է նշմարել, գանձի գեթ վերջին տները շարադրված են ծայրակապով. <>/Ն/երս/ի/սի>:

Ինչպես տեսնում ենք, ձևական առումով Ներսես Մոկացին իր գանձը գրել է մեր հին գանձասացների նման. կարճ տողերով, նույնահանգ տներով և յուրահատուկ վերջնատող կրկնակներով: Անպաճույժ պարզությամբ ներկայացված է գեպքն իր որոշ մանրամասներով՝ Անդրեաս նահատակի դրվագանքով հանդերձ: Անդրեասը համեմատվում է Գրիգոր Լուսավորչի, Վարդանանց և Ղեոնդյանց հետ:

Ներսես Մոկացու գանձն այն առաջին գեղարվեստական ստեղծագործությունն է, որի մեջ պատկերված է Անդրեաս քահանայի նահատակությունը: Այդ պատմությունը մեզ հասել է նաև ուրիշ աղբյուրների միջոցով: Առաքել Դավրիմեցին Անդրեասի նահատակությանը նվիրել է իր պատմության իշխանությունը՝ «Վասն նահատակութեան տէր Անդրէաս քահանային»¹, որն անցել է նաև Հայսմավուրքների մեջ, օրինակ, № 1501 (թերթ 1655-1677ա, ժամանակ՝ ԺԷ դ.) և 1534 (թերթ 173թ.-175ա, ժամանակ՝ 1695 թ.) ձեռագրերում:

Անդրեաս քահանայի մասին հիշատակություն կա նաև Սամվել Անեցու շարունակողի մոտ. «ԾԿԶ: Սուլտան Մուստաֆան նստաւ: Թետ Բ ամսոց ձգեցին և եղին զսուլտան Օսմանն»:

Շահապատն յԱգուլիս զտէր Անդրէաս քահանայն նահատակեաց վասն քրիստոնէական հաւատոյն, և թաղեցին ի Խրցաձորի եկեղեցին»²:

Անդրեաս քահանայի վկայաբանությունը հրատարակված է Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի «Հայոց նոր վկաները» ժողովածուի մեջ³: Այս վկայաբանությունն է ահա, որ ընկած է Մուրացանի «Անդրեաս երեց» պատմական վիպակի հիմքում:

Առաքել Դավրիմեցու պատմության մեջ Անդրեաս քահանայի նահատակությունը ներկայացվում է այսպես. Շահ Աբաս թագավորը, լսելով Նախիջևան քաղաքի բնակիչներին զրպարտող անձանց, մեծ զայրույթով ավերում է քաղաքը, տեղահան անում բնակիչներին և տանում Թահրապատ: Նախիջևան քաղաքի բնակիչներից ոմանք՝ «արք աննշանք», փախչելով թաքնվում են շրջակա գյուղերում: Նրանցից էին նաև տեր Անդրեասի ծնողները, որոնք բնակություն են հաստատում Ագուլիս գյուղում: Մանուկ հասակում ծնողներն Անդրեասին ուսման են տալիս, և երբ նա հասնում է արբունքի, ամուսնացնում են, որից հետո ձեռնադրվում է քահանա:

¹ Առաքել Դավրիմեցի. Պատմութիւն, էջ 354-363:

² Սամվել Անեցի. Յաւարմունք ի գորոց պատմագրաց, էջ 177:

³ Յ. Մանանդյան և Յ. Աճառյան. Հայոց նոր վկաները, Վաղարշապատ, 1903, էջ 423-433:

Այդ ժամանակ Մովսես վարդապետը (հետո՝ կաթողիկոս) և Պողոս վարդապետը, որ շրջում էին երկրում և դպրոցներ բացում, դպրոցներ են բացում Աստապատ և Շոռովթ գյուղերում, ինչպես նաև Ագուլիսում. այստեղ մանուկների վրա դպրապետ է նշանակվում Անդրեաս քահանան: Նա հավաքում է հիսուն-վաթսուն մանուկներ և սկսում նրանց ուսուցանել:

Շահ Աբասը մի անգամ այցելում է Ագուլիս: Ընդունված սովորության համաձայն՝ տեղի բնակիչները զարդարված ելնում են Շահին ընդառաջ. դիմավորելու են ելնում նաև գյուղի քահանաները՝ դպրատան աշակերտների մի մասի հետ: Եվ մինչ նրանք երգելով գնում են Շահի առաջից, վերջինս զննում է բոլորին, նկատում, որ դպրատան աշակերտների կուլակները (գագաթի մազերը) ածիլած են, որից նրանք տգեղ են երևում: Շահը կասկածում է, որ այդ դիտմամբ է արգել, որպեսզի ինքը չընտրի նրանցից վայեշագեղներին: Նա ուզում է իմանալ, թե ո՞վ է նրանց մազերն ածիլել: Տեղի մահմեդական բնակիչները պահանջում են Շահից անպայման գտնել ածիլել տվողին և սպանել: Հարցաքննում են տեր Անդրեասին որպես մանուկների վերակացուի: Տեր Անդրեասը հանցանքն իր վրա է վերցնում: Եվ երբ Շահը տեսնում է, որ նա ուրիշին չի մատնում, ծեծել է տալիս նրան և հրամայում դավանագիս լինել. տեր Անդրեասը նախընտրում է մահը:

Քրիստոնյաներն ամեն միջոց գործադրում են Անդրեասին փրկելու համար, նույնիսկ ցղնեցի խոնջա Անձրևի կինը, որին Շահը «մայր» էր անվանել, աղաչանքով ընկնում է Շահի ոտքերը, բայց նրա աղերսներն իգուր են անցնում:

Մինչեւ մահապատճի կիրառումը Տեր Անդրեասին քանիցս առաջարկում են դավանագիս լինել, բայց նա անհողող է մնում: Դահիճները սրով պատռում են նրա որովայնը, այնուհետև ծակում սրունքների ջերը և գլխիվայր կախում: Մահից հետո նրա մարմինը գցում են շինությունից դուրս: Քրիստոնյաները վերցնում են նրա մարմինը և թաղում Ագուլիսի Խցաձորի եկեղեցում:

Ահա այս է Առաքել Դավրիմեցու բերած վկայաբանության համառոտ բովանդակությունը:

Հայսմավուրքների մեջ կրկնվում է Առաքել Դավրիմեցու բերած վկայաբանությունը. № 1501 ձեռագրում պահպանված օրինակը, որը ժամանակով ավելի մոտ է Դավրիմեցուն, գրեթե բառացի կրկնում է նրան: Վկայաբանությունն այստեղ վերնագրված է՝ «Պատմութիւն նահատակութեան Տէր Անդրէաս քահանային»: Սկսվում է նույն ձևով, ինչպես որ Առաքել Դավրիմեցու մոտ. «Եւ եղել զի մեծ և առաջին Շահ Աբաս թագաւորն Պարսից...»¹:

№ 1534 ձեռագիրը վերապատմում է Առաքել Դավրիմեցու շարադրանքը՝ համառոտելով այն: Վերնագիրն է՝ «Յայսմաւուր յիշատակ նահատակութեան տեսառն Անդրէի քահանային»: Սկսվում է՝ «Ի ժամանակին, յորժամ Մովսէս կաթողիկոսն և Պօղոս վարդապետն կարգ և սահմանք հաստատեցին ի վերին աշխարհին Հայոց, սահմանեցին դպրատուն և ուսուցիչ մանկանց ի հաստատութիւն հաւատոյ քրիստոնէութեան: Ընդորս և ի գիւղաքաղաքն յԱգուլիս հաստատեցին դպրատուն և կարգեցին դպրապետ զտէր Անդրէասն, որ էր ի նախչուանայ քաղաքէն նորընծայ սրբանեալ քահանայ...»: Վերջանում է № 1501 ձեռագրի օրինակի նման՝ նշելով նահատակության թվականը և ամսաթիվը:

Անդրեաս քահանան, թե՛ Ներսես Մովսէս գանձի և թե՛ Առաքել Դավրիմեցու պատմության մեջ հանդես է գալիս որպես հերոսական կերպար, որի անձնագոհությունը կորստից փրկում է բաղում մարդկանց:

Անդրեասի նահատակությունը սոսկ հավատի համար չէ. նրա հավատը սիմվոլացումն էր հայրենիքի և ժողովրդի նկատմամբ ունեցած սիրո գաղափարի:

Ներսես Մովսէսին ահա այս Անդրեաս քահանայի հերոսությունն է նյութ դարձրել իր գանձի համար, որով և նրա սիրանքը հայսմավուրքային տոների կարգով փառաբանվել է հայոց եկեղեցում: Փաստորեն, Ներսես Մովսէսին այդ եղելությունը գեղարվեստական եղանակով վերարտադրող առաջին հեղինակն է:

¹ Այս ձեռագիրի 165ա թերթի լուսանցքում նկարված է Շահ Աբաս՝ արքայական թագը գլխին, պոչավոր սատանայի մարմնով, սուրը ձեռքին:

* * *

Նույնը կարելի է ասել նաև համապատասխան տաղի մասին:

Մատենադարանի № 5958 ձեռագրում, Անդրեաս քահանային նվիրված գանձին կից պահպանվել է նաև այդ գանձի համար Ներսես Մովսէս գրած տաղը (թերթ 148թ-149ա): Այն ևս, ինչպես ասվեց, խիստ վնասված է: Վերջին տողերից մեկում պահպանված է դրվատվող նահատակի անունը՝ «Անդրէասն»:

Տաղի խորագիրը պահպանված չէ: Զկա նշում նաև հեղինակի մասին: Սակայն հատկապես XVI-XVII դարերում, երբ գրվում էր նոր գանձ այնպիսի անձնավորության մասին, որը նոր էր մուտք գործում եկեղեցական ծիսարանների մեջ, գանձի հեղինակը հենց ինքն էլ գրում էր համապատասխան տաղն ու մյուս կցորդները: Այդպիսիք են, օրինակ, երեմիա Քյոմուրճյանի գրած գանձերն ու դրանց կցորդները¹: Բացի այդ, հնում և այն էլ ընդհանուր տոների համար էր, որ ընտրվում և միակցվում էին տարբեր հեղինակների արդեն գրած գանձերն ու տաղերը: XVII դ. սկզբների համար, այն էլ Անդրեաս երեցի նման մի նահատակի կապակցությամբ, բոլորովին անհիմն կլիներ այլ հեղինակի մասին մտածելը: Մանավանդ որ № 5958 ձեռագրում գանձն ու տաղն այնքան միաձույլ են, ձեռագրացուցակ կազմողները դրանք դիտել են որպես մի ամբողջություն (գանձ)՝ չնկատելով տաղի առկայությունը²: Երուսաղեմի № 1397 ձեռագրում գանձի նկարագրությունից հետո տաղի առկայություն նշված չէ: Արդյոք այստեղ էլ³ գործ ունենք վրիպակի հետ, թե ոչ, դժվար է ասել:

Մենք ոչ մի տարակույս չունենք այդ տաղի Ներսես Մովսէս պատկանելու հարցում, ուստի և այն դիտում ենք որպես այդպիսին: Ասացինք, որ տաղն էլ պակասավոր է և ան-

¹ Յ. Սահակյան. Երեմիա Քյոմուրճյան, Երևան, 1964, էջ 148-160:

² Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան. Ցուցակ ձեռագրաց, Բ, էջ 222:

³ Ե. Պողարյան. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Ե, էջ 44:

տիպ, հետևաբար, նրա մասին գեթ մասնակի պատկերացում տված լինելու նպատակով ընդօրինակում ենք որոշ հատվածներ (բազմակետերը ցույց են տալիս վնասվածության պատճառով կորած մասերի տեղերը).

...զուարձ մանկունք եկեղ/եցւոյ/,
...առէք զժողովուրդս աստուծոյ,
...սըրտիւ ի յերախան սիրոյ,
...սուրբ վըկայիս նորոյ:
...երդ մըտօք պայծառ,
Նոր ... արեամբըն վառ ի վառ,
../մա/դրկան կենաց պայծառ,
...ոք նըմա ի մի բարբառ...
Ոստովք բարձրա.../թ/ըռչնոց կազմեաց
Եւ երկիր բազմաբեր արդեանց,
Ժամն այն...սնոյ ի ամառն էանց,
Եւ եկաւ ...առւուրց աստեն աճեաց,
Սաստկութիւն սառնամանեաց պատեաց,
/Աւ/ուրցս այս վերջնոյ ըզմեղ պաշարեաց...

Սկզբի տողերից («...զուարձ մանկունք եկեղ...») պակասում է մի-երկու բառ, որով դժվարանում է տաղի որոնումը՝ սկզբնատողերի մատենագիտական ցանկերում:

Որքան էլ որ պահպանված տողերում հասկանալի մտքերի հետքեր կան, բայց և այնպես դրանք չեն օգնում բավարար պատկերացում կազմելու տաղի բովանդակության և արվեստի մասին: Երուսաղեմի օրինակը լիովին ներկայացնում է տաղը իր պերճության մեջ:

Թե՛ գանձի և թե՛ տաղի կապակցությամբ արժե ուշադրություն հրավիրել մի փաստի վրա. խոսքը դրանց խազափորված լինելու մասին է: Տաղի համար լուսանցքում նշված է՝ «Ով զարմանալոյ գոյն ասայ», որն ակնարկում է միջնադարյան սիրված եղանակներից մեկը: Այս փաստերը խոսում են Ներսես Մոկացու երածշտական գիտելիքների մասին: Եվ դա միանգամայն բնական է, մանավանդ, երբ հիշում ենք Ավետիք

Տիգրանակերտցու վկայությունը՝ «Մանուկ մտավարժ էի...» ողբի վերաբերյալ՝ «...թէ կամիս գունով ալ ասա»:

2. ՀՈԳՈՒ ԵՎ ՄԱՐՄՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄՈՏԻՎՆԵՐՈՎ ԳՐՎԱԾ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունների մեջ մեծ արժեք ունեն հատկապես «Մանուկ մտավարժ էի...» և «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» բանաստեղծությունները: Դրանց նշանակությունը մեծ է ոչ միայն հեղինակի, այլ նաև մեր միջնադարյան հոգեկոր բանաստեղծական հարստության առումով: Դրանք մի կողմից ուշագրավ արտահայտություններ են մեր դասական պոեզիայի զարգացման, իսկ մյուս կողմից արժեքավոր ընդհանրացումներ են: Այդպիսին է հատկապես «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» տաղը:

«Մանուկ մտավարժ էի...» քերթվածը մինչև մեր տպագրելը մնացել է անտիպ, չնայած մասնագետները վաղուց են ծանոթ նրան: Մեզ հայտնի առաջին բանասերը, հավանաբար, Ղ. Ալիշանն է, որ առանց ստորագրության մի հոդվածաշարում¹ խոսում է նաև այս բանաստեղծության մասին՝ նշելով իրեն հայտնի աղբյուրի մեջ նրա ունեցած խորագիրը և բնութագիրը՝ տալով նաև սեղմ ծանոթագրություն. «Ներսէս վարդապետի ասացեալ զողբս վասն անձին և յորոց վերայ յարմարի: Այս այն ներսէսն է, որ Մոկացի է և գնաց ի Տաթևոյ յանապատն, եկեաց չորս տարի և անտի եկաւ զԼմայ անապատն, հաստատեաց ի թվին ՌՀ, Աստուած լուսաւորէ զիւր հոգին: Ամէն: Թէ կամիս գունով ալ ասա»-այսինքն՝ երգելով: Ներսէս ճարտար քերդող է, ոտանաւորն այլ երկար տողերով, ինչպէս սկիզբն Սողոմոնի խօսքով»: Այնուհետև մեջ է բերվում բանաստեղծության սկզբի երեք տողը.

Մանուկ մտավարժ էի և ոգոյ բարոյ դիպեցայ,

Նոյն ոգով հաստատեաց զիս Տէր, մինչ իմաստըս հաստատեցայ,

1 «Բազմավէպ», 1897, էջ 317-321, 379-380, 423-425, 459-463:

Հոգւովն այն ուրախ եղէ, վայելուչ մտօք ծաղկեցայ...¹
 Հողվածաշարում օգտագործված են XVII-XVIII դարերի հեղինակ Ավետիք Պաղտասարյանի (որը կոչվում է նաև Տիգրանակերտցի)² ձեռագիր աշխատությունները, որոնցից մեկում պահպանված է Ներմես Մոկացու հիշյալ ստեղծագործությունը:

Ներմես Մոկացու այս բանաստեղծությունը հիշում են նաև Ն. Պողարյանը³, Հ. Աճառյանը⁴, Ն. Ակինյանը⁵ և ուրիշներ:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, «Մանուկ մտավարժ էի...» բանաստեղծությունը միջնադարում բավական շատ սիրված ու տարածված է եղել: Նրա ձեռագիր օրինակները երեան են եկել երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց⁶ և Վենետիկի⁷ Միսիթարյան միաբանությունների մատենադարաններում, ինչպես նաև այլ վայրերում պահպող հայկական ձեռագրերում:

Մատենադարանի ձեռագրերում այն հայտնի է երկու ընդորինակությամբ⁸:

Հստ երկույթին, այս ողբն ունեցել է նաև երաժշտական հատուկ եղանակ, որի մասին ուշագրավ տեղեկություն է հազորդում Ավետիք Տիգրանակերտցու վերոհիշյալ վկայությունը՝ «...թէ կամիս գունով ալ ասա»:

«Մանուկ մտավարժ էի...» բանաստեղծության տարեթիվը և տեղը անհայտ է. ո՞չ բանաստեղծության մեջ և ո՞չ էլ ձեռագրերում այդ մասին հիշատակություններ չկան: Սակայն բանաստեղծության մեջ կարելի է գտնել հեղինակի անձնական կյանքին վերաբերող որոշ տեղեկություններ: Օրինակ,

1 Նույն տեղում, էջ 424:

2 Ղ. Ալիշան. Յայապատում, էջ 13:

3 «Էջմիածին», 1944, № 10-12, էջ 32:

4 Յ. Աճառյան. Անձնանունների բառարան, Դ, էջ 67:

5 Ն. Ակինյան. Բաղէշի դպրոցը, էջ 112:

6 Նույն տեղում, էջ 113:

7 Նույն տեղում:

8 Մատենադարան, ձեռագիր № 45, թերթ 19թ-23ա, Ժամանակ՝ 1642, 1624 թթ., թերթ 137թ-149ա, Ժամանակ՝ 1683 թ.:

բանաստեղծությունից երկում է, որ Ներմես Մոկացին ուսմանը նվիրվել է մանուկ հասակից.

Մանուկ մըտավարժ էի
 և հոգոյ բարոյ դիպեցայ...

Եթե այստեղ կարելի է նկատի ունենալ նաև որոշ տարիք, որովհետև միջնադարում «մանուկ» էին կոչվում հատկապես երիտասարդները, կտրիճները, կամ Աստվածաշնչից եկող միտք, ապա հետեւյալ տողերն առավել ուշագրավ ու առավել բնութագրական են.

Յարբանեկութիւն սրբոց
 ի ծնողաց ես ընծայեցայ.
 Միշտ ի սրբութեան տեղիք
 առընթեր սրբոց սնուցեայ...

Այսինքն՝ ինքն իր ծնողների կողմից հանձնվել է սուրբ հայրերի խնամքին և միշտ եղել է սրբավայրերում ու հոգեորդ դաստիարակության ներքո: Ինչպես կենսագրության մասին խոսելիս տեսանք, իրոք, Ներմես Մոկացու գիտակցական ողջ կյանքն այդպիսի ընթացք ու միջավայր է ունեցել: Ուստի, այս տողերի հիմքում ընկած են անձնական կյանքի հետ կապվող իրողություններ: Հեղինակը կարծես այդ նպատակով ընթերցողին հիշեցնում է, որ խոսքը հենց իր մասին է.

Հանդիպողք այսըմ բանիս,
 որ վասն իմ գործոց խօսեցայ,
 Մեղադրէք յանդրգնութեանս,
 որ առ վատ անձն իմ մատուցայ...

Այսպես մոտենալով խնդրին՝ նկատում ենք նաև այնպիսի ակնարկներ, որոնք կարող են օգնել բանաստեղծության մոտավոր ժամանակը որոշելու գործին: Օրինակ, նա իրեն հա-

մարում է առաջնորդ, ուսուցիչ, ուաբի, քարոզ օրինաց և այլն, որոնք ենթադրել են տալիս Լիմ անապատում նրա ապրած տարիները.

Աբբայի անուն առի
յաշխարհէ ձեռվ մերկացայ...
Կընկղովը կորահայեաց
հեզ հարանցըն նմանեցայ...
Ոչ ինձ վայել է, որ այժմ
յուսմանէն մանկութեան թողայ...
Քարոզ օրինաց եղեայ
և օրինօք անօրինացայ...
Անուամբս եմ այլոց քանոն,
կանոնէն բընաւին յանցեայ...
Ռաբի, ռաբի, յորջորջմամբ
ինքնաշարժ փառամոլեցայ...

Այս ինքնաձաղկման ոգին, որքան էլ ընդհանուր բնույթ ունենար, չէր կարող պայմանավորված չլինել հեղինակի այն կենսափորձով, դիրք ու տարիքով, որպիսին ուներ ներսես Սոկացին Լիմ անապատում։ Այդ պատճառով էլ ենթադրում ենք, որ այս բանաստեղծությունը նա գրել է 1622-1625 թվականներին՝ Լիմ անապատում։

Միաժամանակ չպետք է մոռանալ, որ նման բանաստեղծությունների մեջ հեղինակները, հիմք ունենալով իրենց անհատականությունը, բոլոր տեսակի մեղքերը բարդելով իրենց անձի վրա, նույն պահին նկատի ունեին նաև առհասարակ ընդհանուր իրականությունը, որով և նրանց խոսքը ստանում էր համընդհանուր բնույթ։ Չպետք է մոռանալ և այն, որ յուրաքանչյուր ընթերցող էլ իր հերթին իրեն էր վերագրում թվարկված մեղքերի ու վշտի ծանրությունը։ Այս տեսակետից ուշագրավ է Ավետիք Տիգրանակերտցու հաղորդած օրինակի խորագրի այն նշումը, թե «Վասն անձին և յորոց վերայ յարմարի»։

Քննվող ստեղծագործությունն իր գաղափարական բովանդակությամբ պատկանում է մեր միջնադարյան քնարերգության այն ճյուղին, որը ծնվել էր հոգու և մարմնի մասին մարդկանց ունեցած սիսալ պատկերացումներից։ Անխնանչնել մարմինը՝ հանուն հոգու փրկության, որովհետև մարմինն է բոլոր մեղքերի պատճառը։ Ահա այս իշխող ոգով (որի մասին ավելի հիմնավոր խոսք կլինի «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» բանաստեղծությունը քննելիս) ստեղծվել են քնարական բազմաքանակ ստեղծագործություններ՝ կազմելով մեր միջնադարյան քնարերգության հիմնական բաժիններից մեկը։ Պետք է ասել, որ այդ գործերին ևս մեծ դեր էր վիճակված՝ ինչպես անցյալի սերունդների հոգեոր ապրումների նորանոր ծալքերը բացահայտելու, այնպես էլ բանաստեղծական խոսքի և, մասնավորապես, քնարերգության ձևավորումն ու զարգացումը կայուն ընթացքի մեջ դնելու տեսակետից։

Մեսրոպ Մաշտոցն էր մեր առաջին բանաստեղծներից մեկը, եթե ոչ առաջինը, ով ստեղծեց նման բանաստեղծությունների մի բավականին ընդարձակ շարք, ուր իշխում է հոգու փրկության ծանր մտատանջությունից բխող ողբերգությունը.

Ծով կենցաղոյս հանապազ զիս ալեկոծէ,
Մըրկեալ ալիք թշնամին ինձ հարուցանէ.
Նաւապետ բարի, լե՛ր անձին իմոյ ապաւէն¹:

Կամ՝

Յամենայն ժամ աղաչանք իմ այս են,
ի մեղաց իմոց սուրբ արա զիս, տէ՛ր:
Յանցանաց իմոց զարհուրի սիրտ իմ,
Աղաչեմ զքեզ, թող ինձ, տէ՛ր:
Արտասուաց իմոց մի՛ լըռեր, տէ՛ր,
Զի պանդուխտ եմ ես յանցաւոր երկրի²:

1 Շարական, Կ. Պոլիս, 1853, էջ 149:

2 Նույն տեղում, էջ 254:

Այս քնարերգությունը Մաշտոցից հետո աստիճանաբար վերածում է հոգեկան ավելի խոր ապրումներ պարունակող պոեզիայի, որն արդեն X դարում չնորհիվ Գրիգոր Նարեկացու հասնում է կատարելության: Նրա «Մատեան ողբերգութեան» պոեմում անձնական վիշտը վեր է ածվում համամարդկային վշտի և դրսեորվում այնպիսի լայնությամբ, խորությամբ ու արվեստով, որպիսին ժամանակին չի տպել միջազգային գրականությունը:

Զմտնելով մանրամասների մեջ՝ այստեղ բավականին կլիներ նկատել, որ Մ. Աբեղյանը, Գրիգոր Նարեկացու Մատյանը քննելիս, առանձնացրել է այսպիսի խորագիր. «Հոգու և մարմնի հակառակություն...»: «Մարդ,-գրում է նա,-լինելով հանդերձ աստծո ստեղծագործության կենտրոնը, իսկապես մի թույլ էակ է, կազմված երկու հակառակ մասերից՝ մարմնից և հոգուց: Փրկության ձգտելով՝ նա շարունակ ներքին պայքարի մեջ է և չգիտի, թե որի կամքը կատարի՝ մարմնի^o, թե հոգու: Այս երկվությունն է, ահա, որ դառնում է նրա համար տանջանքի պատճառ...»¹: Հստ դրա էլ, Մ. Աբեղյանը ձգտում է բացահայտել Գրիգոր Նարեկացու երկի հիմքում ընկած ողբերգության բուն արմատները:

Նարեկացուց հետո մեր միջնադարյան համարյա բոլոր բանաստեղծների մոտ այդ թեման մշակվել է: Նկատելի է, սակայն, որ Նարեկացու Մատյանի նմանությամբ հետագայում դրված մեծածավալ, բարձրարվեստ ուրիշ ողբերը աստիճանաբար մնում են համարյա աննկատ, և ուշադրություն են դրավում ավելի սեղմ ծավալ ունեցող ստեղծագործությունները: Վերջիններիս մեծ ապագա էր սպասում:

Այդպիսի բանաստեղծություններից մեկն է նաև Գրիգոր Տղայի մի մեծարժեք ողբը, որն սկսվում է հետեւյալ տողերով.

Յորժամ զիս ինձէն գտայ,
Ու ես ընդ իս սակաւ խաւսեցայ,

¹ Մ. Աբեղյան. Երկեր, Գ, Երևան, 1968, էջ 591:

Զմիտս իմ առ իս բերի՝
Զայս գերիս, որ յիս կայ մնայ:
Թէ եկ, երեցած հոգի,
Լաց զբո չարդ յարակայ,
Սակաւ մի անդորր տուր քեզ,
Որ ի յինք դարձեալ նայէ նայ...¹

Ապա սկսվում է իսկական ողբը՝ բացահայտելով իր ժամանակի հավատացյալ մարդու հոգու խոռվքն ու տվայտանքները.

Լերինք ամենայն և մայրք,
Եղկեցէք զիս, մոլորեցայ...

Այս մոտիվը լայն չափերով մշակում է նաև Ֆրիկը: Նրա հոգեշահ մի շարք բանքերի մեջ նույն եղանակով արձարծվում է հոգու և մարմնի հակամարտության խնդիրը: Այդ բանքերն ունեն խրատական բնավորություն, որոնց մեջ բանաստեղծը հորդորում է հոգալ հանդերձյալ կյանքի և հոգու փրկության համար: Այս եղանակով կայուն ձեւագորման է ենթարկվում քնարական քերթվածների մի ուրույն տեսակ և նպաստում մեր միջնադարյան բանաստեղծությանը՝ հարստանալու հուզական ու բարձրարվեստ նորանոր ստեղծագործություններով:

Խաչատուր Կեչառեցին ևս «Ես եմ կորուսեալ ոչխար...», «Այս կեանքս է երազ նըման», «Թէ մարդ ես ու միտ ունիս...» և ուրիշ բանաստեղծություններով, ինչպես նաև Ալեքսանդրի պատմության մեջ մուծված կաֆաների մի մասով մասնակցել է վերոհիշյալ թեմայի մշակմանը:

«Ես եմ կորուսեալ ոչխար...» բանաստեղծության մեջ իշխում են բազմերանգ պատկերները. նա իրեն մերժ համեմատում է աշնան տերեւի հետ, որը վայր է ընկել ծառից՝ մեղքե-

¹ Ն. Եպ. Պողարյան. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Գ, Երուսաղեմ, 1954, էջ 265-267:

ըի հողմի պատճառով, մերթ՝ ձկան, որին մարդիկ հանել են ջրից, և որը թպրտալով մեռնում է՝ ջրին կարոտ: Նրա անձը մոլորյալ է, տարուբերվում է մեղքերի ծովում: Բանաստեղծն ապավինում է Աստծուն՝ խնդրելով վերջին դատաստանի ժամանակ փրկել իրեն գեհենից.

Հանցգուն զինչ աշնան քամին,
Որ թափէ գտերեն ի ծառէն,
Հողմով մեղանաց իմոց
Զրկեցայ յանանց պըսակէն:
Հանցգուն զինչ հանեն մարդիկ
Հնարիւք ըզձուկն ի ծովէն,
Որ պահ մի տըտանըն տայ
Ու մեռնի կարօտ ի ջրէն...¹

Նույնանման մոտիվներ են հնչում նաև Առաքել Սյունեցու բանաստեղծություններում, որոնց որոշ երանգները մոտավոր ձեռվ գտնում ենք նաև Ներսես Մոկացու «Մանուկ մտավարժ էի...» բանաստեղծության մեջ: Նման շատ օրինակներ կան նաև ուրիշ հեղինակների մոտ:

Քանի որ հոգու և մարմնի հարաբերության մասին հատկապես խոսելու ենք «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» բանաստեղծության կապակցությամբ, ուստի այստեղ անդրադառնանք «Մանուկ մտավարժ էի...» ստեղծագործության մեջ առկա մի ուրիշ հարցի գնահատմանը:

Ներսես Մոկացու ապրած տարիներին, հատկապես երկրի քաղաքական վիճակի պատճառով շատ էր կազմալուծվել նաև հոգեկոր կյանքի վաղեմի բարեկարգ վիճակը: Ինչպես վկայում են Գրիգոր Դարանաղցին և Առաքել Դավրիթեցին, կեղծ բարեպաշտությունը տարածված է եղել Ներսես Մոկացու ժամանակներում, որի գեմ պայքարում էին Սյունյաց Մեծ անպատի գործիչները՝ Մոկաց Տաթևացու գլխավորությամբ: Այդ մասին Մատենադարանի № 9147 ձեռագրում պահպան-

1 Մ. Ավալբեգյան. Խաչատուր Կեչառեցի, Երևան, 1958, էջ 141:

վող Մաղմոսարանի մի մասում (թերթ 13թ) Զաքարիա գրիչը գրում է. «Արդ՝ հայրք իմ և եղբարք, սակաւ մի ունկնդրէք յիշատակարանիս: Այս հոգեկոր հայրս իմ պարոնտէր Մովսէս վարդապետը՝ էր սա ի սուրբ և հոչակաւոր ուխտէն Տաթևու: Կամօք ամենասուրբ երրորդութեամբն զաւրացեալ մինչ զի ի յետնեալ ժամանակիս, որ խանգարեալ կայր կարգ, կանոնք և կրաւնք սուրբ հարցն: Մանաւանդ կրաւնաւորքս, որ բնակեալ կայինք ի գեղ և ի քաղաք և ի մէջ կանանց շրջէաք, ի արբենալն ի մարդահաճ լինելն /կեղ/ծաւորութեամբ սնափառեց ի մեքենայս հին թշնամոյս և հայրենամարտին սատանայի: Ո՞ կարէ թուել, թէ ինչ այլանման բնութեամբ վարէր ի կամս իւր: Եւ դարձեալ տղայն, որ չէր արժան շրջիլ գետնամիջի, իբր զիրծի, զարդարեալ կայր նա ի բեմի ևս առաւել ես մեղաւք զառածեալ Զաքարիայս»:

Ներսես Մոկացին, լինելով այդ անկյալ բարքերը նորոգողներից, ախտավոր երեւութները քննադատողներից մեկը, իր այս ստեղծագործության մեջ հմտորեն անդրադարձել է նաև այդ հարցին: Ճիշտ է, նա ամենուր ընդունված ձեի համաձայն, առերես նկատի ունի իրեն, սակայն, հենց դրանով նա քննադատում է առհասարակ բոլորին: Հասարակական գլխավոր չարիքներից մեկն այն ժամանակ էլ արծաթասիրությունը, կաշուակերությունն ու հարստահարությունն էր, որի պատճառով էլ բանաստեղծը գրում է.

Արծաթասիրութեան ախտիւն
ի յերկիր կարկամ կապեցայ.
Զար մտօք մամոնայի
և զարդուց նորին ցանկացայ...
Եղանց և ագարակի
և կանանց սիրով հեշտացայ...

Փառասիրության, ընչասիրության և կողոպուտի այս ախտից հետո, Ներսես Մոկացին քննադատական խոսք է ասում իրավունքի և ուժի անարդար տիրապետության դեմ.

Ուրար և փիլոն արկեալ,
թէ լծովս խոր խոնարհեցայ
Եւ ահեղագոչ սաստիւ
ի փոքունց վերայ բարձրացայ...
Եւ սիրամարգի նման
սիգալով փերեեթեցայ...

Այս տողերի մեջ հեղինակը տվել է ժամանակի սոցիալական չարիքների մերկացումն ու քննադատությունը՝ նկատի առնելով հատկապես հոգեորականների առօրյան: Եվ Ներսես Մոկացու հիմնական նպատակն էլ դա պիտի լիներ, որպեսզի կարողանար բարոյապես մաքուր միաբանություններ հիմնել ու աշակերտներ դաստիարակել:

Ներսես Մոկացու այս բանաստեղծությունից երևում է, որ աշխարհիկը իրենից զորեղ ուժ էր ներկայացնում, որովհետև Աստված իրեն հոգեոր ծառայության պատրաստելիս պատգամել է միշտ սթափ լինել և պատրաստ, որ հավատի լույսը միշտ պայծառ լինի, հակառակ դեպքում որքան կարող է զորանալ արտաքինը, այսինքն՝ աշխարհայինը:

Աստծուն տրված իր անկեղծ բացատրության մեջ բանաստեղծը շարունակ նսեմացնում է իրեն, գտնում, որ ինքը միշտ եղածից ավելին է ձևացել ուրիշների մոտ:

Բանաստեղծության մեջ ուշագրավ է նաև այն, որ մի տեղ Ներսես Մոկացին խոսում է իր երկմտության մասին.

Ես գիշերատես մտօք
Ի տըւէ խոր խաւարեցայ
Եւ երկմտութեան ալեօք
Յանկայուն հոգըս ծփեցայ...

Երկմտությունը, որ զգալի է նաև բանաստեղծության բովանդակությունից, որոշակիորեն հաստատվում է այս կոնկրետ փաստով:

Հեղինակը, մի կողմից նկատի ունենալով անհատական, մյուս կողմից՝ հասարակական վարքագծի հոռի և անհաղ-

թահարելի կողմերը, աստիճանաբար խորանում է մեղքի և մեղավորության հարցի մեջ՝ ստեղծելով իր գողտրիկ ողբը: Այստեղ մեկը մյուսին են հաջորդում տպավորիչ պատկերները, դիպուկ համեմատությունները, որոնց շնորհիվ հակադրվում են կենցաղավարության բարոյական ու անբարոյական, խրախուսելի և մերժելի, ազնիվ ու խոտելի կողմերը՝ ամենուր առաջինների դրվատմամբ և երկրորդների պախարակումով: Այս բոլոր դեպքերում Ներսես Մոկացին չի մոռանում Աստծու կերպարը.

Ասաց. «Լոյսդ որ ի քեզ կայ,
պատրաստ կաց՝ չխաւարանայ...»:
Տէրութիւն ետուր՝ և ասաց.
«Նախատըիդ դու միշտ ծառայեա».
Ծախեցի զանդրանկութիւն,
որկորոյ հարճին գերեցայ...»

Ինչպես երևում է, հեղինակը որպես ընթերցողների նկատի է ունեցել առհասարակ վարժատուն այցելողներին, սովորողներին, որպեսզի նրանք իր ողբական խորհրդածություններից համապատասխան եղրակացության հանգեն.

Ասէք անպատեհ մարդկան,
մանաւանդ վարժողաց վերայ.
Այլ ի գեթս որ անկայ,
մի լիցիս որդոցս Ադամայ...»

Որքան էլ, սակայն, ծանր մեղադրանքներ է բարդում նա իր և ընթերցողների վրա, որքան էլ խիստ են կշտամբանքները, դարձյալ Ներսես Մոկացու գրչի տակ բանաստեղծությունը տոգորվում է փարատող լույսով, լավատեսությամբ.

Բայց ոչ լքանել պարտիմ
ի յողորդ յուսոյս, որ առ նա,

Որ մինչև չէի եղեալ՝
կամեցաւ և ես գոյացայ...
Այլ քաջալերալ պարծիմ
մեծամեծ երախտեօք նորա,
Որ վասն իմ կուսէ ծնաւ,
տնօրինեաց ի յերկրի վերայ...
Եւ կեանքն զուարթ արար,
վասն մեր խաչիւ մահանայ...

Այսպիսի ընկալումն այլևս ընթերցողին չէր կարող ճնշել վաղեմի ժամանակների պատկերացումներում առկա ահավոր ծանրությամբ, մեղքի համատարած ու անփարատելի մույլությամբ։ Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Տղայի ստեղծագործությունների համեմատությամբ մեղքն այստեղ ավելի հեշտ հաղթահարելի է. ժամանակները փոխվել էին, աշխարհականացման ոգին թափանցել էր նաև խստակրոն անապատականների միջավայրը, և նրանք այնտեղ, ի թիվս հոգեոր խրատների ու կանոնների, սիրով ընդօրինակում էին նաև Կոստանդին Երզնկացու, Հովհաննես Թլկուրանցու, Գրիգորիս Աղթամարցու բանաստեղծությունները և առհասարակ աշխարհիկ բնույթ ունեցող գործեր։

Այդ նոր ժամանակների ոգին, նրա նվաճումների մեծ ընդհանրացումը, սակայն, Ներսես Մոկացին տվեց մի ուրիշ գործով՝ «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի», որի նյութը նա վերցրել էր ժողովրդական բանահյուսությունից։

...«Մանուկ մտավարժ էի...» բանաստեղծության մեջ քնարական պատկերների միջից վեր է բարձրանում Ներսես Մոկացու պատկերացրած իդեալական մարդը։ Իհարկե, այդ մարդու կերպարն ունի իր ժամանակի մեկնաբանում, բայց նրա մեջ զգալի է նաև առողջ հումանիզմ։ բանաստեղծը բացասում է մարդկային բնավորության թերությունները՝ ցանկանալով մարդուն տեսնել իր էությունը խաթարող արատներից մաքրված։

* * *

Հայկական միջնադարյան բանաստեղծության ճոխ ու բազմերանգ գանձարանում իր հատուկ տեղն ունի «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» գողտրիկ քերթվածը։

Այս ստեղծագործությունը վաղուց արդեն արժանացել է բանասերների ուշադրությանը։ Նրա մի օրինակը առաջին անգամ տպագրել է Ղ. Ալիշանը։ Վերջինս, հիմք ունենալով իր օգտագործած ձեռագիրը, գրում է. «Այս իմաստագվարճ երգույս հեղինակն է Ներսես անվամբ վարդապետ մը, որուն ժամանակը կերևնա թե ասկե երկու դար մը առաջ եղած պիտի ըլլա...»¹։

1898 թ. Գարեգին Հովսեփյանը հիշում է այս երգի այլ տարբերակ՝ տարածված Մոկսի ժողովրդի մեջ, և դրանից էլ ենթադրում է, թե այն ունի ժողովրդական ծագում։ «Այս տաղն ևս,-գրում է նա, -երգում են Մոկացիք, ինչպես հայտնել է մեզ Ասլան Աղի, Նարեկացու և մյուս ժողովրդական երգերի թելադրող Մոկացի Հեռվանը։ Տարաբախտաբար ինքն անգիր չգիտեր, թեև հաճախ լսել էր այդ երգն իր հայրենիքում»։ Գ. Հովսեփյանը, սակայն, չի մոռանում նկատել, որ թեպետ տաղը ժողովրդական ոգով է գրված, բայց նրա կազմությունն ավելի գրական է։ Նա ընդհանրապես այն կարծիքին է, որ մեր միջնադարյան շատ հեղինակների, ինչպես, օրինակ, Գրիգոր Նարեկացու, Մագիստրոսի, Միհթար Գոշի, Ներսես Շնորհալու, Վարդան Այգեկցու և ուրիշների մոտ առկա են ժողովրդական բանահյուսության առանձին կտորներ։ Կոնկրետացնելով իր այս միտքը «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» տաղի առթիվ՝ Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Ինչո՞ւ չենթադրել, որ երգիչն իր նյութը ժողովրդից է առել և մշակել, ինչպես Թլկուրանցին արել է Նարեկացու երգի վերաբերությամբ»²։ Ինչպես տեսնում ենք, Գ. Հովսեփյանն ընդունում է այս տաղի հեղինակային մշակումը։

1 «Բազմավէպ», 1847, էջ 331:

2 «Արարատ», 1898, էջ 546:

Այսպիսով, մի կողմից վկայություն ունենք, թե տաղի հեղինակը ոմն Ներսես վարդապետն է, մյուս կողմից մի ուրիշ փաստ կա այն մասին, որ այն տարածված է եղել Մոկացում։ Դա հուշում է մտածել, թե նշված Ներսես վարդապետը կարող էր լինել նույն կողմերից, այսինքն՝ Մոկացի։ Նրա ապրած ժամանակի մասին Ալիշանի արած ենթադրությունն էլ խոսում է այդ Ներսես վարդապետի XVII դարում ստեղծագործ լինելու մասին, մի բան, որը համապատասխանում է վիճաբանության հին ընդօրինակությունների ժամանակին։ Հետևաբար, անուղղակիորեն հիմք է ստեղծվում մտածելու, որ քննվող վիճաբանության հեղինակը պետք է լիներ Ներսես վարդապետ Մոկացին։

Եվ, ահա, հավանաբար, հենց այս տրամաբանությամբ էլ 1910 թ. Վրթանես Փափազյանը «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» տաղը հրատարակում է Ներսես Մոկացու անունով։ Նա չի նշում, թե ի՞նչ հիմքով է այդպես վարվել, սակայն պետք է կարծել, թե նկատի է ունեցել, նախ, վերոհիշյալ փաստերը, ապա, թերեւ, նաև որևէ այլ վկայություն։

Վ. Փափազյանից հետո այս տաղն ընդունվում է տարածվում է որպես Ներսես Մոկացու գրչի արտադրանք։ Այսպես, օրինակ, 1916 թ. Պօջան Արմենիա ժողովածուի մեջ Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունների շարքում հիշվում է նաև այս տաղը՝ “Տիմի Նեբս և Յամլե”². Տաղը Ներսես Մոկացունն են համարում նաև Հ. Աճառյանը³, Մ. Աբեղյանը⁴, Մ. Մկրյանը⁵ և ուրիշներ։

Ա. Մնացականյանը «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» տաղը համարում է ժողովրդական՝ տալով բավականին հիմնավոր բացատրություն։ Ուշագրավ են հատկապես համապատասխան տարբերակներն ու դրանց ժողովրդական ակունք-

1 Վ. Փափազյան. Պատմութիւն հայոց գրականութեան, էջ 255:

2 “Պօջան Արմենիա...”, ս. 501.

3 Հ. Աճառյան. Անձնանունների բառարան, Դ, էջ 67:

4 Մ. Աբեղյան. Կայոց հին գրականության պատմություն, Բ, էջ 588:

5 Մ. Մկրյան. 13-18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն, էջ 186-188:

ները՝ կապված հոգու և մարմնի վիճաբանության բնագավառից առնված փաստերի հետ¹։

Մենք համամիտ ենք Ա. Մնացականյանի հետ տաղի ժողովրդական ակունքների հարցում, սակայն կարծում ենք նաև, որ այն մշակվել է Ներսես Մոկացու կողմից։ Այս առումով ուշագրավ է հետեւյալ պարագան։ Մոկացու ստեղծագործությունը որոշ թելերով կապված է ժողովրդական բանահյուսության հետ։ Այդ մասին վկայում է, ինչպես վերը նշվեց, նրա աշակերտ Ստեփանոս Շատախնեցին՝ «Ողբ վասն առմանն երուսաղէմի» ստեղծագործության կապակցությամբ գրելով, թե այս գործը Ներսես Մոկացին մշակել է «գեղջուկ բառիւ» (այսինքն՝ ժողովրդական) եղած մի նախօրինակից։ «Այս ողբոց բանս երուսաղէմի վաղուց հետէ շինեալ էր, բայց գեղջուկ բառիւ էր. ապա Աստուած լուսաւորէ զ Ներսէս վարդապետի ծնօղաց հոգին, որ... նոր շարադրեաց, համեղացոյց զբանս...»։

Այս որոշակի փաստը հիմք է տալիս ասելու, որ Ներսես Մոկացին սիրել է ժողովրդի մեջ տարածված ստեղծագործությունները մշակել իր ժամանակի գրական լեզվով ու մտածողությամբ։ Այդ իսկ պատճառով էլ միանգամայն բնական կինի կարծել, թե հենց Ներսես Մոկացին է մշակել նաև «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» ստեղծագործությունը։

Մեր կարծիքով, նման մոտեցումն ավելի ճիշտ է, որովհետեւ մի կողմից անժխտելի է Վիճաբանության նյութի և նրա ձևավորման ժողովրդական ծագումը, իսկ մյուս կողմից՝ այդ հիման վրա կատարված մշակման անհատական բնույթը։

Քննվող հարցի կապակցությամբ օգտակար կլիներ ուշագրություն դարձնել նաև հետեւյալ փաստի վրա. Ա. Մնացականյանը հրատարակելով Վիճաբանության բնագիրը՝ կից Ներկայացրել է նաև ուրիշ տարբերակներ։ Եթե դրանցից առաջինը² խոսում է ժողովրդական ծագման մասին, ապա երկրորդը³ նորից կապվում է անհատական մշակման հետ։

1 Ա. Մնացականյան. Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 54:

2 Նույն տեղում, էջ 388-389:

3 Նույն տեղում, էջ 390-393:

Այստեղ արդեն մշակողն ուրիշ անձնավորություն է՝ աշուղ Տալիպը: Ճիշտ է, վերջինս զգալիորեն կրկնել է ներսես Մոկացուն, բայց երբեմն էլ ստեղծել է նոր հատվածներ՝ դարձյալ օդովելով ժողովրդական բանահյուսությունից: Այդպիսիններից է, օրինակ, հետեւյալ հատվածը:

Բուսնի առաջ ծանծաղիկն,
Նախաստեղծ Աղամ նըմանի.
Բուսնի պալասան ծաղիկն,
Որ միւռոն յիւրմէն կելանի.
Բուսնի նունուֆար ծաղիկն,
Կուսածին թիսուս նմանի.
Բուսնի համասփիւռ ծաղիկն,
Եօթն տակ երկինք նմանի.
Բուսնի բրաբիոն ծաղիկն,
Չորս կերպեան աթոռ նմանի.
Բուսնի էնքինար ծաղիկն,
Գաբրիէլ հրեշտակն նմանի.
Բուսնի ոչհան ծաղիկն,
Որ ի խաչափայտն նմանի.
Հազար ու մէկ գոյն ծաղկունք՝
Ամէն ի հողէ՛ս կու լինի:

Այս հատվածում, փաստորեն, հնից պահպանված է վերջին երկու տողը՝ այն էլ մշակված, իսկ մնացածն ամբողջապես նորություն է և այնքան ինքնուրույն, որ առանձին տաղի տպավորություն է թողնում: Իսկ որ դա անհատական ծագում ունի և պատկանում է ժողովրդական երգիչ աշուղ Տալիպին, դա փաստ է: Բավական կլինի հիշել այդ երգը հաղորդող երգչի վկայությունը.

Աստուած ողորմի ասեն
Քո փիրին՝ աշըղ Տալիբին,
Երկինք ու գետին գովաց
Շաբաթ օր ի լոյս կիրակին...

Արդ, եթե այդ նյութը մշակված է մեկի կողմից, ապա կարող էր մշակված լինել նաև մեկ ուրիշի կողմից: Ա. Մնացականյանի գրքում այս իրողության օգտին խոսող այլ փաստեր էլ կան, որոնցից ուշագրավ են, օրինակ, Հարթուն օղլու, Ղուլ Հովհաննեսի, Սալմաստցի Հարությունի մշակումները¹: Միայն թե վերջիններս այլ բնույթ ունեն, ավելի ճիշտ, անհամեմատ ինքնուրույն մշակումներ են և թույլ կապ ունեն ինչպես վերոհիշյալ երեք օրինակների, այնպես էլ միմյանց հետ:

Հիշենք մի օժանդակ փաստ ևս: Աստվածամոր վերափոխմանը նվիրված ներբողում ներսես Մոկացին, ըստ Աստվածաշնչի տալով արարչագործության ամփոփ պատկերը, երբեմն այնպես է նկարագրում գեպքերը, ինչպես «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» գործում: Առանձնապես ուշագրավ են հետեւյալ տողերը, ուր երկնային («Անդ...») զարդերին համադրվում են երկրայինները («Աստ...»):

Անդ՝ պաղպաղուն լուսաւորաց,
Որով անդրէն զնա զարդարեաց.
Աստ՝ զյիշատակ սրբոց վառեաց,
Գեր քան զնա փառաւորեաց...

Վիճաբանական տաղում դրանց համապատասխանում են հետեւյալ տողերը.

Զպայծառագուն աստղունքն
Ամէնն իմ կողմէն կու լինի...
Սուրբ առաքեալք մարգարէք
Ամէնն իմ կողէս կու լինի...

Իսկ որ ներբողի մեջ էլ «զյիշատակ սրբոց» ասելով հեղինակը հասկացել է առաքյալներին, մարգարեներին և այլ սրբերի, դա վկայված է ներբողի հաջորդ տան մեջ.

¹ Ա. Մնացականյան. Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 611:

Զմարդարէից և զնախահարց,
Զհայրապետաց, զմարտիրոսաց...

Հետաքրքրական է նաև հեղինակի պատկերացումը՝ երկնային ու երկրային ուժերի հարաբերական գերազանցության հարցի մասին: Ինչպես գիտենք, Վիճաբանության մեջ գերապատվությունը տրված է երկրին: Այդպես է նաև ներբողի վերոհիշյալ տողերում, ուր երկրի մասին ասվում է.

Գեր քան զնա (իմա՝ երկինքը-Ա. Դ.) փառաւորեաց...

Կարծում ենք, որ այստեղ գործ ունենք համանման մտածողության հետ, ուստի թե՛ ներբողը և թե՛ տաղը նույն հեղինակի գրչի արդյունքն են:

Այսպիսով համոզվում ենք, որ երկնքի ու երկրի վեճը, ունենալով ժողովրդական ընդհանուր հիմք ու ակունքներ, շատ սիրած լինելու պատճառով, հաճախ արժանացել է բանաստեղծների և աշուղների ուշադրությանը՝ ենթարկվելով համապատասխան մշակումների: Ահա այդպիսի չափածո մշակումներից մեզ հայտնի ամենահինն ու ամենաընտիրն է, որ կապվում է Ներսես Մոկացու անվան հետ, այսինքն՝ այն միակ հեղինակի, որի օգտին են խոսում եղած փաստերը: Ուստի և այս մոտեցմամբ էլ կիործենք ուսումնասիրել այն: Այս եղանակը, մեր կարծիքով, կօգնի ավելի ճիշտ ու բազմակողմանի պատկերացում կազմելու հարցի մասին և ավելի լայն հնարավորություն կտա նրա քննության համար:

* * *

Միջին դարերում, ինչպես նաև դրանից առաջ, ընդհանուր մտածողության և ժողովրդական պատկերացումների մեջ իշխում էր այն ժամանակների ծնունդը հանդիսացող մի ըմբռնում, որը հայտնի է հոգու և մարմնի, երկնքի և երկրի, նյութի և մտածողության փոխհարաբերություն անունով:

Միջնադարն այս հարցը դիտեց քրիստոնեության հիմնական գաղափարախոսության դիրքերից և այդ ելակետը դրեց իր աշխարհաճանաչման եղանակի հիմքում¹: Ուստի այդ մտածողությունն իր իշխող ու բազմապիսի արտացոլումները գտավ ինչպես փիլիսոփայության, աստվածաբանության և այլ ուսմունքների, այնպես էլ՝ գեղարվեստական գրականության բնագավառներում: Միալված չենք լինի, եթե ասենք, որ մեր միջնադարյան ամբողջ գրականության միջով հետևողականորեն անցավ այդ գաղափարը՝ Մեսրոպ Մաշտոցից մինչև Սայաթ-Նովա: Վերջինս, արձագանքելով իր բոլոր նախորդներին, միջնադարյան հոգեհարազատությամբ պահանջում էր.

Թե վուր հոքուտ կամքն իս անում, մարմինտ բեղամաղ է ըլում՝

Վո՞ւր մի դարդին կու դիմանաս դուն ջըրատար Սայաթ-Նովա...²

Պետք է նկատել, որ մեր միջնադարյան գեղարվեստական գրականության մեջ հոգու և մարմնի կամ երկնքի ու երկրի փոխհարաբերության հարցը իր արտացոլումը գտել է երկու հիմնական եղանակով. մեկ որպես ընդհանուր ելակետ առհասարակ, իսկ մեկ էլ որպես հատուկ հարց: «Մանուկ մտավարժ էի...» գործը պատկանում է առաջին կարգի ստեղծագործությունների խմբին: Երկրորդ խմբին պատկանող լավագույն գործերից մեկը, որ տվել է հայ միջնադարը, Ներսես Մոկացու գրած երկնքի և երկրի վիճաբանությունն է: Հենց այս գործի մասին է, որ բարձր կարծիք է հայտնել Մ. Աբեղյանը՝ գրելով. «Մեր քնարերգությունը, այսպես, երկնքից կատարելապես իջել է արդեն երկիրը, իրական աշխարհը: Եկեղեցական է երգիչը, թե աշխարհական, այդ այժմ այլ ևս նշանակություն չունի: Աշխարհիկ ոգին իշխում է: Բայց որովհետեւ 15-17-րդ

1 Այս պրոբլեմի մասին նանրանասն տես Ազիտա Դոլյխանյան. Проблема души и тела в средневековой армянской поэзии, Ереван, 2008.

2 Սայաթ-Նովա, Հայերեն, Վրացերեն, աղոբեջաներեն խաղերի ժողովածու, աշխատասիրությամբ Մ. Հասրաթյանի, Երևան, 1963, էջ 58:

դարերում ուսումնականը, չասենք գրագետը, դեռ միայն եկեղեցականն էր, ուստի աշխարհիկ ոգու տեսությունը, երկրի առավելությունը երկնքից հիմնավորում է նույն հոգեորականը: Ներսես Մոկացի վարդապետը, հիմնադիր Լիմ անապատի վանքի (1622 թ.), իր «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» գեղեցիկ քերթվածի մեջ, այդ երկուսի փառավորությունը ցույց տալուց հետո, առավելությունը տալիս է երկրին, որի առաջ խոնարհվում է նույնիսկ երկինքը: Մենք ևս պիտի խոնարհենք երկրի առաջ, ասում է նա, որովհետև նա գեղեցիկ է, և մենք նրա ծնունդն ենք. այսօր նրա վրա ման ենք գալիս, վաղը նրա ծոցը պիտի մտնենք: Դա արդեն վերջ էր եկեղեցական-կրոնական ոգու և հայացքի»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ըստ Մ. Աբեղյանի այս արժեքավոր դիտողության, երկնքի և երկրի քննվող վեճն ունի գաղափարական ընդհանրացման բնույթ. այն կարծես ամփոփումն է միջնադարի համապատասխան մտորումների, որտեղ վերջապես երկիրն է արժանանում հատուկ ուշադրության, անշուշտ, մնալով նորից քրիստոնեական ըմբռնումների շրջանակներում:

Այսպիսով, Ներսես Մոկացու գրած Վիճաբանությունն էլ գաղափարապես առնչվում է հոգու և մարմնի կամ երկնքի ու երկրի հակամարտության թեմայի ընդհանուր արտացոլմանը՝ մեր միջնադարյան գրականության մեջ և պահանջում փոքրինչ մանրամասն խոսել այդ մասին: Մանավանդ, որ նշված թեման վիթխարի տեղ է գրավում մեր անցյալի հեղինակների մոտ: Եղած դիտողությունները, արժեքավոր լինելով հանդերձ, խիստ կցկուր են: Համեմատաբար կարեոր նշանակություն ունի ուսւագիտությունը՝ նվիրված նաև հայկական որոշ նյութերի, որի մասին կխոսենք ստորև: Արժեքավոր են Ա. Մնացականյանի հրատարակած փաստերն ու արած դիտողությունները²: 1971 թ. լույս է տեսել Հ. Միրզոյանի «Սիմեոն Զուղայեցի» աշխատությու-

1 Մ. Աբեղյան. Քայլոց հին գրականության պատմություն, Բ, էջ 588:

2 Ա. Մնացականյան. Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 52-58, 381-442, 608-636:

նը, որտեղ առաջին անգամ հատուկ քննության նյութ է դարձել Ներսես Մոկացու այս բանաստեղծությունը՝ փիլիսոփայական մտքի պատմության փաստերի և հատկապես Սիմեոն Զուղայեցու կապակցությամբ¹:

Մեզ հետաքրքրող հարցի առավել ճիշտ ըմբռնման համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի Ֆ. Էնգելսի հետևյալ միտքը. «Ամբողջ փիլիսոփայության... մեծ հարցը մտածողության դեպի կացությունն ունեցած հարաբերության հարցն է: Արդեն իսկ չափազանց հեռավոր ժամանակից սկսած, երբ մարդիկ տակավին չունենալով ոչ մի գաղափար իրենց մարմնի կազմվածքի մասին և չկարողանալով բացատրել երազները, եկան այն պատկերացման, թե նրանց մտածողությունն ու զգայությունները ոչ թե նրանց մարմնի գործունեությունն է, այլ ինչ որ նախասկզբի-առանձին հոգու, որ ապրում է այդ մարմնում և նրան թողնում է մահվան ժամանակ, արդեն այդ ժամանակից սկսած նրանք պետք է խորհրդածերին այդ հոգու դեպի արտաքին աշխարհն ունեցած հարաբերության մասին: Եթե այդ հոգին մահվան բոպեին անջատված է մարմնից և շարունակում է ապրել, ապա ոչ մի առիթ չկանա համար առանձին մահ հնարելու: Այսպես ծագեց հոգու անմահության պատկերացումը: ...չէին կարող բացատրել, թե հապա ուր է գնում հոգին մահվանից հետո: Նույն ձեռվ էլ, ընության ուժերի անձնավորման հետևանքով, հանդես եկան առաջին աստվածները, որոնք կրոնի հետագա մշակման ընթացքում ավելի ու ավելի էին ընդունում գերբնական ուժերի կերպարանք, մինչև որ վերացման պրոցեսից... մարդկանց գլուխներում վերջապես ...ծագեց մոնոթեխստական կրոնների միակ, բացառիկ Աստծու պատկերացումը... Մտածողության և կեցության հարաբերության հարցը, այն հարցը, թե ի՞նչն է առաջնայինը՝ ոգի՞ն, թե՝ ընությունը-այս հարցը, որ ասենք, մեծ դեր է խաղացել միջնադարյան սիոնաստիկայում, ի հեծուկս եկեղեցու ստացավ ավելի սուր ձև-աշխարհը Աստված է ստեղծել, թե՝ նա գոյություն ունի սկզբից ևեթ:

1 Յ. Միրզոյան. Սիմեոն Զուղայեցի, Երևան, 1971, էջ 72-109:

Փիլիսոփաները բաժանվեցին երկու բանակի ...նրանք, որոնք պնդում էին, թե ոգին գոյություն է ունեցել բնությունից առաջ... կազմեցին իդեալիստական բանակը, իսկ նրանք, որոնք հիմնական նախասկիզբը համարում էին բնությունը, հարեցին մատերալիզմի տարբեր շկոլաներին:

Ուրիշ ոչինչ սկզբում չեն էլ նշանակում իդեալիզմ և մատերալիզմ արտահայտությունները»¹:

Էնգելսն ուշադրություն հրավիրելով հարցի պատմափիլիսոփայական կողմի վրա, միաժամանակ, մի ուրիշ առիթով անում է այսպիսի մեծարժեք դիտողություն. «Եվ մենք, իսկապես, օրեցօր սովորում ենք ավելի ու ավելի ճիշտ հասկանալ բնության օրենքները... իսկ որքան ավելի մեծ չափով այդ փաստ դառնա, այնքան ավելի մեծ չափով մարդիկ նորից ոչ միայն կզգան, այլև, կգիտակցեն իրենց միասնությունը բնության հետ և դրանով անհնարին կդառնա ոգու և նյութի, մարդու և բնության, հոգու և մարմնի միջև ինչ-որ հակադրության վերաբերյալ այն անիմաստ ու հակաբնական պատկերացումը, որը տարածվել է Եվրոպայում կլասիկ հին դարի անկման ժամանակից և ամենաբարձր զարգացմանը հասավ քրիստոնեության մեջ»²:

Այս ընդհանուր ցուցումի մեջ մեզ համար էական նշանակություն ունի հատկապես այն նրբությունը, որ վերաբերում է «ոգու և նյութի», «մարդու և բնության», «հոգու և մարմնի» գաղափարական նույնականությանը: Բանն այն է, որ գրականության մեջ այդ նույն գաղափարը դրսերում է գտել էլ ավելի տարբեր ձևերով: Ուստի, հարցի ճիշտ մեկնաբանման համար միևնույն է, թե դրանցից որի հետ գործ ունենք՝ «Հոգու և մարմնի^o», «ոգու և նյութի^o», «երկնքի և երկրի^o», «եկեղեցու և ջրաղացի^o», թե^o նման այլ զույգի:

* * *

Փաստերը ցույց են տալիս, որ հոգու և մարմնի փոխհարաբերության պատկերացումը գեղարվեստական վերատաղրության նյութ է դարձել համարյա բոլոր ժողովուրդների մոտ: Այս տեսակետից, ինչպես նշեցինք, հետաքրքրական ուսումնասիրություն է կատարել ոռւս գիտնական Ֆ. Բատյուշկովը¹: Դա մեծարժեք հետազոտություն է, հատկապես իր ընդգրկումների լայնության առումով, ուր հաշվի են առնված եվրոպական մի շարք լեզուներով ստեղծված համապատասխան հին և նոր նյութերը, այդ թվում նաև երեք գործ հայկական միջնադարյան գրականությունից: Ուսումնասիրության խորագիրն է “Сказания о споре души с телом в средневековой литературе”. Ճիշտ է, հեղինակը չի կարողացել խնդրի քննության ժամանակ ազատվել իր ժամանակի ու միջավայրի պարտադրած աշխարհայցքային սահմանափակվածությունից, հստակ չի պատկերացրել հոգու և մարմնի հակասության գիտական կողմը, սակայն նրա հողվածաշարը սատվածաբանական իմացության և փաստերի հարստության տեսակետից կարևոր նշանակություն ունի:

Հենց սկզբից ասենք, որ Ֆ. Բատյուշկովի հետազոտության մեջ քննված է ոչ թե հոգու և մարմնի ամեն մի արտացոլման փաստ՝ գրականության մեջ, այլ հատկապես այն ստեղծագործությունները, որոնք նվիրված են հոգու և մարմնի վիճաբանությանը:

Այդ ուսումնասիրությունից երևում է, որ հոգու և մարմնի վիճաբանության անդրանիկ նմուշը գտնված է անգլիական գրականության մեջ (X դար): Դա մի պոեմ է, որը, սակայն, վիճաբանության կարևոր մասում ունի միայն հոգու մեղադրանքը՝ մարմնի հասցեին: Մարմինը լուռ է: Հեղինակը դրան հակադրում է XI-XII դարերին պատկանող լատինական մի տեսիլ, ցույց է տալիս դրանց աղերսները և կարծում, որ այդ վեճերը սկիզբ են առել լատինական գրականության մեջ:

¹ Ֆ. Էնգելս. Լյուդվիգ Ֆույերբախ, Երևան, 1960, էջ 24-26:

² Կ. Մարքս, Ֆ. Էնգելս. Ընտիր Երկեր, Բ, Երևան, 1950, էջ 105:

1 Տես “Журнал Министерства Народного Просвещения”, СПб., 1890-1891.

Այդ տեսիլում դարձյալ հոգին է միայն խոսում և մեղադրում մարմնին. վերջինս լուռ է: Ի վերջո նա, փնտրելով այդ վեճերի սկզբնաղբյուրները, եզրակացնում է, որ դրանք ստեղծվել են III-IV դարերում քրիստոնեական հիմքի վրա:

Հաջորդ վկայությունները Ֆ. Բատյուշկովի հոդվածաշարում առնված են ֆրանսիական, գերմանական, իտալական, իռլանդական, պրովանս-կատալոնական, չեխական, ոռուսական, բելոռուսական և այլ գրականություններից: Նկատված է, որ սկզբնական շրջանի գործերում ընդհանրապես վեծն իր իսկական էությամբ բացակայում է, ինչպես անգլիական և լատինական մշակումներում, ուր միայն հոգին է խոսում՝ մեղադրելով մարմնին կամ իրեն, կամ էլ զրույցի բռնվում հրեշտակների և սատանաների հետ:

Այն ստեղծագործությունները, ուր հոգուն պատասխանում է նաև մարմինը, ավելի ուշ ժամանակների են պատկանում. դրանցից է XII դարից հայտնի ֆրանսիական մի բանաստեղծություն: Նույն ժամանակին պատկանող նորվեգական համանման մի գործում մարմինը ձգտում է ազատվել մեղադրանքից՝ ասելով հոգուն, թե դու ես մեղավոր, որ ես ճանաչեցի չարը:

Մարմնի պատասխանը լսվում է նաև ավելի ուշ ժամանակների իռլանդական “Բեսեդ” գործում, ուր, սակայն, առանձին կարևորություն չկա, որովհետև այստեղ ևս այն է ասվում, ինչ ցանկացել է հոգին: Ցանկալի է համարվել ծնված լինել որպես քար, ծառ, ցեխ, քան որպես մարդ: Դրան համապատասխանում են սերբական ժողովրդական երկու երգ, ուր հոգին նախատում է մարմնին, իսկ մարմինը խնդրում է նրան գնալ և ծնկաչոր աղոթք անել Աստծու առաջ:

Հստ Ֆ. Բատյուշկովի, ոռուսական գրականության մեջ նույնպես իր արձագանքն է գտել հոգու և մարմնի անջատումն ու վեճը: Այստեղ գրավոր վկայություններն ավելի ուշ շրջանի են պատկանում, որովհետև ձեռագիր տաղարանները XVII դարից այն կողմ չեն անցնում: Ահա մի նմուշ:

Կուլ մու, կուլ ամձելու,
յա ծառ ու բառ բառ ամառանա-
կան ծառով, դարձյալ դրանց հիմնական բովանդակությունն
այն է, որ ամեն կերպ արդարացվի հոգին և մեղադրվի մար-
մինը:

Ահա մոտավորապես այն պատկերը, որ եվրոպական գրա-
կանության մեջ ունի հոգու և մարմնի վեճը՝ ըստ Ֆ. Բատյուշ-
կովի:

* * *

Հայ իրականության մեջ ևս այդ թեման արժանացել է լայն ու բազմապիսի մշակումների: Նշեցինք, որ հիմնական գաղափարը հաճախ դրսելով է նաև «հակոտնյա» այլ ուժե-
րի վիճականություններով, որոնց վրա, սակայն, Ֆ. Բատյուշ-
կովն ուշադրություն չի դարձրել: Այդպիսիներից մեկն է ահա երկնքի և երկրի վիճաբանությունը: Այստեղ երկինքը յուրովի փոխարինում է հոգուն, իսկ երկիրը՝ մարմնին:

Հոգու և մարմնի հակամարտության գաղափարին մեր գրականության մեջ հանդիպում ենք դեռևս V դարից: Այդ ժանամակների նշանավոր հայ փիլիսոփա Եզնիկ Կողբացու հայացքներում մանրամասնորեն խոսվել է հոգու և մարմնի մասին. ըստ նրա՝ մարդիկ «յերկուց բնութեանց են՝ ի մարմ-
նաւորաց և յանմարմնոց... և մեռանին մարմնովք և ոչ ոգ-
ւովք»¹: Այս հիմքի վրա նա հանգամանորեն ցույց է տալիս, թե ինչու պետք է ճնշել մարմինը հանուն հոգու փրկության: Այս գաղափարը մեզ մոտ ևս դարձավ քրիստոնեական աշխար-

1 Եղնիկ Կողբացի. Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 71:

հայացքի առանցքը և դարեր շարունակ միտքը պտտվեց այդ առանցքի շուրջը։ Պոեզիան այդ դիրքերում առաջիններից մեկը եղավ։

«Մանուկ մտավարժ էի...» բանաստեղծությունը քննելիս, մասսամբ արդեն ծանոթացանք Մեսրոպ Մաշտոցի, Գրիգոր Նարեկացու և ուրիշների ունեցած մոտեցմանը այդ հարցին։ Այժմ վերհիշենք մեզ ծանոթ մի քանի այնպիսի օրինակներ, որտեղ հոգու և մարմնի վիճաբանությունը դրված է հատուկ ձեզ և վերարտադրված է տարբեր ուժերի վիճաբանության եղանակով։

Հավանաբար, X-XI դարերում է ծնվել հայ գեղարվեստական արձակի նմուշներից մեկը, որը հայտնի է «Տեսիլ Գրիգորի Լուսաւորչի» խորագրով։ Այստեղ հատուկ հատված կա մեզ հետաքրքրող վիճաբանության մոտիվներով։ Ահա այն.

«Դատախազի հոգին ընդ մարմինն և ասէ. «Զի՞նչ գործեցէր, ո՞վ մարմին, յաւիտենական հրոյն կերակուր արարեր զիս...»։ Մարմինն ...ասէ. «Մի այդչափ մեծաբաներ... զի յամենայն չարիս դու յառաջ յաւժարէիր... և ես գործով կատարէի, և յորժամ ցանկութեամբ բորբոքէի, ոչ արկանէիր զջուրն և շիջուցանէիր զհուրն յինէն»։ Ասէ հոգին. «Ես ցանկայի միայն և դու զչար գործսն կատարէիր...»։ Պատախանի տայ մարմինն և ասէ. «Ինձ ընդէ՞ր մեղադիր լինիս. ես քո տաճար էի և բնակարան, որպէս փող ի ձեռն արուեստաւորի կամ որպէս երասանակ ձիոյ, զի ընդ որ կամեսցի՝ ընդ այն ուղղեսցէ»։ Ասէ հոգին. «Ես քե յաւժարէի յամենայն մեղս և ի չարիս»։ Ասէ մարմինն. «Եւ արդ դու մի՛ պարծիր, զի պոռնկութիւն մարմնոյն է և շնութիւն, և սպանութիւն, և նախանձ, և սնապարծութիւն, սնափառութիւն, հպարտութիւն հոգւոյն»։ Ասէ հոգին. «Եթէ այդ այդպէս իցէ, ապա վայ է մեղաւորացս և եղկելեացս. արդ ի միասին գործեցաք զչարիս, ի միասին տանշելոց եմք ի հուրն անշէջ...»¹:

¹ Լուսավորչին վերագրված սույն տեսիլի մասին առաջին անգամ խոսել է Ն. Մարը («Ամառնային ուղևորութիւնից դեպ ի Յայս», Վիեննա, 1892), ապա նրա միջոցով ծանոթացել և ուստանասիրել է Ֆ. Բատյուշկովը («Ժурнал Министерства Народного Просвещение», 1890-1891): Յնտագայում այդ

Որքան էլ որ ուսումնասիրողները այս տեսիլի համար որպես սկզբնաղբյուր նշում են օտար հեղինակների համանման տեսիլները, բայց և այնպես շատ մեծ է այս տեսիլի նշանակությունը մանավանդ մեր մատենագրության համար։ Որովհետեւ հայ եկեղեցու հիմնադիր Գրիգոր Լուսավորչի անունից մեր իրականության մեջ մուտք է գործում այն նոր միտքը, ըստ որի չպիտի մեղադրել միայն մարմնին, այլև նաև՝ հոգուն։ «Ինձ ընդէ՞ր մեղադիր լինիս. ես քո տաճար էի և բնակարան, որպէս փող ի ձեռն արուեստաւորի կամ որպէս երասանակ ձիոյ, զի ընդ որ կամեսցի, ընդ այն ուղղեսցէ»։

Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլի անմիջական արձագանքը մեր գրականության մեջ եղել է XIII-XIV դարերի բանաստեղծ Խաչատուր Կեչառացու հետեւյալ բանաստեղծությունը։

Հոգիս դատախազ լինի
Մարմնոյս և եղուկ տայ սրտիս,
թէ է՞ր կուտեցեր զչարիս
Յանցրաւոր այս սուտ աշխարհիս...
Մարմնոյս պատախանն է այս,
Որ ի տալ մըտացս և հոգւոյս.
«Զիս պարտաւոր է՞ր առնես,
Այդ սուտ է զուր իմ խոցերոյս։
Ես ձի, և դու տէ՛ր ձիոյս,
Ես՝ ծառայ, և իշխան՝ դու գերոյս.
Կամիլդ քո՝ գործ լինէր ինձ,
Մեղ է՞ր դնես հողածնոյս»¹:

Սա, ինչպես և Լուսավորչի տեսիլը առանձին բան չի ավելացնում մարմնի տանջանքներին։ Ընդհակառակը, այստեղ միանգամայն անտեսվում են մարմնի իրավունքները։ Նշեցինք, որ հետաքրքիրը ձևական կողմն է։

մասին խոսել է Բ. Սարգսյանը («Ուսումնասիրութիւնը իին կտակարանի անվանը գրոց վրայ», Վենետիկ, 1898): Այս տեսիլը կա Մատենադարանի մի շաբաթ ձեռագրերում (№ 715,3206 և այլն):

¹ Ա. Ավդալբեգյան. Խաչատուր Կեչառացի, էջ 152:

Համապատասխան ստեղծագործությունների մեջ մեծ արժեք ունի նաև Պուտաղ Օղլի Ղազի Խանի անունով գրի առնված մի վիճաբանություն, որի վրա ուշագրություն են դարձրել Ն. Մառը¹ և Ֆ. Բատյուշկովը: Այստեղ մարմինը բավականին ուժեղ դիմադրություն է ցույց տալիս հոգուն՝ նրա դեմ վիճելիս, բայց վերջում հեղինակը, բնականաբար, պաշտպանում է վերջինիս, այսինքն՝ հոգուն:

Այս և այլ փաստերը, որոնք մեծ թիվ են կազմում, ցույց են տալիս, թե ինչպես մեր իրականության մեջ էլ երևան են եկել հատուկ ստեղծագործություններ՝ հոգու և մարմնի վիճաբանության մոտիվներով, որտեղ հաղթել է մերթ հոգին, մերթ՝ մարմինը, սակայն հեղինակներն իրենց աշխարհայացքով, հիմնականում, փարված են մնացել ժամանակի տիրող դադարակարների ոգուն:

Չուտ վիճաբանական կարգի բանաստեղծություններից ամենառաջագրավ ստեղծագործությունը ներսես Մոկացու «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» գործն է: Դա, կարծես, մի տեսակ ընդհանրացումն է մինչ այդ եղած բոլոր նման երկերի և երևույթների: Երկինքն ու երկրի վիճում են, թե ով է իրենցից գերադասելի և, հակադրվելով միմյանց, պարծենում են ու հպարտանում յուրաքանչյուրն իր ունեցածով: Երկինքը գետնին նախատում է՝ ասելով, որ բոլոր գեղեցիկ կտրիճներին իր հողի տակ է բանտարկում: Գետինն այստեղ արդարանում է՝ ըստ ժամանակի հավատալիքի.

Աստուած իր տուած հոգին
թէ կառնէ, նա ի՞նչ տի լինի...

Ուստի, ինքն ստիպված է մարմիններին ամփոփել իր մեջ, որպեսզի ժահահոտությունից աշխարհը չխորտակվի, հրեշտակները չփախչեն, և «երկինք ու գետինք» իրարով չանցնեն: Տաղում դրսերպված է այն համարձակ միտքը, ըստ որի՝ Աստված, ամենայն գոյից արարիչը, չի կարող երկնի և երկրի

¹ Ն. Մառ. Ամառնային ուղղորութիւնից դեպ ի Հայս, էջ 75:

հավերժությունը պահպանել, եթե չլինի երկիրը: Վիճաբանությունն ստանում է սուր բնույթ. երկինքը հպարտանում է ինը դաս հրեշտակներով, երկիրը նրանց հակադրում է յուր առաքյալներին ու մարդարեներին, որոնք վերջին հաշվով եղել են մարդիկ կամ ներկայացվել որպես այդպիսիներ: Երկինքը, կարծես, հավաքում է իր ամբողջ ուժը և պարծենում:

Եօթն տակ երկինքն եմ ես,
Որ արև, լուսին կու լինի.
Ստեղծող արարիչն աստուած
Աթոռով վրաս կու բազմի...

Բայց երկիրը գտնում է նաև դրան պատասխան՝ համապատասխանաբար ելնելով ժամանակի հավատալիքներից.

Եօթն տակ երկինքդ ասեմ.
Ան ամէնն ի վայր կու թափի.
Արև ու լուսինւ աստղունքն,
Որ երթան ի հետ խաւարին,
Եւ քո արարիչն աստուած
Աթոռով ի վայր տի իջնի.
Դատաստան գետին տի լինի...

Թեկուզ դեպի երկինքն ունեցած իր բացասական վերաբերմունքը ցույց տալու համար հեղինակը հիմնվել է հոգեորմտքի արդյունք հանդիսացող փաստարկումի վրա, բայց և այնպես դա չի թուլացնում նրա խիզախումի ուժը, որովհետեւ դա միայն ձևական կողմն է: Եվ լոկ այն, ինչ նա, ի վերջո, ասել է որպես եղրափակում, բավական է, որ այդ գործը դիտվի որպես իր ժամանակի առաջավոր մտքի ամենապայծառ արտացոլումը.

Ապա ցածացաւ երկինքն
Ու գլուխ եղիր ի գետնի...

Դուք այլ ցածրցէք, մանկտիք,
Ու գլուխ դրէք ի գետնի.
Քան զերկինքն ինչ բարձր կայ,
Որ գլուխ եղիր ի գետնի,
Այսօր վերան կու քայլենք,
Վաղն մտնունք ներքե գետնի:

Այս տան մեջ արդեն հեղինակն անկաշկանդ է: Նա մոռացել է, որ նախորդ տունը վերջացրեց դատաստանով, և ահա փառաբանում է երկիրը՝ միանգամայն այլ և, եթե կուզեք, հակադիր առավելության համար. մի բան, որ հենց սկզբից էլ ցանկացել էր ասել հեղինակը՝ երկիրն առավել է այն պատճառով, որ

Այսօր վերան կու քայլենք,
Վաղն մտնունք ներքե գետնի...

Այսինքն՝ նա է մեր գոյության միակ օրրանը: Ու հենց դրա համար է, որ երկրին երկրպագելու է կոչում ոչ միայն մարդկանց, այլև իրեն՝ երկնքին:

Խիստ ուշագրավ է և այն, որ հեղինակը երկնքին բացասական վերաբերմունք է ցույց տալիս ոչ միայն հիշված պատճառնով, այլև նրանով, որ նրա մոտ երկիրը հանդես է գալիս որպես կյանքի աղբյուր ու պաշտպան, իսկ երկինքը՝ սաստող, երբեմն էլ՝ սպանող, ոչնչացնող: Այսպես, օրինակ, երբ երկիրն իր ծաղկունքով է հպարտանում, երկինքը սպառնում է տապ ու խորշակով.

Պարզիմ, բարկ արև դիպիմ,
Քո ծաղկունքն ամէնն խըշըրի...
Կայծակ ու կարկուտ անեմ,
Քո ծաղկունքն ամէնն խափանի...

Եվ դրան հակառակ՝ երկիրը ամեն գնով աշխատում է հակադրվել նրան՝ յուր ծաղկունքը դալար պահելու համար:

Ահա իր ժամանակի առաջընթացի ցայտուն արտահայտությունը՝ գեղարվեստական խոսքի և մտածողության ընդգամառում՝ աշխարհայացքային առումով: Այս բանաստեղծությունը հոգու և մարմնի պայքարը դրսեւրող լավագույն ստեղծագործություններից մեկն է, որի դիպուկ բնութագիրը, ինչպես տեսանք, տվել է Մ. Աբեղյանը:

Այդ բնութագրականը և մեր բացատրությունները չպետք է այնպես հասկանալ, թե գաղափարական առումով ընդունվում էր միայն երկիրը, մարմինը, իսկ երկինքն ու հոգին մերժվում էին: Ուշագիր նայելով ներսես Մոկացու Վիճաբանության ներքին ոգուն՝ տեսնում ենք, որ այդտեղ էլ ամեն ինչ ներդաշն է քրիստոնեական պատկերացումներին: Իրենց հակասություններով հանդերձ՝ դրանք անբաժանելի միասնության մեջ են և լրացնում են միմյանց: Դա էլ իր հերթին չի նշանակում, թե ներսես Մոկացին հասել է այն գիտակցությանը, որի մասին խոսում է էնգելսը վերը մեջբերված երկրորդ քաղվածքում: Այդպիսի մոտեցումն անհամատեղելի կիներ պատմական իրականության և մանավանդ ներսես Մոկացու՝ այդ հավատացյալ անապատականի ու երկյուղած լուսափորչի համար: Եվ եթե նրա Վիճաբանության մեջ կան նման երանգներ, ապա դրանք գալիս են ժողովրդական մտածողությունից, որի բովով անցել է այդ Վիճաբանության գաղափարը ներսես Մոկացուց առաջ:

Մի նրբություն ևս կա: Երբ խոսքը գնում է անմիջապես հոգու և մարմնի վիճաբանության մասին, ապա միջնադարյան յուրաքանչյուր հեղինակ, նախապես կողմնորոշված լինելով դեպի հոգու առաջնության գաղափարը, ցուցաբերում է իր որոշակի վերաբերմունքը: Իսկ այն դեպքերում, երբ հոգու և մարմնի փոխարեն երեան են գալիս դրանց մյուս համարժեքները, ասենք, երկինքն ու երկիրը, ապա այստեղ հարցի բուն իմաստը, հատկապես հոգեկոր գծով, մասսամբ մթագնվում է, և առարկայական աշխարհն ստանում է իր բնական առավելությունների մասին խոսք լսելու հնարավորություններ: Այդպիսի երկույթ կա նաև ներսես Մոկացու քննված Վիճաբանության մեջ:

* * *

Ներսես Մոկացին ունի նաև մի աղոթք՝ զուտ կրոնադավանաբանական բովանդակությամբ, գրված, հավանաբար, անապատականների առօրյա պետքերի համար։ Դա երեսում է խորագրի «Աղօթք առանձնակի...» և «Ի Լիմ անապատն» նշումներից։ Հստ երեսույթին, այդ աղոթքը նախատեսված է եղել անհատական սովորելու և օգտագործելու նպատակով։ Ուշագրավ է և այն, որ հեղինակը, թվարկելով աստվածաշնչյան բազմաթիվ նախնիների, ինչպես նաև ուշ շրջանի սրբերի անուններ, չի բավարարվում դրանով և տեղ է թողնում, որպեսզի յուրաքանչյուր աղոթող ցանկանալիս ինքն ավելացնի սրբերի նորանոր անուններ։ Դրա համար նա դիմել է միջնադարյան հմայիներում, նամակ-կոնդակներում և բազմացվելիք այլ գրվածքներում կիրառվող «այս անուն» բանաձեխն.

Բարեխօսութեամբ սրբուհւոյ Աստուածածնին
Եւ Յովհաննու Կարապետին,
Ստեփանոսի Նախավկային
Եւ սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին,
Յիշատակաւ և աղօթիւք սրբոց այս անուն...

Ահա «այս անուն» դարձվածքին հասնելիս, նրա փոխարեն է, որ պետք է յուրաքանչյուր աղոթող ցանկանալիս ավելացներ նոր անուններ։

Այս աղոթքը պատկանում է այն ստեղծագործությունների թվին, որոնց մեջ չափածո խոսքը զուգորդվում է արձակին և դժվար է դրանց իսկական տեղի որոշումը այդ երկուսի միջև։ Տվյալ դեպքում, եթե չլինեին սրբերի այնքան առատ թվարկված անունները, կարելի էր այն համարել ազատ չափածոյի լիարժեք նմուշ, մանավանդ որ ունի որոշ ընտիր հատվածներ։ Օրինակ, դիմելով Քրիստոսին, բանաստեղծը աղերսում է.

Նայեա՝ ի պատկեր վշտացս դառնութեան,
Բազմավտանդ կրիցս կարեացս կցորդակիցս լեր բժշկապես

Եւ փարատեա՝ զցաւս հոգեկան խիթմանս,
Աստված իմ և տէ՛ր իմ...

Ուստի, այս ստեղծագործությունը որոշ պայմանականությամբ է, որ զետեղում ենք Ներսես Մոկացու բանաստեղծությունների շարքում։

* * *

Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունների մեջ իր ուրույն տեղն ունի «Աստուած ու տէրն ամենայնի...» տողով սկսվող ընդարձակ բանաստեղծությունը, որ կոչվում է «Ներբողեան վիպասանական ի փոխումն Աստուածածին կուսին...»։ Այն ուշագրավ է մի շարք առումներով, որոնցից այստեղ, առաջին հերթին, կկամենայինք խոսել նրա հեղինակի հարցի մասին։

Մասնագետները վաղուց են նկատել, որ այն երկու հեղինակի գործ է՝ Ներսես Մոկացու և նրա աշակերտ Ստեփանոս Շատախեցու։ Այդ մասին որոշակի վկայություն է պահպանված թե՛ ներբողյանի մեջ և թե՛ նրան կցված արձակ հիշատակարանում։ Այս վերջինում Ստեփանոս Շատախեցին ասում է. «Զայս պատմութիւնս նա (իմա՝ Ներսես Մոկացին-Ա. Դ.) ոտանաւոր յերուսաղէմ շիներ էր Ճ /100/ տուն ի սուրբ Աստուածածնի գերեզմանէն խնդրեալ, որ և մեք այլ ի վերայ հիման շինածին սակաւ յաւելեցաք՝ տունս երեք հարիւր, ոչ ի մերոց մտաց գիտութեանց, այլ նիւթ զպատմութիւնս առեալ։ Թէպէտ որ ժըպըրհութիւն էր մերս, այլ ոչ թէ ինքնայաւժար կամօք, զի շատ աղաչեցի զվարդապետն, թէ զպատմութեանս աւելորդ բաներս այլ ոտանաւոր շինէ՝ զինչ որ չհանդիպեցաւ դէպ աստին շինելոյ։ Վասն որոյ մեր յօժարեալ խնդրեցի ի սուրբ Աստուածածնէն և առեալ շարագրեցի...»։ Այստեղից երեսում է, որ ներբողյանի սկզբի մասը (100 տուն) պատկանում է Ներսես Մոկացուն, իսկ մնացածը (300 տուն)՝ Ստեփանոս Շատախեցուն։ Պարզվում է նաև, որ ամբողջ ներբողյանը պիտի բաղկացած լինի 400 տոնից։ Նույնպիսի հիմք կա

նաև ներբողյանի վերջին մասերում։ Դրանցում Ստեփանոս Շատախիսեցին նախ հայտնում է, որ Ներսես Մոկացին Երուսաղեմում եղած ժամանակ խնդրել է Աստվածամոր գերեզմանից՝ թույլ տալ իրեն գրել այդ ներբողը և այնտեղ եղած ժամանակ էլ գրել է այդ 100 տունը։

Որոյ բաքուն Ներսէս անուն
Առիթ գոլով յառաջագոյն,
Յերուսաղէմ խնդրեալ նորուն
Տունըս հարիւր յարեաց ընդ նոյն…

Իսկ իր գրածի մասին Ստեփանոս Շատախիսեցին տալիս է երկու թվական։ Նշում է, թե ինքն ավելացրել է 250 տուն, ապա խոսում՝ 300 տան մասին։ Այստեղ հակասություն չկա, անհրաժեշտ է միայն ճիշտ հասկանալ հեղինակին։ Բանն այն է, որ Շատախիսեցին քննվող ներբողյանին 250 տուն կցելով չի բավարարվել և վերջից ավելացրել է մի ամբողջ տաղ՝ դարձյալ նվիրված Աստվածածին։ 250 տնից հետո գրված այս տաղն էլ հետը հաշվելով է նա ստացել 300 տուն։ Ահա համապատասխան տողերը ներբողյանի շարակցության մեջ Ստեփանոս Շատախիսեցին ասում է՝

Շարեալ եղի ընդ նախնի ճառին
Տունս հինգ յիսուն աւելորդին…,

այսինքն՝ շարակցեցի 250 տուն։ Իսկ դրանից հետո ավելացրած տաղի մեջ, նկատի ունենալով ամբողջ նյութը՝ ծայրից ծայր, գրում է։

Նախ մին հարիւր Ներսէս ոգեալ,
Որ պըւէտ Մոկեաց մակաձայնեալ…
Երից հարերց և մեր կստահացեալ
Բան ի բանից գոլ կըցկցեալ….

Եվ քանի որ վերոհիշյալ հիշատակարանն այդ ամենից հետո է գրված, ուստի այնտեղ հիշվել է 300 տուն։

Ն. Ակինյանը փորձել է անջատել այս ներբողյանի վերոհիշյալ երկու մասերը և որոշել դրանց հեղինակային պատկանելությունը՝ ենելով Ստեփանոս Շատախիսեցու նշված հաղորդումներից։ Հստ այդ բաժանման, նա Ներսես Մոկացու գրածի առաջին տունն է համարում ներբողի սկզբի տունը։

Աստուած և տէրն ամենայնի
Եւ արարիչն արարածի,
Որ էի՞ն և է՛ և եղիցի'
Եւ յանբաւիցս ոչ պարագրի…

Իսկ որպես Ներսես Մոկացու գրած հատվածի ավարտ՝ Ն. Ակինյանը մատնանշում է հետեւյալ տունը։

Իսկ դու ծնօղ հօր Միածին,
Մեք հրովարտակը գոլով նմին.
Դու հարսն անբիծ երրորդութեան,
Մեք փողք հնչողք զծնունդ քոյին…

Ինչպես երկում է, Ն. Ակինյանի օգտագործած ձեռագրում այս հաշիվները առանձին հակասություններ չեն առաջացրել։ Բայց ահա Մատենադարանի № 2079 ձեռագրում պահված ընդորինակությունը ունի որոշ անհամապատասխանություններ։ Այսպես, օրինակ, այս ձեռագրի տվյալների և Ն. Ակինյանի կատարած սահմանագատման համաձայն Ներսես Մոկացու գրած մասը հավասար է ոչ թե 100, այլ 97 տան, իսկ Ստեփանոս Շատախիսեցունը՝ ոչ թե 300, այլ՝ 296։ Ամբողջ ստեղծագործության տների քանակն էլ ոչ թե 400 է, այլ՝ 393։ Պարզ է, որ Ն. Ակինյանի օգտագործած ձեռագրը, եթե, իրոք, նրա տվյալները ներդաշն են Ստեփանոս Շատախիսեցու վկայություններին, պիտի համարել ավելի հարազատ, քան մեր ձեռքի տակ եղածը։

Զունենալով՝ Ն. Ակինյանի օգտագործած ձեռագիրը՝
դժվարանում ենք խոսել № 2079 ձեռագրից պակասող յոթ
տների մասին (3-ը՝ Ներսես Մոկացու, իսկ 4-ը՝ Ստեփանոս
Շատախեցու գրած բաժնից):

Նկատելի է մի ուրիշ պարագա ևս. խոսքը Ներսես Մոկա-
ցու գրած հատվածի վերջին սահմանագծին է վերաբերում:
Այնտեղ, ուր Ն. Ակինյանն է ցույց տալիս որպես Ներսես Մո-
կացու գրածի ավարտ, խոսում է Պողոս առաքյալը, բայց նրա
խոսքը պակասավոր է մնում¹:

Բանն այն է, որ ներբողյանը, հիմնականում նվիրված լի-
նելով Աստվածածնի պատկերին, պիտի որ Ներսես Մոկացու
գրչի տակ հետապնդված մտքով էլ ավարտվեր: Բայց այդպես
չէ, որովհետեւ Պողոս առաքյալի խոսքն այդ մտքով է ավարտ-
վում հաջորդ երկու տան մեջ:

Որպէս տէրն ետ զմահուն իւր փայտ
Առ յինքենէ աստէն պատանդ,
Յուսով ի նա յենուլ անխախտ,
Որք ի մեղաց ընկղմեալ յաղտ,
Տայցես և դու զիայտիս տախտակ
Հնդ ելս քո մահու կտակ,
Մեծ տրտմութեանս մեր ներհակ,
Եւ դու սովաւ ընդ մեզ անքակ...

1 Մատեա խօսել ընդ սուրբ կուսին
Պողոս հնչող փողն Յիսուսին,
Եւ օրիորդ առաջաստին
Կայթէր ընդ սէր մաքուր հարսին:
«Ով տիրամայր, սուրբ միածին,
Մեք անարժան ծառայք նմին,
Արարիչն ընդհանուր գոյին
Ի քէն հաճեցաւ առնել մարմին»:

Արժանացեալք այսմ մասին
Առաքելոյ ընտրեալ շնորհին,
Որորոյ սիրով եկեալ ի սմին
Եւ մասնաւոր հոգոյն շնորհին:
Իսկ դու ծնօղ հօր միածին,
Մեք հրովարտակը գոլով նմին.
Դու հարսն անբիջ եղորդութեան,
Մեք փողը հնչողը զծնունդ քոին:

**Այսպիսով, չնայած Պողոս առաքյալի պահանջն ամբողջա-
նում է, բայց Ներսես Մոկացու գրած մասն ավարտուն տեսք
չի ընդունում ոչ միայն քննվող հարցի տրամաբանական
ավարտի առումով, այլև ստեղծագործության ձևական կողմի:
Նախ, Պողոս առաքյալի հարցին ու պահանջին Աստվածածի-
նը պիտի դրական պատասխան տար, որը և կտաներ դեպի
պուժեի ավարտը: Ապա, ձևական առումով, Ներսես Մոկացու
խոսքը, որևէ եղանակով, պիտի փառատրական կերպարանք
ստանար:**

Այսպէս մոտենալով խնդրին՝ տեսնում ենք, որ Ներսես
Մոկացու գրածի համար լիարժեք ավարտ կարող էր համարվել
№ 2079 ձեռագրի ոչ թե 97-րդ տունը կամ 99-րդը, ինչպես
նշեցինք Պողոս առաքյալի կապակցությամբ, այլ՝ 108-րդը.

Զի քեզ լիցին յար պաշտպան
Փառաբանիչ երրորդութեանդ
Հօր և Որդոյ, Հոգոյդ բնական
Օրհներգութիւն միշտ յաւիտեան:

Այդ դեպքում էլ տների քանակն է ավելանում՝ հակա-
սելով վկայված «100»-ին: Այդ և այլ հարցերը, սակայն, լրիվ
պատասխան կստանան հետագայում, երբ քննվող ներբողի
բնագիրը կծագրտվի նորանոր ընդօրինակությունների բաղ-
դատմամբ:

Գալով ներբողյանի ստեղծման ժամանակին ու տեղին,
կարող ենք ասել, որ Ներսես Մոկացու մասը, ինչպես վկա-
յում է վերևում մեջբերված հիշատակարանը, գրվել է երու-
սաղեմում: Եվ քանի որ Ներսես Մոկացին այնտեղ է գտնվել
1608-1609 թվականներին, ուստի ներբողյանի նշված սկզբի
մասն էլ գրվել է այդ ժամանակ: Ինչ վերաբերում է Ստեփա-
նոս Շատախեցու գրած 300 տներին, ապա դրանք ստեղծվել
են Լիմ անապատում 1622 թ. կամ դրանից ոչ շատ հետո:
Սակայն երևում է, որ դա տեղի է ունեցել Ներսես Մոկացու
կենդանության ժամանակ, այսինքն՝ մինչև 1625 թվականը,
որովհետեւ վերջինս հիշվում է ոչ որպես

մեռած, այլ՝ կենդանի: Երևում է նաև, որ Ստեփանոս Շատախեցին շատ է խնդրել, որ իր ուսուցիչն ամբողջացնի ներքողյանը, սակայն նա ժամանակ չի գտել դրա համար՝ գործը թողնելով կամ հանձնարելով իր աշակերտին:

Արդ, ինչո՞վ է պայմանավորված եղել վերոհիշյալ պատմությունը: Արդյոք Ներսես Մոկացին թերի¹ ներբողյան է դրած եղել, թե մի ուրիշ պատճառով է Ստեփանոս Շատախեցին շարունակել այն: Այս հարցի պատասխանը պիտի որոնել մշակված նյութի մեջ: Իսկ մշակված նյութը, ինչպես նկատել են մասնագետները, Աստվածածնի փոխման և Հոգյաց վանքում պահպող նրա պատկերի հետ կապված զրույցներն են: Անմիջական հիմքը Մովսես Խորենացու հաղորդած զրույցն է, որ նա շարադրել է Սահակ Արծրունի իշխանի հանձնարարությամբ²: Դրա հիմքում ընկած են համարվում Դիոնիսոս Արիոպագացու³, ինչպես և ուրիշների անուններով հայտնի նկարագրությունները: Առանձնապես ուշագրավ է «Երանելոյն Նիկոդիմոսի ասացեալ» զրույցը ի «ննջումն Ս. Աստուածածնի»⁴: Ինչպես երևում է, Մովսես Խորենացու հաղորդածի հիմքում ընկած է եղել նաև տեղական լրացուցիչ զրույց՝ կապված հայ իրականության հետ:

Առհասարակ, այդ զրույցը պարականոն համարված այն ստեղծագործություններից է, որի մեջ արտացոլված են ժողովրդական պատկերացումները և սովորութները՝ արժանանալով միջազգային տարածման ու հետաքրքրության: Բայց քանի որ զրույցի նյութը կապվում է Բարդուղիմեոս առաքյալի պատմության, իսկ վերջինս էլ՝ Հայաստանում քրիստոնեություն տարածելու հետ, ուստի և զրույցը մի գծով հայկական է: Եվ հենց այդ գիծն է, որ հարստացված է Մովսես Խորենացու մոտ:

Մասնագետները բարձր են գնահատել այդ պատմաավանդական և դիցաբանական զրույցը՝ բազմաթիվ առումներով:

1 Ս. Խորենացի. Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1865, էջ 281-296:

2 Ս. Ավգերյան. Լիակատար վարդ և վկայաբանութիւնը սրբոց, Դ, Վենետիկ, 1813, էջ 434-485:

3 Թանգարան հին և նոր դպրութեանց, Բ, Վենետիկ, 1898, էջ 451-478:

Դրան անդրադարձել են Մ. Զամշյանը¹, Մ. Ավգերյանը², Ղ. Ալիշանը³, Մ. Էմինը⁴, Ա. Գարագաշյանը⁵, Ա. Սեղրակյանը⁶ և ուրիշներ:

Ներսես Մոկացին, լինելով երուսաղեմում, այցի է գնացել Աստվածածնի գերեզմանին և «ի սուրբ Աստուածածնի գերեզմանէն խնդրեալ» գրել իր ներբողյանը՝ հիմք ընդունելով վերոհիշյալ զրույցները և մասնավորապես «Յայսմաւուրք»-ը (Նավասարդ Ե): Բայց նա նպատակ չի ունեցել մտնել զրույցի բոլոր մանրամասների մեջ, ուստի հենց այդ վիճակով էլ ավարտված է համարել իր անելիքը: Հետագայում Ստեփանոս Շատախեցին խնդրում է, որ Ներսես Մոկացին հարստացնի ներբողյանը՝ շրջանցված նյութերի հաշվին, բայց վերջինս ժամանակ չի գտնում: Այդ գործը վիճակվում է Ստեփանոս Շատախեցուն: Պետք է նկատել, որ գրանով ներբողյանը մեծապես շահել է՝ ավելի քան տեղայնանալով և ազգային կերպարանք ընդունելով: Այսպիսով՝ ստացվել է մի ամբողջական երկ, որը կարևոր տեղ է գրավում մեր միջնադարյան պատմության մեջ:

Բնական է, որ քննվող ներբողյանին չենք կարող անդրադառնալ մասամբ՝ նկատի ունենալով լոկ սկզբի 100 տունը՝ կապված Ներսես Մոկացու անվան հետ, մանավանդ որ լրացման մեջ էլ իշխում է շարադրանքի նույն լեզուն, ոճը, տաղաչափությունը և ողին: Զմոռանանք հիշել, որ այդ հավելումն էլ կատարված է հեղինակի գիտությամբ, համաձայնությամբ, անշուշտ, նաև ուսուցչական խորհուրդներով ու օգնությամբ:

Աստվածամոր կերպարը, նրա հետ կապված զրույցները մեր միջնադարյան բանաստեղծության հիմնական թեմաներից

1 Մ. Զամշյան. Պատմութիւն Յայոց, Ա, էջ 297, 298:

2 Ս. Ավգերյան. Լիակատար վարդ և վկայաբանութիւնը սրբոց, Դ, Վենետիկ, 1813:

3 Ղ. Ալիշան. Յայապատում, էջ 51-53:

4 Հ. Էմին. Сказание о преставлении Богородицы и об её образе, М., 1874.

5 Ա. Գարագաշյան. Քննական պատմութիւն, Դ, Թիֆլիս, 1895:

6 Ա. Սեղրակյան. Յայաստանեաց Եկեղեցու պատկերագրութիւնը, ՍՊ, 1904, էջ 184:

են. բանաստեղծները գրել են նաև Աստվածածնի վերափոխման մասին: Այդ թեմայով, օրինակ, ընդարձակ ներբողյան է գրել Ներսես Լամբրոնացին («Ներբողեան ի վերափոխումն Աստուածածնի»): Այդտեղ նկարագրվում է, թե ինչպես Աստվածածինը մահանալիս առաքյալների խնդրանքով թողնում է իր պատկերը փայտի վրա՝ օրհնելով այն՝ հրաշքներ գործելու համար: Հեղինակը, սակայն, իր ներբողը չի կապում Հայատանի հետ: Աչա մի նմուշ համապատասխան հատվածից:

...Առևրբ կուսին առհաւատչեայ մաղթէին թողուլ
աշխարհի,

Զկենդանագիր ամենասուրբ և մաքուր իւրոյն պատկերի,
Որ և ընկալեալ զմաղթանս առաքելոցն գնդի
Եւ առեալ ի ձեռս զկենդանագրեալ տիպ իւրոյն պատկերի,
Յեռեալ պնդեաց ընդ շքեղաշուք դէմսն կենդանի
Եւ ցօղով արտասուաց կաթեցոյց ի նա չնորհս սքանչելի:
Ո՞վ մեծ և անբաւ ձիր այս պարգևացս,
Որ տիեզերաց ի նմանէ չնորհեցաւ,
Տուողն Աստուծոյ մարմին նիւթական
Ալսօր պարգևաց մարդկան, զպատկեր իւրոյն իսկութեան...¹

Երբ Ներսես Լամբրոնացու ներբողյանը համեմատում էնք Ներսես Մոկացու «Ներբողեան վիպասանականի...» հետ, տեսնում ենք, որ Ներսես Մոկացու և Ստեփանոս Շատախեցու մոտ զգալի է ժողովրդական ավանդության շունչը և ազգային կյանքի որոշ կողմերի արտացոլքը:

Ներբողյանում, նախ, տրվում է աստվածային արարչության հակիրճ պատմությունը, ապա խոսվում է Աստվածամոր վերափոխման մանրամասնությունների մասին։ Կենտրոնական պարագաներից մեկը Տիրամոր պատկերի պատմությունն է, որը վիճակվում է Բարդուղիմեոս առաքյալին, իսկ նա էլ պատկերու բերում է Հայաստան և զետեղում կռապաշտության մեջ։

¹ **Ներսես Լամբրոնացի.** Ներողեան ի վերափոխումն Աստուածածին, Վիեննա, 1826, էջ 111: Ներողյանը տպագրվել է արձակ. տողատումը կատարված է մեր կողմանց:

յան վայրերից մեկում կառուցված նոր սրբավայրում՝ Հոգյաց վանքում: «Այստեղ մինչև օրս էլ պահպում է Տիրամոր պատկերը»¹, -գրում է Մ. Էմինը 1874 թվականին: Դժվար է ասել. դա նույն պատկերն է եղել, որի մասին խոսում է Սովոր Խորենացին, թե ոչ, սակայն կարևորը պատկերի ավանդական գոյությունն է, թերևս, նորոգումներով: Ինչ խոսք, քրիստոնեության սկզբնական շրջանում ստեղծված մի պատկեր է եղել դա, որի հետ կապել են ոչ միայն Աստվածամոր օրհնանքն ու կյանքը, այլև համապատասխան տախտակը համարել են Քրիստոսի խաչափայտի մասը:

Թե՛ Մովսես Խորենացին և թե՛ ներբողի հեղինակները հատուկ տեղ են տվել նախաքրիստոնեական շրջանի պաշտամունքի նկարագրությանն ու կռապաշտության հալածանքին։ Խոսքը Անձևացյաց գավառի հոչակավոր Կանգուար և Ագուավաքար կռատների մասին է։ «Դեք բազումք բնակեալ էին անդ,-ասում է Մովսես Խորենացին,-և պատրէին զմարդիկ տեղոյն, տուեալ յայնմ տեղուջէ գեղս ախտականս առ ի կատարել զպղծութիւնս ախտից, կռանաձայնս դարբնաց ահաւոր հրաշիւք արհաւիրս գործէին. յորս մարդիկ աշխարհին սովորեալք, անդ առ քրային դեգերէին, առեալ ի չաստուածոցն ծրարս թարախածորս ի պատիր ախտիցն...»²։ Ահա այս-տեղ է գալիս Բարդուղիմեոս առաքյալը, հալածում գեերին և այնտեղ թողնում Աստվածամոր հրաշագործ պատկերը, որի գլխավոր հատկություններից մեկը հենց նման ախտերի բուժելն է համարվել։

Այս կապակցությամբ ուշադրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ նշված վայրերում պաշտպելիս է եղել հատկապես Հեթանոս հայության հոչակավոր աստվածուհին՝ Անահիտը, որին և փոխարինում է քրիստոնեական Աստվածամայրը:

Անհարկի չէր լինի մի քանի տան մեջբերմամբ ցույց տալ Մովսես Խորենացու վերոհիշյալ տողերի վերաբարձրությունը ներբողյանի մեջ.

¹ Н. Эмин. Сказание о преставлении Богородицы..., с. 16.

² Մովսես Խորենացի. Մատենագիտութիւնը, էջ 294.

Առ ի համբաւ քարի միոջ,
Յոր էր աղուեսն ամրացեալ յորջ,
Հնդ Անահտա բնակէր տիկնոջ՝
Մարդախոշոշ, կռանգոջ:
Քանզի փայլակն վայր անկեալ,
Ի դարբնաց քրայս արկեալ,
Զդեղն, որ կազմէր ախտիւ խառնեալ,
Յուռութ ուլունս մակարդացեալ...
Զհին վիշապն անդ զբունէր
Եւ կռանին համաձայնէր,
Բախմամբ թընդմանն ահ արկանէր,
Զնոսսա յուշոյ միշտ հարկանէր:
Խսկ արք տեղւոյն զերդ խելագար
Անդ խառնէին դեգերաբար,
Թարախածոր առեալ ծրար
Եւ կոչէին Դարբնաքար...

Ազգագրական առումով ուշագրավ է աղվեսի դիցաբանական կապը Անահիտի հետ, որը չկա համապատասխան զրույցներում և, հավանաբար, գալիս է տեղական բանավոր ավանդություններից: Հետաքրքրական է նաև կախարդական «յուռութ ուլունս»-ի կայծակից և քուրայից ստացված լինելու մասին եղած վկայությունը, թերևս, նորից առնված ժողովրդական բանահյուսությունից:

Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունից» երեսում է, թե ինչպիսի մեծ բախում է եղել հեթանոսության և քրիստոնեության միջև: Այդ պայքարը շատ հաճախ հասել է զինված ընդհարումների՝ հեթանոս քրմերի և քրիստոնեություն տարածողների միջև: Քրմերը Ազաթանգեղոսի մոտ ներկայացվում են որպես դեեր՝ դիվային զարհուրանքով: Ներբողյանում առկա է նաև Ազաթանգեղոսի համապատասխան վկայությունների արձագանքը: Այսպես, նա գրում է. «Եւ ամենայն դեքն ի փախուստ դարձեալ՝ առաջի մարդկանն երկեցան, զօձիս զգլիսով արկեալ և զճակատ հարեալ և զճիչ բարձեալ՝

մեծագոչ լալեօք ասէին, թէ. «Վայ մեզ, վայ մեզ, վայ մեզ, զի յամենայն երկրէ փախստական արար զմեզ Յիսուս որդին Մարեմու, դստերն մարդկան և աստի ևս ի ձեռն կապելոյս և մեռելոյս եհաս մեզ փախստական լինել»¹: Ներբողյանում կարդում ենք.

Եւ զդիցամայրն խորտակեաց,
Հզբոնութիւն քակեալ դիւաց,
Քարանձաւէն յայն հալածեաց
Եւ սրբութեան տեղիք գործեաց:
Իսկ չար զինորքն գունդ առնէին
Հնդ հիւսիսոյ բարձրաւ լերինն,
Վիրգս ի վիմաց յայն հոսէին,
Հնդ այն և ճիչս արձակէին...

Առհասարակ, ներբողյանը յուրատեսակ գովք է քրիստոնեության երբեմնի հաղթանակի, աշխարհին Քրիստոս պարգևող, ախտերը բուժող Աստվածամոր և նոր, առաջաղեմ սովորությների ու գաղափարների՝ ընդդեմ հեթանոսական կռամոլության և աղետավոր սովորությների: Այս առումով՝ թեկուզ և ուշ միջնադարում քրիստոնյա հայրենն անելիքներ ունեին, որովհետեւ ժողովրդի մեջ դեռևս պահպանվում էին հեթանոսության մնացուկները: Դրանք նույնիսկ որոշ աշխուժություն էին ապրում՝ հայ եկեղեցուն, պետությանը և անկախությանը հասած քաղաքական պատուհանների պատճառով: Դրան մեծապես նպաստում էին երկիր թափանցած օտար կրոնն ու դավանանքը, հատկապես մահմեդականությունը, որ հաճախ համեմատվում էր հեթանոսության հետ:

Այս իրադրություններում վերստեղծել քրիստոնեության մղած պայքարի ու տարած հաղթանակի մասին ոգեսորիչ տեսարաններ, զրույցներ, բանաստեղծություններ, նշանակում էր համախմբել ժողովրդին ազգային կրոնի և հայրենասիրական գաղափարների շուրջը:

1 Ազաթանգեղոս. Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 405:

Ներբողյանը, որ ծայրից ծայր հագեցված է այդ ոգով, առավել արժեքավոր է դառնում Հայրենի բնության, կենցաղի ու տեսարանների ինքնաբուխ նկարագրություններով։ Ներսես Մոկացու գրած տողերից ուշագրավ է, օրինակ, այգեգործ շինականի առօրյայից առնված հետեւյալ այլաբանական պատկերը։

Ե՛կ, մերձաւոր, ձմեռն անցեալ,
Ահա այգիս մեր ծաղկեցեալ,
Յատանելոյ ժամն մերձեալ,
Զայն տատրակի աստ հնչեցեալ…

Ստեփանոս Շատախեցու բաժնից էլ հիշենք Հոգյաց վանքի աշխարհագրական տեղ ու դիրքի նկարագրությունը։

Եւ է տեղին յոյժ լեռնափակ
Պատեալ վիմօք երկնադիտակ,
Իսկ մէջ ծոցոյն հարթայատակ
Հոսանահերձ վհաքատակ։
Զի Տիգրիսի մեծի կայլակ,
Որ յԱղենայ քառորդ վտակ,
Յասմամբ խաղայ միշտ համարձակ
Ընդ գոգ հովտին արագ-արագ…

Ներբողում զգալի տեղ ունի առհասարակ մոր գաղափարը։ Աստվածամոր և Քրիստոսի նկարագրի ուշագրավ վերարտադրության նմուշներ են, օրինակ, Ներսես Մոկացու բաժնի այն տողերը, որոնք վերաբերում են Քրիստոսի համբարձմանը՝ և մորից անջատվելուն։ Բանաստեղծը գրում է, երբ Քրիստոսը՝

Կարմրագեստ հնձանահար
Փառօք առ հայր վեր համբառնայր,
Յայնժամ մատեաւ մայրն և ողբայր,
Ժտեալ յորդոյն ամենակար.

«Դու համբառնաս ի փառս անճառ
Եւ զիս թողուս պանդըխտաբար»…

Մոր այս կարոտագին հարցումին Քրիստոսի տված պատասխաններից հիշենք հետեւյալը։

Մի՛ երկնչիր, մայր սրբասնեալ,
Ես գամ առ քեզ կառօք բազմեալ
Եւ ո՛չ թողից զծողդ օրհնեալ
Ի կատարել զիմ խոստացեալ…

Ինչպես երեսում է, անապատական միաբանություններում ևս բորբոքվում էր մայրական սերը և դրսեորում գտնում Աստվածամորն ուղղված տողերի միջոցով։

Ներբողում մեծ տեղ է տրված Քրիստոսի աշակերտների՝ դեպի Աստվածամայրն ունեցած սիրո, հարգանքի, նվիրվածության գովքը։ Դրանք նյութին հավատարիմ մնալու արգասիք լինելուց բացի, նաև միաբանության ներքին համերաշխության, եղբայրների փոխադարձ սիրո, ուսուցչի և աշակերտի սրբացվող փոխհարաբերությունների դրվատանքներ են եղել։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՅՈՒ ԵՐԿԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՆ, ԼԵԶՎԻ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՍԱՍԻՆ

Ներսես Մոկացու գրական ժառանգության մատենագիտությանն ու գնահատմանը նվիրված էջերում փորձեցինք համեմատաբար ամբողջական պատկերացում տալ հեղինակի թողած երկերի քանակային ամբողջության և դրանց գաղափարական բովանդակության մասին։ Այստեղ հարկ ենք համարում առանձնացնել հարցերի մեկ այլ խումբ՝ նվիրված ներսես Մոկացու երկերի գրական ուղղության, նախասիրությունների, լեզվի և արվեստի մի քանի հարցերին։ Ճիշտ է, ինչպես նշել ենք, այս խնդիրները կարող էին յուրովի արծարծվել նաև վերևում՝ յուրաքանչյուր ստեղծագործության մասին խոսք եղած տեղերում, սակայն այդպես մոտենալիս հաճախ ստիպված կլինեինք դիմել կրկնությունների, շեղումների և, ի վերջո, ամփոփ ու կուռ պատկերացում չէինք կարողանա ստեղծել նշված հարցերի մասին։ Բացի այդ, վերջիններիս առաձին քննությունը կօգնի ներսես Մոկացու՝ որպես բանաստեղծի՝ մեր միջնադարյան գրականության մեջ ունեցած տեղն ու դերն առավել որոշակի դարձնելու խնդրին։ Իրենց հերթին, վերջիններս էլ կարող են նպաստել ոչ միայն ներսես Մոկացու, այլև առհասարակ նրա ապրած ժամանակի գրական կյանքը ճիշտ հասկանալու գործին։

1. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՅՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայտնի է, որ մինչև XIII-XIV դարերը հայ միջնադարյան չափածոն ընդգրկման ավելի նեղ սահմաններ ուներ, քան հաջորդ դարերում։ Եթե մինչև այդ բանաստեղծության նյութ

էին դառնում հիմնականում եկեղեցու, հայրենիքի, բնության, մարդասիրության և նման այլ գաղափարների հետ կապված հարցերը, ապա այդ գարերից սկսած դուռ է բացվում սիրո, խնջույքի, երգիծանքի, աշխարհասիրության և համանման ուրիշ թեմաների առջե: Բանաստեղծներն էլ տարբեր վերաբերմունք են ցուցաբերում այդ թեմաների նկատմամբ: Օրինակ, Հովհաննես Երզնկացին, Խաչատուր Կեչառեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Առաքել Սյունեցին, Առաքել Բաղիշեցին, Սիմեոն Ապարանցին և այլք շարունակում են հավատարիմ մնալ հին ավանդներին, մինչդեռ Կոստանդին Երզնկացին, Հովհաննես Թղկուրանցին, Գրիգորիս Աղթամարցին, Հովհասափ Սեբաստացին և ուրիշներ, այդ հավատարմությանը զուգահեռ, մեծ տեղ են տալիս սիրո, խնջույքի երգերին և առհասարակ աշխարհասիրության գաղափարներին: Անշուշտ, նորորակ փոփոխություններ էր ապրում նաև հին ու դասական ավանդույթների գարգացումը, սակայն առավել էականը նոր թեմաների մուտքն էր գրական անդաստան:

Թեմաներից բացի, այդ երեսույթի մեջ նկատելի են նաև այլ կարգի տարբերություններ: Այսպես, օրինակ, հին ավանդներին հետևողների լեզուն հիմնականում գրաբարն էր, երբեմն էլ միջին հայերենը, իսկ մյուսների համար միջին հայերենն էր (հաճախ թուրքական բառապաշարի օգտագործմամբ), երբեմն էլ գրաբարը: Աչքի են ընկնում նաև զգալի տարբերություններ տաղաչափական արվեստում: Հին ավանդներին հարազատ մնացողները շարունակում էին օգտվել դարերի ընթացքում մշակված գրական բոլոր ձևերից, բացառությամբ արևելյան-աշուղական կոչվող արվեստի հնարանքներից, իսկ մյուսները՝ նաև աշուղականից կամ միայն աշուղականից:

Թե ինչո՞վ է պայմանավորված եղել այս ուշագրավ երեսույթը, այսինքն՝ ինչո՞ւ կամ ինչպե՞ս էին բանաստեղծներն այդպիսի տարբեր խմբերի բաժանվում, դեռևս հատուկ քննության առարկա չի դարձել, սակայն չի կարելի դրա հիմքում ընկած չտեսնել միջափայրի, կոնկրետ իրադրությունների թելադրանքը, ինչպես նաև հեղինակների անհատական նախասիրությունների ու գիտելիքների պարագան:

Նկատելի է, որ հատկապես հոգեկոր պաշտոնով կաշկանդված հեղինակների և եկեղեցական ղեկավար գործիչների համար (Հովհաննես Երզնկացի, Խաչատուր Կեչառեցի, Ստեփանոս Օրբելյան, Առաքել Սյունեցի, Առաքել Բաղիշեցի և այլն) որպես կանոն բացառված կամ բացառիկ էին շեղումները՝ գրականության ավանդական-դասական ընթացքից:

Այս տարբերություններով հանդերձ, հայ գրականությունը ներկայանում էր որպես մշակույթի մի ընդհանուր բնագավառ, որի բոլոր ուղղությունները և երանգները կյանքի էին կոչված ժամանակի պահանջներով ու թելադրանքով: Բնականոն պայմաններում, անշուշտ, սպասելի պիտի լիներ գրականության որոշակի ու նպատակալաց աշխարհականացում, կենսասիրության բացառիկ հաղթանակ, սակայն, չմոռանանք, որ խոսքը միջնադարի մասին է և այն էլ հայ իրականության, ուր գնալով ծանրանում էր զարգացման ցածր աստիճանի վրա գտնվող օտարի լուծն ու բռնությունը:

Եկեղեցու, կրոնի, ազգային հին ավանդների, ինչպես նաև գրաբարի, գրական վաղեմի ժանրերի ու արվեստի գերն այդ ժամանակ ուներ նաև մի նոր խորհուրդ՝ օտար բռնության և նրա մշակույթի դեմ առավել ամուլ կանգնելու, ձուլումից փրկվելու ու ժողովրդի գոյատեման պայքարին նաև այդ եղանակով օգնելու խորհուրդը: Ճիշտ է, գրական մյուս ուղղություններն էլ էին ծառայում այդ նպատակներին, սակայն առկա պայմաններում օտար արվեստն ու բառապաշարը, ինչ խոսք, որոշ առումով կարող էին թեկուզ տարերայնորեն խաղալ նաև ոչ դրական գեր:

Եվ միանգամայն բնական էր, որ հայ իրականության մեջ, հակառակ օտարի սաստկացող բռնություններին ու հալածանքներին, համառորեն գոյատեսում էին ազգային դպրոցները, գրչական օջախները, վանական միաբանությունները: Այս առումով ուշագրավ են Մ. Աբեղյանի այն տողերը, ուր նա, խոսելով մեզ հետաքրքրող ժամանակների հայ գրականության և մշակույթի մասին, գրում է. «Ավելի ևս կարենոր է իմանալ մեր կուլտուրայի-լուսավորության ակութների-վանքերի

վիճակը և՝ նյութական, և՝ կուլտուրական կողմից 14-17-րդ դարերում և հետագայում»¹:

Այս ամփոփ բացատրությունից և Ներսես Մոկացու մասին վերելում գրված էջերից արդեն հասկանալի է դառնում, թե ինչու նրա գրական ժառանգության գաղափարկան բովանդակության տարերքն են դառնում եկեղեցու, հայրենիքի և լուսավորության գաղափարները։ Նա պատկանում էր հին ավանդները շարունակող, դրանց զարգացմանը նպաստող բանաստեղծների թվին։ Եվ չնայած նրա ապրած ժամանակաշրջանում ծաղկում էր կենսասիրական գրականությունը՝ նվիրված գարնան ու սիրո, խնջույքի և ուրախության թեմաներին, սակայն Ներսես Մոկացու մոտ դրանց արձագանքը չկա, որովհետև նա չէր պատկանում գրական այդ ուղղությունը զարգացնողների թվին։

Այս երեսույթը, ինչպես նաև Ներսես Մոկացու գրական ժառանգության մյուս առանձնահատկություններն ու արժանիքները ճիշտ ընկալելու նպատակով, այստեղ կկամենայինք խոսել նաև այն հարցի մասին, թե ո՞ւմ է հետևել Ներսես Մոկացին, ովքե՞ր են եղել նրա նախասիրած հեղինակները և ո՞ր աղբյուրները։

Ուշադիր քննությունը պարզում է, որ Ներսես Մոկացու համար ուղեցույց և ներշնչման աղբյուր են Հանդիսացել.

ա) ժողովրդական բանահյուսությունն ու առօրյան,

բ) Աստվածաշունչն ու պարականոն գրականությունը,

գ) Հայ գրականության դասական ներկայացուցիչներ Մովսես Խորենացին, Գրիգոր Նարեկացին և ուրիշներ։

Ինչպես հայտնի է, ժողովրդական բանահյուսությունն իր հին ու նոր հարստությամբ աշխատել է ընդգրկել կյանքի բոլոր բնագավառները՝ համարյա ամբողջապես շրջանցելով և՝ կրոնական, և՝ պետական, և՝ քաղաքական արգելքներն ու միջամտությունները։ Ներսես Մոկացին այդ հարստությունից օգտագել է իր գրական ուղղությանը պատշաճող մոտեցմամբ։ Ժողովրդական բանահյուսության շտեմարանից է առնված,

1 Մ. Աբեղյան. Դայոց հին գրականության պատմություն, Բ, էջ 352։

օրինակ, նրա երկնքի և երկրի վիճաբանությանը նվիրված տաղը։ Ուշագրավ է նաև երուսաղեմի անկման մասին գրված ողբը, որի հիմքում ընկած է եղել «գեղջուկ բառիւ» հորինված մի նախօրինակ։ Վերջին հաշվով, դեպի նույն ակունքներն է տանում Աստվածածնին նվիրված ներբողի մշակումը, մանավանդ իր հայկական հավելումներով։

Ներսես Մոկացու համար հարազատ են եղել նաև ժողովրդական առօրյայի համապատասխան գրվագները։ Այդպիսի ծագում ունեն, օրինակ, Անդրեաս երեցի մասին գրված գանձնու տաղը և, մանավանդ, Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված ներբողը։ Ժողովրդական հին ու նոր ակունքներ՝ ահա Ներսես Մոկացու ներշնչման հիմնական աղբյուրներ։

Այս բնագավառում իր շատ ժամանակակիցներից Ներսես Մոկացին տարբերվում է նրանով, որ ամբողջովին զերծ է մնացել սիրո և ուրախության երգերից, կենցաղային այլ և այլ մոտիվներից։ Սակայն իր մշակած վերոհիշյալ ստեղծագործություններն էլ, անկախ դրանից, խիստ ժամանակակից են եղել՝ կապված հայրենասիրական նոր տրամադրությունների և աշխարհընկալման առաջավոր պատկերացումների հետ։

Ըստ էության, ժողովրդական բանահյուսության հետ է կապվում նաև Աստվածաշունչը, բայց նկատի առնելով այն պարագան, որ մեր իրականության մեջ այդ գիրքը գործել է որպես սրբազն գիրք, ուստի այս աղբյուրին անդրադառնում ենք առանձին։

Աստվածաշունչն անցյալի հայ իրականության մեջ էլ, ինչպես ուրիշ ժողովուրդների մոտ, գաղափարապես արգելակող ուժ լինելուց բացի, միաժամանակ եղել է ստեղծագործական հզոր աղդակ։ Դրանից մեծապես օգտվել են Սահակ Պարթևը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Ֆրիկը և միջնադարյան համարյա բոլոր մյուս հեղինակները։ Ըստ որում, տարբեր գրողներ, տարբեր ժամանակներում տարբեր ձեերով են մոտեցել նրան։ Ոմանք օգտագործել են առանձին տողեր՝ համապատասխան կցորդներով, ոմանք

վերցրել են առանձին մտքեր, թևավոր խոսքեր, գաղափարներ, ոմանք մշակել են որոշ դրվագներ, գրքեր և այլն: Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններում Աստվածաշնչից առնված են միայն առանձին մտքեր ու պատկերներ, որոնք մի կողմից ուժեղացրել են նրա խոսքի լրջությունը միջնադարյան ընթերցողների մոտ, մյուս կողմից՝ առիթ հանդիսացել՝ բանաստեղծին հուզող հարցերի բացահայտմանն ու բարձրացմանը: Այս առումով առաձնապես ուշագրավ է «Մանուկ մտավարժ էր...» քերթվածը, որից պատշաճ օրինակներ բերեցինք վերևում: Աստվածաշնչային արձագանքներ կան նաև Աստվածածնի վերափոխմանը նվիրված ներբողում: Այստեղ մերթ առկայծում են «Ծննդոց» գրքի, մերթ Ավետարանների, մերթ էլ այլ գրքերի մտքերն ու պատկերները: Այդ ներբողը կարևոր է նաև նրանով, որ Աստվածաշնչից անցնում է պարականոն կամ անվավեր կոչված գրականությանը և խարսխված է նրա վրա: Ինչպես հայտնի է, եկեղեցական հայրերի կողմից մերժված ու հալածված գրականության այդ գանձերը (պարականոնները) ևս մեծ դեր են խաղացել միջնադարյան հայ գրականության զարգացման գործում: Առավել ուշագրավն այն է, որ այս ներբողի հիմքում ընկած պարականոնն նյութերի մեջ զգալի տեղ ունի բուն հայկական պարականոնը՝ կապված Հոգյաց վանքի հետ:

Հստ երևույթին, սկզբնապես Ներսես Մոկացին հավատարիմ է մնացել մշակված զրույցի գելթ «Յայսմաւուրք»-ներում (Նաւասարդ Ե) ընդունված տարբերակին, ապա, ժամանակ անց, լսելով իր աշակերտ Ստեփանոս Շատախեցուն, համաձայնել է, որ ներբողը շարունակվի ու լրացվի նաև հայկական պարականոնի ընդգրկումով:

«Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանց...» ստեղծագործության մեջ առանձին արձագանքներ կան երգ երգոցից (գլուխ Ա, Գ) և եզեկիելի մարդարեությունից (գլուխ Ա): Այս առումով ավելի ուշագրավ է «Մանուկ մտավարժ էր...» ներբողը: Ինքը՝ հեղինակը, նշում է, որ այստեղ նկատի ունի Մողոմոն իմաստունի Առակները և նրա իմաստության գիրքը: Կարելի է բերել կոնկրետ փաստեր այդ իրողությունը ցույց

տալու համար: Դրանցից է, օրինակ, «Ընկալարուք զիրատ և մի՛ զարծաթ և զգիտութիւն քան զոսկի ընտիր: Լաւ է իմաստութիւն, քան զականս պատուականս և ամենայն ինչ պատուական չարժէ զնա» (Առակը Մողոմոնի, Բ, 10): Այս խրատի ոգով են շարադրված նշված բանաստեղծության սկզբի մի շարք տները.

Ասաց. «Մի՛ ծախսեր ըգդա
կեփագու ոսկոյ սոփերայ...
Ֆեռեալ ընդ համակ ոսկոյ
դէմ նորա ոչ վայելչանայ:
Գանձք և մեծութիւնք երկրի
բաղդատեալ ոչ արժէ ըգնա...»:

Ավելի պերճախոս է բանաստեղծության սկիզբը, ուր ներսես Մոկացին ասում է.

Մանուկ մտավարժ էի
և հոգոյ բարոյ դիպեցայ...

Դա առնված է Մողոմոնի իմաստության գրքից, որտեղ ուղղակի ասված է. «Մանուկ էի մտավարժ և հոգոյ բարոյ դիպեցայ...» (Իմաստութիւն Սողոմոնի, Բ, 19):

Հոգու և մարմնի հակասության գաղափարն էլ այս բանաստեղծության մեջ, հավանաբար, որպես մասն ընդհանուր տրամադրության ու մտորումների, առնված է նաև Մողոմոնից. «Զի մարմին եղծանելի, ծանրացուցանէ զհոգի, և հակէ հողեղէն յարկս զմիտս բազմահոգս» (Իմաստութիւն Սողոմոնի, Թ, 15):

Ուշագրավն այն է, որ այս բոլոր դեպքերում էլ հեղինակը կարողացել է հին նյութի օգնությամբ ստեղծել նոր և իր ժամանակի ոգուն հարազատ ստեղծագործություններ:

Ասվեց, որ ներսես Մոկացին հետեւել է նաև հայ գրականության անցյալի մեծերին: Այստեղ առաջին հերթին նկատի

ունենք Մովսես Խորենացուն: Դրվատելով իր ժամանակի մեծագործ զորավար Մելիք Հայկազնին, բանաստեղծը դիմում է Տիգրան Երվանդյանի դիմապատկերը գծող պատմահոր օգությանը՝ ստեղծելով այսպիսի տողեր.

Յաղնազար Հայրըն նորա
յորջորջեալ ըզնա սեռական,
Հայկազն անուանէր զնա՝
նմանիլ Հայկազնին Տիգրան,
Որ յունաց յաղթող գտաւ
և սկիւթացոց հիւսիսական,
Որոյ ի դիմի հարաւ
քուրդն մեծ Վիշապ Աժդահան.
Սակայն սընակուչտն եհար
ըզգեղարդն ընդ լերդակողմանն,
Ըզլեարդն և ըզթոք նորա
գեղարդեամբն ի փորոյն եհան...

Առաջին անգամ չափածոյի վերածելով հերոսապատումի այս բեկորը, Ներսես Մոկացին հպարտությամբ է հիշեցնում, թե գովերդվող Տիգրանի մասին՝

Մովսէս քերթողն պատմէ
և գովէ զնա յոյժ զանազան,
Ըզձեւ և զտիպ կերպին,
զբաղդըն մեծ ընդ զորեղութեան...

Այսպես ասելով՝ նա նկատի ուներ պատմահոր հետեյալ տողերը. «Բայց գովեմ զքաջ նահատակն իմ և զնիզակաւորն և զամենելին բոլոր անդամովք համեմատն և ի գեղեցկութիւն հասակի աւարտեալ. քանզի առողիք, ամենայնիւ ըստ իրեարս պատշաճեալ, և ուժով ոչ զոք ունելով իւր զոյգ: Եւ զի՞ երկայնեմ զբանս. քանզի ի լինել մարտին նիզակաւ օրինակ իմն որպէս զջուր հերձեալ զերկաթի ամուր հանդերձըն՝ շամփրէ

զԱժդահակ յընդարձակ տէգ նիզակին և յամփոփել միւսանգամ զձեռնն՝ արտաքս զկէս մասն թոքոցն հանդերձ զինուն ի դուրս բերէ»¹:

Առավել կարեռը, սակայն, ոչ Մովսես Խորենացուն հիշելն է և ոչ էլ նրա տողերի չափաբերումը, այլ այն ներքին ապրումներն ու մտորումները, որոնց չնորհիվ 1620-ական թվականների ազգային հերոսի՝ Մելիք Հայկազնի մեջ ներսես Մոկացին և իր ժամանակակիցները, ներելի ու հասկանալի չափազանցումներով, տեսնում էին Տիգրան Երվանդյանի հերոսական կերպարը ու լոելյայն երազում հայրենի երկրի ազատ և զոր անցյալը: Ահա թե մինչեւ ուշ՝ էր հասնում ճգնազգյաց վանականի հայրենասիրությունը: Եվ այս ոգին էր, որ մարմնավորում էր ազգային գրականության դասական ավանդների հոգեհարազատ զարգացումը:

Ներսես Մոկացու գրական ժառանգությունը Մովսես Խորենացու հետ է կապված նաև այլ թելերով, որոնցից հատուկ ուշադրության է արժանի Աստվածամոր վերափոխմանը նվիրված ներբողը: Ստեփանոս Շատախինցու նախաձեռնությամբ կատարված լրացումը եկավ տեղայնացնելու այդ ներբողը և սերտորեն առնչելու հայ ժողովրդի պատմական անցյալին ու ներկային:

Ներսես Մոկացու համար խոչոր ուսուցիչ է եղել Գրիգոր Նարեկացին: Ինչպես երկում է, վերջինս նրան օրինակ է ծառայել և՝ որպես բանաստեղծ, և՝ որպես վանական: Այս իրողությունն առավել ամբողջական է դառնում, երբ հիշում ենք նրանց ծափալած գործունեությունը նույն Վանա լճի շրջակայքում, որտեղ, ըստ ավանդության, Գրիգոր Նարեկացին տեսել է Աստվածամորն ու Քրիստոսին և ներշնչվել իր որոշ ստեղծագործությունները գրելիս:

Գրիգոր Նարեկացու բարերար շունչն ամենից շատ զգացվում է Ներսես Մոկացու «Մանուկ մտավարժ էի...» գողտրիկ քերթվածում: Դա մի յուրատեսակ խոսք է «ընդ աստուծոյ»՝ հանուն մարդու մեղքերի թողության, մաքրության, անմեղության և փրկության: Այստեղ էլ ծայրից ծայր

¹ Մովսես Խորենացի. Պատմութիւն Յայոց, Տփոլիս, 1913, էջ 82:

իշխում է մեղմ ու համոզիչ աղերսանքը, զղջանքը, ինքնաձաղկումի անխնա և անողոք ոգին: Մի-երկու տեղ, կարծես, բանաստեղծն ուղղակի փոխ է առել նարեկացիական տողեր, մտքեր, որպեսզի դրանցով ավելի քան ուժեղ դարձնի իր խոսքի ներգործող ուժը: Այսպես, օրինակ, Գրիգոր Նարեկացու մոտ կարդում ենք՝ «Շաբթի, բաբթի անուանեցայ»¹, իսկ Ներսես Մոկացու մոտ՝ «Ծաբթի, ուրբի յորջորջմամբ ինքնաշարժ փառամոլեցայ»: Այստեղ էականը, սակայն, նման տեղերը չեն, այլ ընդհանուր ոգին և բանաստեղծական մտածողությունը՝ ներծծված նարեկացիական շնչով ու աշխարհընկալմամբ:

Ներսես Մոկացին Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված իր ներբողի մեջ ևս երբեմն դիմել է Գրիգոր Նարեկացու օգնությանը: Այստեղ ամենացայտուն օրինակը Մեծ անապատի հիմնադիրների միաժամանակյա մահվան նկարագրությունն ու ողբն է՝ շարադրված «Մատեան ողբերգութեան» երկի ամենաընտիր հատվածներից մեկի նմանությամբ: Գրիգոր Նարեկացու մոտ կարդում ենք.

Այն զի ծով է ինձ ծփանաց կենցաղոյս
բերմունք յոյժ նմանագոյն,
Յորում կոհակօք բազմօք անթիւ դիմեցմանց
տատանեալ հոգիս
ի յայամ աշխարհի մարմնոյ շինուածով իբր ի նաւա-
կի...

Քանզի մինչդեռ չուէի ես յանհոգութեան...
Չմեռն յամարանի բքաբեր հողմով ժամանեալ,
Երեքալեանն դիմակցութեամբ ամբոխեաց զհանդար-
տութիւնն:

Ուստի նաւն ի բախմանէ վայրենի ալեացն խորտակե-
ցաւ,
Թեւցն ձեռնարկութիւն քայքայեցաւ,
Կայմն ամբարձման ի կայից իւրոց խլեցաւ,
Առագաստին թուչարան յանկարկատելի ծուէնս պա-
տառեցաւ,

¹ Գրիգոր Նարեկացի. Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 58-59

Շինուածոյն շուք անզարդեցաւ,
Առասանք ձգողականացն խզեցաւ,
Տեսարան գլխոյն դիտակի խոնարհեցաւ,
Ապաւանդակին պարան կտրեցաւ,
Ապաւինութիւն խարսխին լուծաւ,
Լուծք ստուարք ամոլիցն կցորդութեան բաժանեցան,
Սամիք ուղղչացն հետոց գալարեցան,
Լաստ հիմանն հաստարանի ընկղմեցաւ,
Ղեկացն կառուցմունք անդրէն սուզան.
Չուցն յարմարութիւնք պակասեցան,
Ողնափայտին պատսպարան խսկոյն բեկաւ,
Կապարանք զըստին հաստուածոյ յօշոտեցաւ,
Գոգք ամփոփման ծոցոյն կազմածոյ անարգեցան,
Խելք շրթանցն եզերաց խախտեալ ոստեաւ,
Պաղպաջունք բազմականացն անկեալ բարձաւ,
Վանդակապատին վայելչութիւն յատակեցավ,
Գահաւորակին հանգստարանն չփոթեցաւ,
Մածմունք տախտակաշարք ի միաբանութեանց մի-
մեանց անջատեցան,
Հեղոյսք պնդման բեկուացն քարչեցան,
Արգասիք իրին յիշատակարան ողբոց ինձ նմանեցաւ:
Նաւուղիղն հանդէպ նաւին դեգերեալ ողբայ,
Զեռն ի ծնօտի եղեալ արտասուաց գետս իջուցանէ...¹

Ներսես Մոկացին այս հատվածի նմանությամբ ստեղծել է հետևյալ տողերը, որտեղ, Գրիգոր Նարեկացուն հետևելով հանդերձ, կերտել է դրանից տարբերվող և իր ներբողին ներդաշն ու գողտրիկ նկարագրություն.

Ցանկարծ հողմըն ուռուցիկ
փոթորկեաց ըզնաւս առժամայն
Եւ շրջապտոյտ առեալ
տատանէր յալեկոծութեան,

¹ Գրիգոր Նարեկացի. Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 58-59 (բան ին):

Հողմով կուտակեալ կոհակը
ի ներքուստ անտուստ խոռվեցան,
Եւ ծովը հանդարտական
յամբոյխեալ ալիս փոխեցան:
Թըռչարանն առագաստին
ի ծըւէնս պատառեցան,
Եւ կայմն ամբարձման պարզող
ի ծովու խորըս սուզեցան,
Ղեկն և ղեկավարն և թեքն
խառնելեացըն խափանեցան,
Եւ շարքըն տախտակամած
ի միմեանց բաց անջատեցան:
Երկու լծակաց մածմունք
ծընօտիւքըն բաժանեցան,
Եւ լաստն ողնափայտին
առ քեղիքն խարխալեցան:
Ահա այդ մեծ արհաւիրք
աղաղակ և գուժ լալական,
Տըմտութեան ալիք դիեզալ
առ թիկունս մեր կործանեցան...

Մեզ այնպես է թվում, որ Ներսես Մոկացին Սյունյաց Մեծ
անապատի հիմնադիրներին և Աստվածածնի վերափոխման
պատմությանը նվիրված ներբողներն ստեղծելիս էլ ընդհան-
րապես հետեւ է Գրիգոր Նարեկացուն՝ նկատի առնելով նրա
պատմագրական և ներբողական այն գրվածքները, որոնք ձոն-
ված են Մոկաց աշխարհի Ապարանից վանքի հիմնադրմանը,
ինչպես նաև Ս. Խաչի ու Աստվածամոր գրվատանքին՝ կազմե-
լով մի յուրատեսակ ամբողջություն¹:

Եթե այդ գրվածքում Գրիգոր Նարեկացին նկարագրում է
սուրբ մասունքների տեղափոխություն՝ Բյուզանդիայից Մո-
կաց աշխարհ, ապա Ներսես Մոկացու մոտ նկարագրվում է
Աստվածամոր պատկերի տեղափոխությունը՝ դարձյալ դեպի

¹ Գրիգոր Նարեկացի. Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 371-423:

նույն կողմերը: Երկու դեպքում էլ սրբությունների տեղափո-
խության նկարագրությանը հաջորդում են պատշաճ կառու-
ցումների պատկերումն ու գովքը: Եվ եթե Գրիգոր Նարե-
կացին փառաբանում է Վասպուրականի երեք թագավոր-եղ-
բայրներին՝ որպես վանական շինությունների հիմնադիրների,
ապա Ներսես Մոկացու մոտ այդպիսին է Մելիք Հայկազնը:
Զմոռանանք նաև, որ նշան դեպքերն ու դրանք նկարագրող
բանաստեղծները կապվում են աշխարհագրական նույն վայ-
րերի, ուստի և որոշ չափով նույն ավանդույթների հետ:

Այսուհանդերձ, Ներսես Մոկացին տարբերվում է Գրի-
գոր Նարեկացուց այնպես, ինչպես նրանց ժամանակներն էին
տարբերվում միմյանցից: Եթե Գրիգոր Նարեկացու ժամանակ
հայրենի երկիրն ազատագրված էր օտար լծից, և իշխանութ-
յունը գտնվում էր հայ թագավորների ձեռքին, ապա Ներ-
սես Մոկացու ժամանակ այդ անկախությունը վաղուց արդեն
կորսված էր: Դրա համար էլ վերջինիս մոտ հատուկ սիրով
ու կարոտով են ընդգծված պատերազմական և հերոսական
դեպքերը: Եթե Գրիգոր Նարեկացու օրերին ամենուր ծաղ-
կում էին վանական դպրոցներն ու միաբանությունները, և
նա այդ մասին մտահոգություն չէր ցուցաբերում, ապա Ներ-
սես Մոկացու համար գլխավոր նպատակը վերջիններիս հիմ-
նադրումն ու դրվատումն էր: Ուստի և նա չի բավարարվում
շինարարական աշխատանքների ու սրբությունների գովեր-
դությամբ, ինչպես Գրիգոր Նարեկացին: Ներսես Մոկացու
մոտ այդ ամենը միջոցներ են բուն նպատակը փառաբանելու
համար.

Ցնծալ պարտի Հայաստանս
և խայտալ խնճոյս Հոգեկան...
Գրեան վաղընջուց փակած
ընթերցան, ոճով մեկնեցան...

Այսինքն, թող ցնծա Հայաստանը, որովհետև բացվեցին
ուսումնական նոր հաստատություններ, և ուր լքված էին
գրքերը, այնտեղ նորից այդ մոռացված գրքերը ուսումնա-

ոռւթյան և ուսումնասիրության առարկա դարձան: Առհասարակ այդ և հարակից տողերը բացառիկ տեղ են գրավում մեր միջնադարյան բանաստեղծության մեջ՝ որպես ուսման ու լուսավորության զարգացմանը նվիրված դրվագանքներ:

Այսպիսին էր ահա հին ավանդույթների և դասական հեղինակների գործի շարունակությունը հետագա ժամանակներում և, մասնավորապես, Ներսես Մոկացու դրչի տակ:

Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունների վրա առկա է նաև Գրիգոր Տղայի բարերար ազդեցությունը: Երուսաղեմի անկման մասին նրանց գրած պոեմների գրական որոշ առնչությունները, պայմանավորված գուցե և միջնորդաբար «գեղջուկ բառիւ» եղած նախօրինակի օգտագործմամբ, բացահայտում են Գրիգոր Տղայի պոեմի որոշ ազդեցությունը Ներսես Մոկացու Ողբի վրա: Գեթ նույն տաղաչափությունն ու նույն հանգը, որ կա երկուսի մեջ, պիտի որ առնված լինի Գրիգոր Տղայից:

Հստ երեսույթին, Ներսես Մոկացին ծանոթ է եղել նաև Գրիգոր Տղայի քնարական քերթվածներին, մանավանդ, «Յորժամ զիս ինձէն գտայ...» տաղին, որի մասին խոսվեց մենագրության երկրորդ գլխում: Այդ ստեղծագործության հետ է առնչվում Ներսես Մոկացու «Մանուկ մտավարժ էի...» ներբողը: Առկա են՝ նույն հանգը («ա», «այ»), նույն տաղաչափությունը, նույն ոտքն ու երբեմն էլ համանման պատկերները: Օրինակ, Գրիգոր Տղայի մոտ կարդում ենք.

Զսերմն բարոյն որ յիս,

Զայն թռչուն աւդոյն գողացաւ...

Ներսես Մոկացու մոտ, թերեւս, նույն «սերմ»-ն ու «թռչունն» է, որ նույն իմաստով երեւան են գալիս այսպիսի ձևակերպմամբ.

Զայն հունդ պատրաստեալ թռչնոց...

Երկու դեպքում էլ խոսքը հոգեոր առաքինության կորստի մասին է:

Որոնումները մասնակի առնչություններ են բացահայտում նաև մի կողմից՝ Ներսես Մոկացու, մյուս կողմից՝ Խաչատուր Կեչառեցու, Ֆրիկի և այլոց ստեղծագործությունների միջև: Այս բոլոր դեպքերում էլ նա հավատարիմ է իր սկզբունքին, իր ընտրած գրական ուղղությանը. օգտվել անվանի մեծերից և, ուժերի ներածին չափով, ծառայել բուն ազգային բանաստեղծության դասական ավանդների զարգացմանը՝ կերտելով նոր ստեղծագործություններ:

2. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԵՐԿԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ

Դեռևս XII դարի սկզբներից հայ դպրության լեզուն տրոհվում է. գրաբարի կողքին երեան է գալիս ժամանակի խոսակցական լեզուն, որը հաճախ կոչվում է նաև միջին հայերեն: Սկսվելով Վարդան Հայկազնից¹, Ներսես Շնորհալուց², Մխիթար Հերացուց³ և ուրիշներից՝ այն շուտով ընդլայնում է իր սահմաններն ու գրավում իշխող դիրք: Ճիշտ է, գրաբարը մնում է ուժի մեջ և յուրօվի գոյատեսում, սակայն աշխարհաբարը թևակոխում է անգամ եկեղեցական գրականության բնագավառ՝ ի դեմս քարոզների, մաշտոցային ողբերի և նորամույժ այլ նյութերի:

Հետաքրքրական է նկատել, որ հին ավանդներին հարազատ մնացած հեղինակների մի մասը նույնպես գրում է խոսակցական լեզվով: Այդպիսիներից են, օրինակ, Հովհաննես Երգնկացին, Խաչատուր Կեչառեցին, Ֆրիկը և ուրիշներ: Լեզվի առումով վերջիններս չեն տարբերվում իրենց ժամանակակիցներ Կոստանդին Երգնկացուց, Հովհաննես Թղկուրանցուց և նրանց հաջորդներից: Պատկերը մոտավորապես

¹ Ղ. Յովնանյան. Միջնադարեան ազգային տաղաչափութիւն, Վիեննա, 1911, էջ 7-10, նաև՝ «Բազմավակնակ», 1873, էջ 264-271:

² Ներսես Շնորհալի. Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 609-639 (Հանելուկը):

³ Մխիթար Հերացի. Ջերմանց մխիթարութիւն, Վենետիկ, 1832:

ամբողջական կլինի, եթե ավելացնենք, որ նշված հեղինակների մի զգալի մասը (Ձրիկ, Հովհաննես Թլկուրանցի, Գրիգորիս Աղթամարցի և այլք) մեծապես օգտվում են նաև օտար բառ ու բանից, հատկապես թուրքերենից, մինչդեռ մյուսները (օրինակ, Հովհաննես Երզնկացին, Խաչատուր Կեչառեցին, Առաքել Այունեցին և ուրիշներ)` ոչ: Հետագայում լեզվի վիճակն անաղարտության առումով ավելի է խաթարվում: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ Հրապարակ են գալիս նաև օտար տողերով ու տներով բանաստեղծություններ, իսկ հաճախ էլ՝ հայատառ թուրքերեն ստեղծագործություններ: Այս վերջին իրողությունն արդեն ենթադրում էր նաև հայկական ձուլվող զանգվածներ: Պահպանվել ու մեզ է հասել հայատառ թուրքերենով գրված բանաստեղծությունների մի մեծ հարստություն, որոնց մի մասի հայ հեղինակների օտար մականուններն այսօր անհարկի շփոթություններ են առաջացնում:

Մոտավորապես այսպիսին էր գրական լեզվի վիճակը, երբ հրապարակ եկավ Ներսես Մոկացին: Հավատարիմ մնալով գրական հին ավանդներին՝ նա հատկապես հավատարիմ մնաց գրաբարին: Մոկացին չօգտվեց անգամ խոսակցական մաքուր հայերենից: Բացառություն է կազմում միայն «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» բանաստեղծությունը՝ գրված խոսակցական լեզվով: Հստ երևույթին, Ներսես Մոկացին այդ տաղը մշակել է երիտասարդ տարիներին, երբ դեռ անորոշ էր նրա գրական ապագան: Բացի այդ, այստեղ իր որոշակի դերն է խաղացել ժողովրդական բանահյուսությունից օգտվելու հանգամանքը: Այս առումով հետաքրքրական է երուսաղմի անկման ողբը, որ նույնպես «գեղջուկ բառիւ» է հորինված եղել, բայց Ներսես Մոկացին այն վերամշակել ու լրացրել է գրաբարով: Նկատվող հակասությունը պիտի բացարել նրանով, որ վերջինս վերամշակել է 1622 կամ 1623 թվականներին, երբ նա արդեն որոշակի սկզբունք էր մշակել ոչ միայն իր, այլև վանական այն միաբանության համար, որի դեկալարն էր ինքը:

Դեռք է նկատել, սակայն, որ գրաբարի գործածության հարցում Ներսես Մոկացին մենակ չէր: Ժամանակի կրթա-

կան օջախներում աստիճանաբար աշխուժանում էր այդ լեզուն՝ ձգտելով, կարծես, վերադառնալ իր նախկին փառքին: Այս ուշագրավ երեսույթը դեռևս հանգամանորեն քննված չէ: Մ. Աբեղյանը հայոց հին գրականության պարբերացման մեջ «17-19-րդ դարի առաջին երրորդը ներառյալ» դիտում է որպես «նոր գրաբար և աշխարհիկ գրականություններ»-ի զարգացման շրջան՝ «տարբեր հոսանքներով և ազդեցություններով»¹: Նա նույնիսկ հակված է մտածելու, որ այդ երեսույթը բացասական դեր է խաղացել մեր գրականության առաջընթացի գործում: Դա նկատվում է նրա այն տողերից, որտեղ, Նաղաշ Հովնաթանի և նրա նախորդների ստեղծած աշխարհիկ գրականության մասին խոսելիս, գրում է. «Դժբախտաբար այս հին բանաստեղծությունն իր լեզվով, ձևով և ոգով չի շարունակվում մինչև 19-րդ դարը, որովհետև 17-րդ դարում առաջ է գալիս հնի, կրոնա-եկեղեցականի վերածնություն և նոր գրաբար գրականություն»²:

Դեռևս լրիվ չուսումնասիրված այս խրթին հարցին անդրադառնալը մեր ծրագրից դուրս համարելով՝ կարող ենք ասել, որ Ներսես Մոկացին իր գրաբար գրականությամբ միայն կրոնաեկեղեցական գաղափարներին չէր, որ ծառայում էր, այլ ամենից առաջ հայրենիքին, նրա ազատության ու լուսավորության գործին: Վերջին հաշվով, կրոնաեկեղեցական հարցերն էլ նրա գրչի տակ ենթարկվում էին միևնույն նպատակին:

Գրաբարին կառչելն ու կյանքի կոչելն էլ, աշխարհաբարին կամա թե ակամա հակադրվելով հանդերձ, ուներ իր կարեռը դերն ու նշանակությունը: Այդ եղանակով կենդանի էր պահպում անցյալի գրաբար մատենագրության ողջ հարստությունը, մանավանդ որ տպագրական գյուտը մեծացրել էր նրա ընթերցողների շրջանակները:

Գրաբարը բոլորովին տեղ չէր թողնում օտարամոլության և աղավաղումների համար: Այն հազար ու մի թեկերով առնչված էր ժողովրդի պատմության և մշակույթի հնամենի

¹ Մ. Աբեղյան. Հայոց հին գրականության պատմություն, Բ, էջ 570:

² Նույն տեղում, էջ 590:

ավանդների հետ: Ուստի այդ և այլ պատճառներով դրանից լրիվ հրաժարվելը դեռևս վաղաժամ էր, իսկ օգտվելը՝ նաև օգտակար, մանավանդ XVI-XVII դարերում՝ Ներսես Մոկացու օրոք:

Ներսես Մոկացու լեզվի մասին խոսելիս չպիտի մոռանալ մի պարագա: Գրաբարով գրող հին ու նոր հեղինակների մոտ հաճախ հանդիպում ենք խրթին ու ճուռմ շարադրանքի, որն ավելի անհասկանալի է դարձնում նրանց միտքը և մեկուսացնում ընթերցողների լայն շրջանակից: Այդպիսին չէ Ներսես Մոկացու գրաբարը. այն զուսպ է, դիպուկ, համեմատաբար մատչելի: Տեղ-տեղ հանդիպում են նույնիսկ խոսակցական լեզվի տարրեր՝ ավելի ևս հասկանալի դարձնելով այն: Օրինակ, երուսաղեմի ողբում կարդում ենք.

Եւ նա արար, զոր խորհեցաւ
Հնդ մտերիմ զօրականին.
«Պահէք,-ասէ,- զաջոյ դեհին,
Եւ ես պահեմ զմուտ ջրմղին»:
Խաւար կալաւ զամենեսին,
Հանց, որ աստեղքն երևէին.
Պայծառ արևն ի սուգ եմուտ
Առ կորըստեան քրիստոնէին...

Քերենք մի այլ օրինակ Աստվածամորը նվիրված ներքողից, ուր գրաբարյան շարադրանքը բացահայտորեն միտում է դեպի խոսակցական լեզուն.

Այլ միաբան աղօթեցէք,
Անխոռով սիրով յուղարկեցէք,
Խաղաղութեամբ զիս հասուցէք,
Նաւահանգիստըն զիս մուծէք...

Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններում գրաբարյան համեմատաբար անաղարտ մակարդակի հանդիպում ենք «Մանուկ մտավարժ էի...» քերթվածում: Ահա մի օրինակ.

Ես ոչ գործեցի բարի,
նաև ոչ մտօք խորհեցայ.
Եւ սընափառիմ մտօք,
շատ մաքրոց կարծիմ գեղակայ.
Իբր ի յերազի մտօք
շատ բարեաց տէր երկեցայ
Եւ սին պատրանօք պատրեալ,
ի ծածուկ մտօք ճոխացայ...

Մոտավորապես այսպիսին է Ներսես Մոկացու լեզվի ընդհանուր պատկերը:

Զմոռանանք, որ իր հերթին այն ժամանակվա միջին հայերեն կոչված լեզուն էլ դեռևս հարուստ էր գրաբարյան ձևերով, իսկ որոշ հեղինակների որոշ գործերում այնքան էր մոտենում գրաբարին, որ դժվարանում էր դրանց սահմանագատում: Այսպիսի պայմաններում Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունների լեզուն մեծ դժվարություններ չէր հարուցում, այդ պատճառով էլ նրա բանաստեղծությունները սիրվել ու տարածվել են բազմաթիվ ընդօրինակություններով: Օրինակ, Սյունյաց Մեծ անապատին նվիրված ներքողը միայն Մատենադարանում պահպանվում է յոթ ընդօրինակությամբ:

3. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԵՐԿԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ՍԵՌԵՐԸ ԵՎ ԺՎԱՐԵՐԸ

Ներսես Մոկացու գրական ժառանգության ուսումնասիրությունը պահանջում է փոքր-ինչ ավելի ուշադիր լինել գրական սեռերի և ժանրերի (տեսակների) հարցի նկատմամբ:

Գրականագիտության մեջ ընդունված է ճանաչել գրական երեք սեռ՝ ա) էպիկական, բ) քնարական, գ) գրամատիկական:

Գալով Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններին, պետք է ասել, որ այստեղ գործ ունենք նշված բոլոր երեք սեռերի հետ: Օրինակ, էպիկական շնչով են գրված երուսաղեմի անկման ողբը, Աստվածամորը նվիրված ներքողը, քնարական մտավարժ էի...» քերթվածում: Ահա մի օրինակ.

րական՝ «Մանուկ մտավարժ էի...» քերթվածը, Սյունյաց Մեծ անապատի Հիմնադիրների մասին գրված ներբողը, գանձը, նրան կցած տաղը, աղոթքը, դրամատիկական՝ երկնքի և երկրի վիճաբանությունը:

Բնական կլիներ, եթե հենց նման խմբաբաժանմամբ էլ ծանոթանայինք դրանց: Բայց մենք նախընտրում ենք խուսափել դրանից, որովհետև հեղինակային բնութագրություններն այդպիսի բաժանման ժամանակ պետք է շրջանցվեին: Օրինակ, Մոկացին ողբ է կոչել և՝ երուսաղեմի անկման նկարագրությունը, որն էպիկական ստեղծագործություն է, և՝ «Մանուկ մտավարժ էի...» քերթվածը, որը քնարական է: Այնուհետև, նա ներբող է կոչել և՝ Աստվածածնին նվիրված գործը, որն էպիկական է, և՝ Սյունյաց Մեծ անապատի Հիմնադիրներին նվիրված ներբողը, որը քնարական է: Եթե դրանք խմբավորելու լինենք ըստ գրական սեռերի, ապա հեղինակի ճանաչած ողբի կամ ներբողի հասկացությունը կանունավոր է որպիշեալ նշված ողբերից մեկը և ներբողներից մեկը կզետեղվեն առանձին՝ «Էպիկական» խմբում, իսկ մյուս մեկական նմուշները՝ «Քնարական»: Անշուշտ, կարելի է նաև այս եղանակով ծանոթանալ այդ ստեղծագործություններին, բայց նախընտրում ենք հարազատ մնալ հեղինակին և միջնադարյան գրականությանը՝ կատարելով հետեւյալ խմբաբաժանումը, ուր նկատի են առնված ոչ թե գրական սեռերի, այլ գրական ժանրերի առանձնահատկությունները. ներբող (2), ողբ (2), տաղ (2), գանձ (1), աղոթք (1):

Ներբողները սովորաբար ենթադրում են դրվատանք, գովք՝ նվիրված այս կամ այն անձին, դեպքին, իրողությանը: Հեղինակներն այդպիսի գործերում մեծ ոգեստությամբ ու ներշնչանքով դրվատում են դրվատելի արժանիքները՝ նպատակ ունենալով դրանք օրինակ ծառայեցնել ընթերցողների և ունկնդիրների համար:

Հայ իրականության մեջ ներբողի ժանրային բնորոշմանը հանդիպում ենք դեռևս *V* դարում՝ «Գիրք պիտորից»-ում. «Ներբողեան է բան արտադրական եղելոց բարեաց...

բողելի է զգէմս, և զիրս, և զժամանակս, և զտեղիս, և զանքան կենդանիս, և զծառու»¹: Հենց ինքը՝ Մոկսես Խորենացին էլ ստեղծել է հայկական ներբողի անդրանիկ օրինակները²: Հաջորդ դարերում ներբողի զարգացումը նոր ծավալ է ընդունում: Նկատելի է, որ համապատասխան ստեղծագործությունների հին օրինակները շարադրված են արձակ, չնայած՝ տեղ-տեղ տարերայնորեն վեր են ածվում չափածոյի:

Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններից առանձին կարեւորություն ունի Սյունյաց Մեծ անապատի Հիմնադիրներին նվիրված ներբողը: Այստեղ նա մեծ ներշնչանքով է ներբողել ինչպես անապատի հիմնադիրների վարքն ու գործը, այնպես էլ դպրության և լուսավորության դերն ու նշանակությունը: Այս լիարժեք ներբողյանը Մոկացին, ի տարբերություն իր նախորդներից շատերի, գրել է կանոնավոր տաղաչափությամբ ու հետեղական հանգավորումով: Այդ ձեւի մեջ նրա ներբողած պատմական իրողությունը, ըստ ամենայնի, հնչել է որպես բարձրարվեստ ստեղծագործություն:

Գրականագետ էդ. Ջրբաշյանը ներբողի մասին խոսելիս գրում է. «Անտիկ պոեզիայից հետո ներբողի (օդայի) ժանրը նորից մեծ տարածում ստացավ 16-17-րդ դարերում, հատկապես կլասիցիզմի գրականության մեջ», երբ «օդայի նյութը դառնում են ազգային կյանքի կարևոր իրադարձությունները»³: Այս կապակցությամբ անհարկի չէր լինի նշել, որ հեղինակը նկատի չի ունեցել հայ միջնադարյան գրականությունը, որտեղ այդ ժանրը մեծ զարգացում է գտել և՝ *V* դարից, այսինքն՝ «անտիկ պոեզիայից» հետո՝ մինչև *XVI*-*XVII* դարերը, և՝ դրանից հետո: Գալով նրա պարբերության երկրորդ հատվածին, պետք է ասել, որ Ներսես Մոկացու քննվող ներ-

1 Մոկսես Խորենացի. Մատենագրութիւնք, էջ 413:

2 Նույն տեղում, էջ 304-338: Այստեղ առկա է երկու ներբող, որոնցից երկրորդը կոչվում է «ճառ», որովհետև միջնադարում ներբողները երբեմն նաև այդպես էին անվանում: Հենց նոյն «ճառ»-ը (նվիրված Վարդապահ տոմին) Մատենադարանի № 993 ձեռագրում (թերը 558թ) կոչված է «Աերբողեան»: Ներբողների այլ օրինակներ (թարգմանական) տես նաև Մոկսես Խորենացու նշված հատորի 414-444-րդ էջերում:

3 Էդ. Ջրբաշյան. Գրականության տեսություն, Երևան, 1967, էջ 329:

բողյանը, իրոք, պատկանում է նոր շրջանների ներբողներին՝ ամբողջապես ներծծված լինելով «ազգային կյանքի կարևոր իրադարձություններով»: Ի դեմս այս ստեղծագործության՝ ներբողի ժամանականության մեջ զարգանալով բարձրացել էր նոր մակարդակի:

Ներսես Մոկացին ներբողյան է կոչել նաև Աստվածամոր վերափոխման և նրա պատկերի հետ կապված պատմության մշակումը: Զաքետք է մոռանալ, որ նա այստեղ գործ է ածել նաև «վիպասանական» բառը («Ներբողեան վիպասանական...»): Եվ դա ճիշտ է, որովհետեւ այս գործն ամբողջապես չէ, որ կարող է համարվել ներբող: Նրա սկզբի մասը պատմապատճեական զրույցների չափաբերում է, իսկ վերջին մասը՝ ներբողական շարունակություն: Ահա այս հիման վրա է այն կոչված «Ներբողեան վիպասանական...»: Ուստի հարց է՝ Ներսես Մոկացին ինչպե՞ս է կոչած եղել իր գրած 100 տունը, և արդյոք «ներբողեան» բառը հետո չի¹ ավելացված խորագրում, ինչպես որ ավելացված է Աստվածամոր պատկերի Հոգյաց վանքում գտնվելու տեղեկությունը: Հարցը հստակ պատկերացնելու համար վերհիշենք խորագիրն ամբողջությամբ: «Ներբողեան վիպասանական ի փոխումն Աստուծածնի կուսին և յաղագս պատկերին սրբոյ»: Դուրս թողնված մասերը նախնական խորագրում չեն կարող լինել, որովհետեւ այնտեղ համապատասխան հարցերը հետո են գրվել: Անկախ այս ամենից, սակայն, կարող ենք ասել, որ այդ ստեղծագործությունն արդի վիճակով բաղկացած է երկու մասից՝ ա) պատմագրական, բ) ներբողական:

Ուշադիր զննելով փաստերը, տեսնում ենք, որ հին ներբողների մի մասն այդպիսի բարդ կառուցվածք ունի՝ բաղկացած երկու և էլ ավելի մասերից: Այսպես, օրինակ, Մովսես

Խորենացուն է վերագրվում Հոփիսիմյանց կույսերին նվիրված երկու գործ, որոնք հանդես են գալիս որպես մի ամբողջություն: Առաջինը Հոփիսիմյանց մասին եղած զրույցի պատմագրական շարադրանքն է՝ «Պատմութիւն սրբոց Հոփիսիմեանց» խորագրով¹, իսկ երկրորդը համապատասխան ներբողը՝ «Ներբողեան ի հանդէս նոցա հրաշազարդ յօրինուածովը» վերնագրի տակ²:

Համանման կառուցվածք ունի նաև Գրիգոր Նարեկացու Ապարանից խաչին նվիրված գրվածքը: Այն բաղկացած է նույնիսկ հինգ մասից. առաջինը դեպքի պատմությունն է, երկրորդը՝ ներբող՝ նվիրված Ս. Խաչին, երրորդը՝ ներբող՝ նվիրված Աստվածամորը, չորրորդը՝ հեղինակի անունը բացահայտող ծայրակապով մաղթանք, իսկ վերջինը՝ հեղինակի հիշատակարանը³:

Ինչպես երեսում է, Ներսես Մոկացին և նրա աշակերտը, քաջածանոթ լինելով այս փաստերին, իրենց ամբողջացված ստեղծագործությունը խորագրելիս, նպատակահարմար են գտել նրա խորագրում արտահայտել և՝ «ներբողի», և՝ «վիպասանության» գաղափարը:

Ներսես Մոկացու ողբերը ժանրային առումով առանձին մեկնաբանությունների կարիք չունեն: Ասենք միայն, որ, հետեւելով պատմական ողբերին, նա ժողովրդական խոսակցական լեզվով եղած երուսաղեմի պատմությունը վերամշակեց ու լրացրեց՝ ստեղծելով պատմական ողբի մի նոր ու արժեքավոր նմուշ: Նկատելին այստեղ նյութի խտացումն ու ձգձգումներից հեռու մնալն է:

Ներսես Մոկացու մյուս ողբը պատկանում է քնարական ողբերի այն թևին, որտեղ բանաստեղծն իր անձի միջոցով խոսում է բոլորի մասին, մտածում բոլորի համար: Նախորդ հեղինակների մոտ գրական այս տեսակը մաշտոցյան փոքրատող երգերից հասնելով նարեկյան ողբերգության վիթխարի ծավալին՝ հետագայում ձգտել է նմանվել սովորական քերթված-

¹ Մովսես Խորենացի. Մատենագրութիւնք, էջ 296-303:

² Նույն տեղում, էջ 304-325:

³ Գրիգոր Նարեկացի. Մատենագրութիւնք, էջ 372-423:

Ներին: Ներսես Մոկացին նախընտրել է այս վերջին եղանակը՝ ստեղծելով փոքր-ինչ ավելի ընդարձակ, բայց խտացումներով ու զսպվածությամբ աչքի ընկնող մի գողտրիկ և հուզող ստեղծագործություն։

Ընդունված է «տաղ» կոչել Ներսես Մոկացու «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» բանաստեղծությունը։ Դա, չնայած դալիս է միջնադարյան ձեռագրերից, բայց տվյալ դեպքում, մեր կարծիքով, «տաղ» կոչումը կարող է օգտագործվել որոշ պայմանականությամբ։ Առավել հետեղողական լինելիս կարելի է նկատել, որ հայ միջնադարյան բանաստեղծությունների մեջ կա մի խումբ, որին հատուկ է վիճաբանական բնույթը։ Այդպիսի ստեղծագործությունների որոշ նմուշներ՝ նվիրված հոգու և մարմնի, երկնքի և երկրի վիճաբանությանը, տեսանք մեր մենագրության երկրորդ գլխում։ Այստեղ ժանրային առումով հստակ պատկերացում ստեղծելու համար անհրաժեշտ ենք համարում բերել մի-երկու օժանդակ փաստեր և տալ լրացուցիչ բացատրություն։

XI դարում Հովհաննես Սարկավագը գրել է մի մեծարժեք բանաստեղծություն՝ նվիրված ժամանակի հոգեոր գործչի և սարյակ թռչունի գաղափարական վիճաբանությանը¹։ Այստեղ հիմնականում իշխում է երկխոսությունը՝ հեղինակի միջամտություններով։ Կան նաև համապատասխան նշումներ, օրինակ, «Զագն պատասխանէ», «Իրաւացուցանէ վարդապետն...» և այլն։ Պայքարի նյութն էլ հին և նոր հայացքների բախումն է, ուր հաղթում է նոր հայացքների ներկայացուցիչը՝ սարյակ թռչունը։ Ահա հոգեորականության պարտված ներկայացուցիչ խոստովանությունը՝ ասված հեղինակի բերանով։

Ճշմարտիւ զայս խօսեցաւ ըստ պատահմանցըն հանդիպման,

Հզբացատրեալ հոյլը բանից իմաստաբար բարբառելով,

¹ Ա. Գ. Աբրահամյան. Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 319-324։

Որով յաղթեալ մեզ իմաստնոցս և կարծեցեալ բանաստեղծաց,

Լոռութեամբ յանդիմանեալ, ոչ կարօտեալ երկար բանից։

Նման վիճաբանական նշումներ կան նաև մեր միջնադարյան գեղարվեստական արձակում։ Այդպիսիներից են, օրինակ, Վարդան Այգեկցու առակներից «Եկեղեցին ու ջրաղացը», «Եզն ու ձին»։ Առաջինում կարդում ենք. «Եկեղեցին պարծեցաւ ի սրբութիւն իւր և ասաց, թէ՝ ես եմ տաճար Աստուծոյ, և յիս գան քահանայք և ժողովուրդք յաղօթս մատուցանել... և մեղաց թողութիւն լինի։

Յայնժամ գայ ջրաղացն և ասէ... «Բայց դու զիմ երախտիքն մի՛ մոռանար, որ գիշեր ու ցերեկ... կու դատիմ, որ կոյ ուտեն քահանայքն և ժողովուրդքն և ապայ գան առ քեզ...»¹։

Եթե եկեղեցին ամփոփում է հոգեոր իմաստը և պարծենում, ապա մարմնավորի (նյութականի) ներկայացուցիչը հիշեցնում է նրան չմոռանալ և իրեն, որը, ըստ էության, առաջնային է եկեղեցու նկատմամբ։ Կան համանման ուրիշ օրինակներ ևս։ Այդ բոլորի բնորոշն այն է, որ վիճաբանության մեջ են գտնվում երկու հակադիր կողմեր՝ հաճախ հեղինակի միջամտություններով։ Բնութագրական է նաև այն, որ այդպիսի գործերում իշխում են գաղափարական ըմբռնումները, միմյանց են հակադրվում հին ու նոր հայացքները և, նայած հեղինակի պատկերացումներին, հաղթում է այս կամ այն կողմը։ Հատկանշական է նաև, որ նման ստեղծագործություններն այս կամ այն եղանակով ձգտում են դեպի դրամատիկական կառուցվածքը։ Վիճաբանող կողմերը կամ ուղղակի են պատասխանում միմյանց, կամ հեղինակային միջամտությամբ, կամ էլ ուղղակի դերակատարների անունների նշումով։ Ի վերջո, կարեոր է նշել, որ նման ստեղծագործություններին հատուկ է համեմատաբար կուռ սյուժեն, որի շնորհիվ միտքը հետզհետե լարվում է, մինչև որ գործողությունը հաս-

¹ Ա. Մ. Մատուռ. Ժողովածորակ առակաց Վարդանայ, Բ, ՍՊԾ, 1894, էջ 151։

նում է իր տրամաբանական ավարտին: Բնորոշ է և այն, որ նման երկերը ձգտում են մոտենալ «պոեմ» հասկացությանը և երբեմն կարող են որոշ պայմանականությամբ կոչվել դրամատիկական պոեմ:

Այս և այլ առանձնահատկությունների շնորհիվ է, ահա, որ նման չափածո երկերը չեն կարող հավասար իրավունքով դրվել իսկական «տաղ»-երի կողքին:

Ներսես Մոկացու մշակած վիճաբանությունը երկխոսություն է՝ հեղինակի միջամտություններով, իսկ վերջում՝ նրա մասնակցությամբ: Այս եղանակով ստեղծված է դրամատիկական բնույթ ունեցող մեծարվեստ մի գործ, որտեղ վիճում են երկինքն ու երկիրը (գետինը): Նրանց ասելիքները համապատասխանաբար ուղեկցվում են «երկինքն գետնին ասաց» և «գետինն երկնուցն ասաց» հեղինակային միջամտություններով: Թե ինչպիսի աշխույժ երկխոսություն է ստացվել Ներսես Մոկացու այս ստեղծագործության մեջ, կարելի է տեսնել հետեւյալ տներից.

Երկինքն գետնին ասաց.

- Բան ունիմ քան քեզ աւելի
Իմ ցողն ի քենէ կտրեմ,
Քո ծաղկունքն որո՞վ զարդարի:

Գետինն երկնուցն ասաց.

- Աստուծոյ մուննաթն աւելի,
Դու ցողն ի ծովէն կառնուս,
Ծովուն ակն յիսնէ կու լինի.
Զիմ ակն որ ի յիս քաշեմ,
Նա քո ցողն ուստի՞ց կու լինի...

Այս նյութի մշակման ժամանակ էլ Ներսես Մոկացին, իր սովորության համաձայն, ձգտել է զսպվածության՝ խուսափելով ձգձգումից: Համոզվելու համար կարելի է հիշել աշուղ Տալիպի մշակումը, որը, ինչպես տեսանք, ծանրաբեռնված է թեմայի մշակմանը վնասող շեղումներով:

Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններում, ըստ էության, առկա է մեկ «տաղ», որն այդ անվանումին համապատասխանում է և՛ ձեռվ, և՛ բովանդակությամբ, և՛ իր գործնական նշանակությամբ: Խոսքը նրա «գանձ»-ին կցված տաղի մասին է: Այստեղ ևս հեղինակը հարազատ հետեւորդն է իր նախորդների, միայն թե ձգտել է գանձարանային տաղերն ավելի քան մոտեցնել ժողովրդին հուզող կենսական հարցերին:

«Գանձ» կոչվող ժանրը հայ գրականության մենաշնորհն է: Նրա առաջին նմուշներն ստեղծվել են X դարում Գրիգոր Նարեկացու գրչով: Հետագա դարերում է, որ գանձերն սկսում են առատորեն զարգանալ և հանդես գալ առանձին ժողովածուներով («Գանձարան»): Եթե սկզբնական շրջանում գանձարաններն ընդգրկում էին Քրիստոսին, եկեղեցուն, սրբերին, եկեղեցու հայրերին նվիրված ստեղծագործություններ, ապա աստիճանաբար այնտեղ թափանցեցին նաև հայ իրականության մեջ աչքի ընկնող որոշ անձանց նվիրված գանձեր: Ուշագրավ է, որ առանձին հեղինակներ փորձեցին գանձարան ներմուծել նաև ոչ մեծանուն այս կամ այն գործչին: Չնայած այս ձգտումը չիրականացավ, սակայն եղած փորձերն ուշագրավ են իրենց միտումով: Զէ՞ որ այս եղանակով դրվատում էին հայրենիքին ծառայած և հաճախ ժողովրդի համար իրենց կյանքը զոհաբերած պատմական անձնավորությունները:

Նման փորձ է արել նաև Ներսես Մոկացին՝ գանձի նյութ դարձնելով Շահ Աբասի հրոսակների ձեռքով Ագուլիսում նահատակված հայրենասեր Անդրեաս քահանայի ողբերգությունը: Ճիշտ է, այդ գանձը գանձարաններում մուտք չգործեց (գեթ մեզ նման փաստ հայտնի չէ), բայց հավանական է, որ տեղում, այսինքն՝ նախիջևանում և Այունիքում, այն որոշ ժամանակ մուտք գործած լինի եկեղեցական արարողությունների մեջ: Մանավանդ որ, «Յայսմաւուրք»-ներն արդեն հատուկ տեղ էին տվել Անդրեաս քահանայի վարքին:

Տեղին կլիներ նկատել, որ յուրաքանչյուր գանձ, սովորաբար, ունենում է նաև համապատասխան տաղ, հորդորակ, փոխ, մեղեղի: Ներսես Մոկացու գանձն էլ, ինչպես նշվեց, ու-

նի պահանջվող կցորդը՝ տաղը։ Որ նրա ապրած ժամանակներում նման գանձեր էին ստեղծվում, դրա ապացույցն է մի այլ գանձ՝ գրված դարձյալ Ագուլիսի Հետ կապվող մի հանդուցյալի («Խօճայ Խոսրովի») մասին՝ Երեմիա Քյոմուրճյանի կողմից, որն ունի թե՝ «ողբ և տաղ» և թե «փոխ»-եր¹:

Ներսես Մոկացին հայ և ուրիշ ժողովուրդների հնագույն աղոթքների ժանրին արձագանքել է մի փոքրիկ աղոթքով։ Այս ստեղծագործության մասին այստեղ առանձին ասելիք չունենալով՝ բավարպենք վերևում տրված բնութագրականով։

Ժանրային առումով նկատենք մի իրողություն ևս։ Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունների մի մասը, իր էությամբ, հակված է դեպի պոեմի ժանրը։ Այդպիսին է հատկապես Աստվածածնին նվիրված ներքողը, որի համար, սակայն, պարտական ենք նաև Ստեփանոս Շատախիսցուն։ Հիրավի, 400 տուն, այսինքն՝ 1600 տող ունեցող ծավալ, հետզհետե զարգացող գործողություններ և մի շարք գործող անձինք։ Երբ այս տեսանկյունից ենք վերջիշում Աստվածամոր վերափոխման պատմության մանրամասները, նրա պատկերի ստեղծումն ու օրհնաբանությունը, մահը, Բարդուղիմեոս առաքյալի Հնդկաստանից վերադառնալը, Տիրամոր գերեզմանի բացելն ու այն թափուր գտնելը, Տիրամոր պատկերով Հայաստան մեկնելը, գեկրի գեմ պայքարելը, նահատակվելը, ինչպես նաև մյուս առաքյաների առանձին զրույցներն Աստվածամոր հետ, ներբողյանը ներկայանում է որպես կուռ այուժեով ստեղծված մի ընդարձակ պոեմ։ Այս առումով ներքոյանը Առաքել Սյունեցու «Աղամագրքից» և «Դրախտագրքից» հետո կարող է հաջորդ ուշագրավ երևույթը կամ երևույթներից մեկը համարվել մեր միջնադարյան գրականության մեջ։

Դրամատիկական պոեմի միտում ունի Ներսես Մոկացու «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» գործը։ Պոեմի տարրեր կան Երուսաղեմի անկմանը նվիրված ողբում, ինչպես նաև Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին ձոնված ներքում։ Մոկացին, անշուշտ, որոշակի գիտակցություն չի ու-

¹ Յ. Սահակյան. Երեմիա Քյոմուրճյան, Երևան, 1964, էջ 148-160:

նեցել գործող անձանց, նկարագրվող դեպքերի, սյուժեի և նման այլ գործուների զարգացմամբ պոեմի ժանրին մոտենալու հարցի վերաբերյալ, սակայն նրա ընտրած նյութերն ու դրանց մշակման եղանակները տարերայնորեն նրան մոտեցրել են նաև այդ կարևոր երևույթին։

Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունների ժանրային պատկանելիության հարցի քննությունն ինքնաբերաբար մեզ նորից է ստիպում հիշել, որ անցյալի մեծերից նրա համար ընդհանուր ուղեցույց է եղել հատկապես Գրիգոր Նարեկացին։ Զի կարելի չնկատել, որ ժանրային առումով նրանց ստեղծագործությունները մոտենում են նույն խմբին։

Մոտավորապես այսպիսին է Ներսես Մոկացու գրական ժառանգության ընդհանուր պատկերը՝ ժանրային առումով։ Փաստերը ցույց են տալիս, որ նա այստեղ էլ, հավատարիմ մնալով հայ դասական պոեզիայի հին ավանդներին, ձգտել է իր ուժերի սահմաններում պահպանել ու զարգացնել դրանք, որով և օգտակար է եղել իր դարի պահանջներին։

4. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ՍՏԵՂԱՎԱՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՎԵՍՏԸ

Գրական սեռերի և ժանրերի կապակցությամբ Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունների մասին վերևում շարադրված խոսքն օգնում է նաև դրանց արվեստի որոշ հարցերի դյուրմբունմանը։ Առհասարակ հայտնի է, որ քնարական երկերն ավելի շատ են ներծծված արվեստի հուզականության տարրերով, քան՝ էպիկական և դրամատիկական։ Խոսքը, անշուշտ, վերջիններիս այն հատվածների և շեղումների մասին չէ, ուր հեղինակի խառնվածքի կամ նյութի թելադրանքով երևան են գալիս քնարական տրամադրություններ։

Հստ այդմ էլ՝ Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններից, խոսքի արվեստի առումով, առանձնանում են հատկապես Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված ներքում։ «Մանուկ մտավարժ էի...» ողբը։ Որոշ առումով պակաս

արժեքավոր չէ նաև «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» բանաստեղծությունը: Պետք է նկատել, սակայն, որ այս հարցերը քննելիս, չպետք է մոռանալ միջնադարին հատուկ մի կարևոր իրողություն: Խոսքը կրոնական ըմբռնումների, աստվածաշնչային պատկերացումների և միջնադարյան ընկալումների արդյունք պատկեր-համեմատությունների, դարձվածքների, մակդիրների և այլնի մասին է:

Ներսես Մոկացին, ըստ ամենայնի կապված լինելով հին ավանդների գոյատեմանն ու զարգացմանը նպաստող գրական ուղղությանը, բնականաբար, մեծապես օգտվել է նաև վերոհիշյալ հնարանքներից ու միջոցներից: Ավելին. նրա խոսքի արվեստի ուժն ըմբռնելու և ճիշտ մեկնաբանելու բանալին գտնվում է հենց այս իրողության մեջ: Այսպես մոտենալով խնդրին նկատում ենք, որ արվեստի համապատասխան տարրերից զերծ չեն նաև Ներսես Մոկացու էպիկական ստեղծագործությունները: Ուստի այստեղ կբավարարվենք միայն համապատասխան որոշ օրինակների մեջբերմամբ, որն ինքնին գաղափար կտա նաև հեղինակի բանարվեստի մասին առհասարակ:

Ակսենք էպիկական սեռին պատկանող Աստվածածնին նվիրված ներբողից, որտեղ օգտագործված են այնպիսի պատկերներ, որոնց արմատները թաղված են եկեղեցական գրականության ընդերքում: Օրինակ՝

Այս ծաղկազարդ սուրբ գաւազան
ի յարմատոյն բղիսեալ Դաւթեան...

Այստեղ խոսքը Քրիստոսի մասին է, որի ծնունդը ևս նույնքան պատկերավոր ու փոխաբերական հասկացություններով է ներկայացված:

Որք ընկալան զբանն կենաց՝
Մաքուր մօրէն մեր փրկանաց...

Եթե վերևի տողերում Քրիստոսը կոչված է Դավիթյան արմատից ծլարձակած ծաղկազարդ գավազան, ապա վերջին երկտողում նա հիշատակված է «զբանն կենաց» դարձվածքով, այս անգամ՝ սերված մարդկությանը փրկող մաքուր մորից:

Հաճախ նման ըմբռնումներն արտահայտված են լինում բնության այնպիսի ցայտուն ուժերի և երկույթների օգնությամբ, որ ընթերցողը կարող է դժվարանալ դրանց բուն էությունն ըմբռնելու հարցում: Օրինակ, «Մանուկ մտավարժ էի...» ներբողում հեղինակը, ակնարկելով Սողոմոն իմաստունին, ասում է.

Այլ նա՝ ի գիշեր ժամու
ընդ լուսնիւ գոյ ժամանակեա,
Ես՝ որդի եմ տըւնջեան
ի հոգոյն լուսաւորեցայ...

Ներսես Մոկացին այս ձևով Սողոմոնի ապրած նախաքրիստոնեական ժամանակներին, ուր իշխում էին, կրոնական առումով, գիշերն ու լուսինը, հակադրում է քրիստոնեական ժամանակների ցերեկն ու հոգերոյ լույսը:

Հատկապես լույսի և խավարի օգնությամբ մարմնավորված համանման իմաստները մեծ տարածում են գտել մեր միջնադարյան հեղինակների, այդ թվում և Ներսես Մոկացու երկերում: Հիշենք մի ցայտուն օրինակ Սյունյաց Մեծ անպատի հիմնադիրներին նվիրված ներբողից, որտեղ հեղինակը դրվատում է Պողոս վարդապետի ծավալած կրթական աշխատանքները.

Որ ի գիշեր կենցաղոյս
խաւարչուտ և նըսեմական
Ճաճանչ նըշուլից փայլեաց,
և շառաւիղ բանայր նա մարդկան,
Մինչ տիւն լուսաւորի
արուսեկին մեծի ծագման...

Համանման տողերով է Ներսես Մոկացին դրվատում նաև Քրիստոսի գործունեությունը՝ Աստվածածնին նվիրված ներբողում.

Զի որպէս մեծն յաստեղաց
Ճոխ յասպարէզն յարատեեաց,
Սա զերկնային լոյսն տեղեաց
Զմէգ մժութեան ի մէնջ երարձ...

Սակայն սխալ կլիներ հավասարության նշան դնել այս երկու հատվածներում առկա «լույսի» և «խավարի» օգնությամբ դրսեորված մտքերի միջև: Եթե երկրորդում խոսքը գնում է Քրիստոնեության և հեթանոսության մասին, ուր լույսը Քրիստոսն է ու իր ուսմունքը, իսկ մուլթը՝ հեթանոսությունը, ապա Պողոս վարդապետին նվիրված տողերում լույսը և՝ Քրիստոնեական գաղափարի, և՝ գիտական-ուսուցողական լուսավորության մարմնացումն է, իսկ մուլթը՝ տգիտությունը, հոգեորբարքերի ապականությունը: Ինչպես տեսնում ենք, երբեք չի կարելի Ներսես Մոկացու արվեստն ու մտածելակերպը լրիվ ու ճիշտ ըմբռնել, եթե համապատասխան տեղերում շրջանցվեն կրոնաստվածշնչային ընկալումները:

Հիշենք ևս մի օրինակ Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված ներբողից, որտեղ դրվատվում են նույն տարում մեռած չորս գործիչ-հերոսները.

Չորս գետոց նման հոսեալ՝
արբուցին զծարաւ Հայաստան.
Չորից աւետարանչաց նմանեալ՝
առ մեզ յայտնեցան.
Եւ չորս տարերաց նըման՝
ի չորս անկիւնըս համբաւեցան.
Քառադէմ կառաց նման՝
Առիւծ և Եղն ասացան,
Մարդ և Արծւոյ նման
փութապէս առ Տէր սլացան.

Չորս կարգէս քրիստոնէից
ըստ միոյ միոյ ընտրեցան՝
իշխան ընդ Վարդապետ,
Հայրապետն և Առանձնական...

Այստեղ միանգամից խտացված են քրիստոնեության հիմնական չորս սիմվոլների գաղափարներն արտահայտող հնամենի պատկերացումները, որոնց համեմատության միջոցով էլ Ներսես Մոկացին փառաբանում է իր չորս հերոսներին: Այս համեմատության գլխավոր ուժը, սակայն, լոկ համեմատելիների առատության, նպատակասլաց համընկնումների մեջ չէ, այլ ամենից առաջ՝ համեմատության համար հիմք ընդունած հասկացությունների դրսեորած գաղափարների հզորության: Չորս գետերը՝ դրախտի գետերն են, չորս ավետարանիչները՝ Քրիստոսի կենսագիրները, չորս տարբերը՝ բոլոր գոյականների նյութական հիմքը, քառադէմ կառքը՝ Քրիստոսի երկնային գահը: Ահա թե իր ժամանակի ինչ սրբությունների հետ է հեղինակը համեմատել Սյունյաց Մեծ անապատի չորս հիմնադիրներին՝ Մելիք Հայկազնին, Պողոս վարդապետին, Սարգիս Ամբերդցուն և Կիրակոս Տրապիզոնցուն: Առավել ուշագրավն այն է, որ այդ բոլորի կենտրոնում գտնվող դրախտի գաղափարն էլ փոխարինված է Հայոց աշխարհով.

Չորս գետոց նման հոսեալ՝
արբուցին զծարաւ Հայաստան...

Եվ եթե ճիշտ է, որ արվեստի հնարանքները չեն կարող մեկուսացվել հեղինակի հետապնդած գաղափարներից, ապա դրա լավագույն փաստարկներից մեկն էլ հենց այս տողերն են: Եվ եթե ճիշտ է, որ կրոնական հին ըմբռնումների օգտագործմամբ էլ հեղինակները ձգտում էին դրսեորել իրենց հայրենասիրական տրամադրությունները, ապա նաև դրա լավագույն փաստարկներից մեկը նշված տողերն են:

Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունների մեջ զգալի տեղ ունեն նաև կրոնական ըմբռնումներից անկախ ստեղծ-

ված պատկերհամեմատություններն ու արվեստավոր խոսքի այլ հնարանքները: Հիշենք մի օրինակ Այունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված ներբողից, ուր տրվում է հերոսների կրթալուսավորական աշխատանքների գովքը:

Այս երաշտացեալ գետինս
արտասուաց ցողով արբուցան.
Զայս խոպանացեալ երկիրս
արարին բերրի անդաստան,
Հերկեալ խրատով զայդիս,
չարահնար փուշըն խըլեցան...
Նոր գարնանային հողմունք
քաղցրասիդ յայդիս հնչեցան,
Եւ ձայն տատրակաց սրբոց
մընչիւնիւ աստեն լսեցան.
Զմեռն և անձրեք անցին,
խստութիւն ցրտից կակղեցան.
Եւ ծաղիկ զարմանազան:
ի յերկիրս մեր երևեցան:
Իջուրք ի յայդիս, եղբայրք,
և տեսցուք ծառք համանգամայն,
Ծաղկեալ որթ և թուզ և նուշ,
նըռնենիք և մուրտ և շուշան...

Այստեղ նկատելի է հատկապես մակդիրների և փոխարերությունների (մետաֆոր) հմուտ ու առատ օգտագործումը, որոնք ստեղծել են մի գողտրիկ հատված, որը կարող է անդամ առանձին ներկայացվել որպես ավարտուն բանաստեղծություն:

Հարկ ենք համարում ուշադրության ներկայացնել մի վերապահություն. կրոնական պատկեր-համեմատությունների մեջ երբեմն հանդիպում են ոչ կրոնական ըմբռնումներ, իսկ աշխարհիկ ու սովորական պատկեր-համեմատություններում՝ կրոնական: Դա վերաբերում է մեր միջնադարյան

գրականությանն առհասարակ և ներսես Մոկացու ստեղծագործություններին մասնավորապես, որովհետեւ նրա հոգեւոր դաստիարակությունը, հասարակական գործունեությունը, գրական ուղղությունը և այլ հանգամանքներ նպաստել են նրա բանարվեստի հոգեհարազատությանը հին ավանդներին նաև այդ առումով:

Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններում աչքի է ընկնում նաև բաղաձայնույթի (ալիտերացիայի) կիրառումը:

Ալիտերացիան հայ գրականության մեջ հնագույն ավանդներ ունի, նրա կիրառման առաջին փաստերը հանդիպում են դեռևս Մովսես Խորենացու¹ և այլոց մոտ:

Բաղաձայնույթի ավանդներից զգալիորեն օգտվող ներսես Մոկացու ստեղծագործություններն այդ պատճառով ավելի հնչեղ են դարձել: Բերենք մի քանի օրինակ.

Նոր պարու պարապետիս
պարաւորք լինել համաձայն...
(պ և տառերի կրկնություն):

Գրկամբ պարփակեաց զինե,
փայփայեաց, որով փափկացայ...
(փ տառի կրկնություն):

Զմէգ մժութեան ի մէնջ երարձ...
(մ տառի կրկնություն):

Բարկութեան բոցով այրեցայ...
(բ և ց տառերի կրկնություն):

Ինչպես հայտնի է, գրողի խոսքն ավելի նպատակասլաց և ազդու է դառնում, երբ նա տեսանելի ու շոշափելի է դարձնում նկարագրվող իրն ու իրադարձությունը: Այս առումով

1 Մովսես Խորենացի. Մատենագրութիւնք, էջ 580-581: Ահա մի հատված. «...գեղեցկապէս գեղապարեսցէս ընդ երջանիկ պարս պերճացելոցն երգաբանել ի պարեգակն նենարանի...»:

ևս Ներսես Մոկացու բանաստեղծություններում հանդիպում են մեծարժեք հատվածներ: Այդպիսիններից է Գրիգոր Նարեկացու օրինակով տրված նավի խորտակման նկարագրությունը՝ փոխարերական իմաստով, որ տեսանք վերևում: Այստեղ ուշադրություն հրավիրենք այլ օրինակի վրա, ուր հեղինակը նկարագրում է զորավար Մելիք Հայկազնի սպառագեն արտաքինը:

Ընդ մէջ իւր ածեալ սուսեր
զերկսայրին և զթուրն կտրան.
Զվահան պղնձապատ՝
աջողակ ընդ աջոյ կռան՝
Հարթ համակ նկարակերտ,
նպատակ նետից ուժգնական.
Զլախտն յաջոյ ձեռին ունէր
նիշ գունակ ինքնիշխանութեան.
Յահեկին կախեալ կռան՝
կտցաւոր և ինքն զառնիշան.
Հասակըն զրահաւորեալ,
սաղաւարտ պըսակ գագաթան...

Այսպիսի նկարագրությամբ հերոսն ավելի վսեմ տեսք ու ողի է ստանում, և արտաքին հզորությունը խոսում է նաև ներքին կարողությունների ու առաքինությունների մասին: Չմոռանանք նկատել նաև բաղաձայնույթի հմուտ օգտագործումը «Հարթ համակ...» (հ, ն, կ տառերի կրկնություն) և «Յահեկին կախեալ...» (կ տառի կրկնություն) տողերում:
Ներսես Մոկացու բանարվեստը օժտված է նաև հնարանքների այլ տարրերով, բայց բավարարվենք այսքանով և նկատենք, նա առհասարակ հատուկ ճիգ ու ջանք չի թափում իր խոսքը պճնագարդելու համար: Այն, ինչ առկա է նրա բանաստեղծություններում, թվում է բնական շարադրանքի սովորական բաղկացություն: Եվ եթե տեղ-տեղ այն պակաս է թվում, ապա դա պետք է բացատրել գրական տվյալ սեռին հարազատ

մնալու անհրաժեշտությամբ: Հենց այդ պատճառով էլ նրա ներբողներն իրենց բարձր բանարվեստով խիստ որոշակիորեն տարբերվում են նրա պատմագրական- էպիկական ստեղծագործություններից:

* * *

Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններից յոթն ունեն կանոնավոր տաղաչափություն, հանգավորում և տնատում, իսկ մեկը (աղոթք) ազատ բանաստեղծություն է՝ տեղ-տեղ գեղարվեստական արձակի միջամտությամբ:

Նշված բանաստեղծությունների համար օգտագործվել են տաղաչափական հետեւյալ ձևերը.

ա/ յամբ-անապեստյան պարզ ոտքերով ոտանավորով («Հայրենի կարգաւ»)¹ գրվել են «Մանուկ մտավարժ էի...» ողբը, Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին ձոնված ներբողը և երկնքի ու երկրի վիճաբանությունը,

բ/ յամբական երկանդամ 8-վանկանի ոտանավորով² գրվել են երուսաղեմի անկման ողբը և Աստվածածնին նվիրված ներբողը,

գ/ յամբ-անապեստյան միանդամ 5-վանկանի ոտանավորով³ է ստեղծված գանձը,

դ/ ազատ ոիթմիկական պրոզայով⁴ գրվել է նրա աղոթքը:

Անհարկի համարելով քաղվածքների օգնության դիմելը, որով փաստարկած կլինեինք լոկ այն տարրական ճշմարտությունը, թե Ներսես Մոկացու մոտ առկա են նշված տաղաչափական ձևերը, կկամենայինք մի էական նկատառում հայտնել:

Տաղաչափական այդ բոլոր ձևերն էլ առնված են մեր բանաստեղծության հնամենի գանձարանից, ուր դրանք ամենասիրված ու տարածված ձևերն են: Բայց ահա դրանցից մեկին՝

1 Մ. Աբեղյան. Տաղաչափություն, Երևան, 1933, էջ 267:

2 Նույն տեղում, էջ 193:

3 Նույն տեղում, էջ 248:

4 Նույն տեղում, էջ 387:

«Հայրենի կարգաւ»-ին, սպասում էր տխուր ճակատագիր: Դարեր շարունակ այդ սիրված բուն հայկական տաղաչափությունը, հատկապես աշուղական գրականության տարածման շրջանում, աստիճանաբար դուրս մղվեց գրական շրջանակներից՝ ժամանակավորապես գոյատելով լոկ ժողովրդական անգիր բանահյուսության մեջ: Ներսես Մոկացին հայ միջնադարյան այն բանաստեղծներից մեկն է, որի գրչի տակ իր վերջին օրերն էր ապրում Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Տղայի, Հովհաննես Երգնկացու, Խաչատուր Կեչառեցու, Ֆրիկի, ինչպես նաև հայրենների ու կաֆաների ստեղծողների կողմից այնքան սիրված «Հայրենի կարգաւ» տաղաչափությունը:

Ուշագրավն այն է, որ Ներսես Մոկացու մոտ տաղաչափական այդ ձևն օգտագործված է նրա լավագույն ստեղծագործություններում: Եթե «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» գործը գրելիս նա կարող էր այդ հարցում պարտադրված լինել ժողովրդական բանահյուսությունից, «Մանուկ մտավարժ էի...» ներբողում՝ համապատասխան ողբերի ավանդական սովորությունից, ապա Սյունյաց Մեծ անապատին նվիրված ներբողի համար տաղաչափական այդ ձևն ընտրել է ինքը՝ ելնելով նրա սիրված լինելուց ու ազգային լայն ճանաչումից: Ճիշտ է, տաղաչափական ձևերն ինքնին զուրկ են մտքի և հույզի տարրերից, սակայն կոնկրետ ստեղծագործության մեջ դրանք դառնում են բաղադրատարր՝ օգնելով և՛ մտքի, և՛ հույզի ներգործության ուժեղացմանը: Մանավանդ «Հայրենի կարգաւ» տաղաչափությունն անցյալի հայ իրականության մեջ, այդ առումով, վիթխարի դեր է խաղացել՝ սիրո ու հարսանյաց երգերը, պանդխտության ու տիրության ողբերը, խոհական ու խրատական տաղերը հորինելիս:

Ներսես Մոկացու ջանքերը յուրովի ցույց են տալիս, թե ի՞նչ էր նշանակում այդ դարերում պաշտպան կանգնել ազգային ավանդներին, որոնց մի գգալի մասը պահպանվեց կամ վերակենդանացավ հետագա դարերում, իսկ մի մասն էլ, այդ թվում նաև քննվող տաղաչափությունը, անցավ պատմության գիրկը:

Ներսես Մոկացին իր բանաստեղծությունները շարադրելիս համարյա մշտապես կիրառել է հանգեր: Նա այդ հարցում ցուցաբերել է ավելորդ պահպանողականություն, որովհետեւ սիրել է հիմնականում նույնահանգությունը, իսկ երբեմն էլ մի քանի հանգի օգտագործումը՝ երկարաշունչ որոշ ստեղծագործությունների մեջ: Նույն հանգով են գրվել «Մանուկ մտավարժ էի...» ողբը («ա», «այ»), Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնագիրներին նվիրված ներբողը («ան»), «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» բանաստեղծությունը («ի»): Երուսաղեմի անկման ողբը գրել է երկու հանգի օգտագործմամբ, սկզբի մասում՝ «ին», իսկ վերջին մասում՝ «ան»: Աստվածածնին նվիրված ներբողում հանգերի տեսակները մի քիչ ավելի շատ են («ի», «այ», «ան», «ար», «ալ» և այլն): Այս առումով նա մեզ հիշեցնում է XIII-XIV դարերի հեղինակներին և, կարծես, բոլորովին չի նկատել իր օրերում սիրված աշխարհիկ գրականության կենսուրախ մոտիվների հանգարվեստի ճոխությունն ու պեսպիսությունը: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է դառնում, եթե հաշվի ենք առնում նրա գրական ուղղությունն ու նախասիրությունը:

Բանաստեղծությունների տների հարցում ևս Ներսես Մոկացին գտնվում է ավանդական կայուն և մնայուն նվաճումների շրջանակներում: Սիրված տունը նրա բանաստեղծություններում քառատողն է: Երբեմն, սակայն, այդ կարգը խախտվում է, եթե միտքը չի տեղափորվում մի կամ երբեմն էլ երկու տան մեջ՝ պահանջելով անցում դեպի հաջորդ տներն ու տողերը:

Չնայած մենագրության սկզբում խոսել ենք Ներսես Մոկացու վերաբերմունքի մասին՝ դեպի աշուղական գրականությունը, սակայն այստեղ անհրաժեշտ է նորից նշել, որ նրա ստեղծագործությունները բոլորովին զերծ մնացին այդ հոսանքին հատուկ թեմաներից, դրանց մշակման ձևերից, լեզվի առանձնահատկություններից, տաղաչափությունից, տների կառուցման և հանգարման եղանակներից:

Կարելի է ասել, որ Մոկացին և իր նմանները գտնվում էին մի լուռ ու համառ պայքարում՝ հանուն գրական հնամե-

նի և կենսունակ ավանդների: Ինչ խոսք, այդ պայքարի մեջ ընդգրկված ուղղություններից յուրաքանչյուրն ուներ իր առավել ու թերի կողմերը, որոնց քննությունը, սակայն, դեռ կատարված չէ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց պետականության վերջին անկումից հետո երկրի և ժողովրդի վիճակը գնալով վատթարացավ: Օտար բռնատիրությունների անողոք ճնշման, հարստահարման, համարյա անընդմեջ բռնկվող պատերազմների, կոտորածների, ավերմունքների պատճառով նախկին բարգավաճ վիճակը տեղի տվեց քաղաքական ու տնտեսական ծանր կացության: Դրությունն ավելի սոսկալի դարձավ տեսական մասսայական արտագաղթերի ու բռնագաղթի հետևանքով:

Այդուամենայնիվ, մայր երկրում և աշխարհի տարբեր կողմերում ստեղծված գաղթօջախներում համառորեն շարունակվում էր պայքարը հանուն հնամենի և ճոխ հայ մշակութի պահպանման ու զարգացման: Ինչպես պետք էր սպասել, այդ երևույթը մշակույթի տարբեր բնագավառներում տարբեր կերպարանք ուներ: Եթե նախկին դասական դպրոցների փոխարեն երևան էին դալիս համեմատաբար փոքրերն ու առավել համեստները, ապա բանաստեղծությունը, ինչպես նկատվել է մասնագետների կողմից, շարունակում էր զարգանալ՝ ընդունելով իր օրերին ու ժամանակին պատշաճող տեսք: Զիսրանալով դեռևս հանգամանորեն չուսումնասիրված այս խնդրի մեջ՝ կարող ենք ասել, որ գեթ XVII դարի համար այս հարցում տարակարծություններ համարյա թե չկան: Ընդհակառակը, ընդունված է այդ դարից սկսվող կրթալուսավորական և գրական առաջընթացը դիտել որպես նորոգման արտահայտություն: Հստ որում, նաև ընդունված է այդ իրադարձությունները կապել հատկապես Այունյաց Մեծ անապատի հիմնադրման և նրա չնորհիվ ստեղծված նորանոր կենտրոնների գործունեության հետ: Դա մշակութային կյանքի այն խոշոր իրադարձություններից է, որի մասին միշտ էլ բարձր գնահատանքով են խոսել մասնագետները:

Լեռն, Մ. Աբեղյանը և ուրիշներ այդ հարցերին անդրադառնալիս հատուկ ուշադրություն են հրավիրել նշված իրա-

դարձություններում խոշոր դեր կատարած գործիչներից մեկի՝ Ներսես Մոկացու վրա, որի կյանքին և գործունեությանն էլ նվիրված է մեր այս մենագրությունը։ Ճիշտ է, նրա մասին շատերն են խոսել, բայց առաջին անգամ է, որ ըստ ամենայնի քննության առարկա են դարձել Ներսես Մոկացու հետ կապված էական նշանակություն ունեցող բոլոր փաստերն ու վկայությունները մի մենագրության մեջ։ Պարզ է, որ նման գործը պիտի, նախ, ամփոփեր հարցի պատմությունը, ճգործեր և ամբողջացներ հեղինակի կենսագրությունը, որոշ գաղափար տար նրա ապրած ժամանակի, հասարակական գործունեության և գրական ժառանգության ամբողջական ու հավաստի պատկերի մասին։ Այդ հարցերին է, ահա, որ նվիրված է մենագրության առաջին գլուխը։ Խուսափելով կրկնությունից՝ կարող ենք ասել, որ նշան խնդիրները քննված են տպագիր և ձեռագիր հայտնի ու մի շարք էլ նորահայտ բոլոր փաստերի հիման վրա, որոնց շնորհիվ դրանց մասին ստեղծվել է ամբողջական ու համեմատաբար լիարժեք առաջին պատկերացումը։ Հեղինակի կրթական շրջանի և հասարակական գործունեության մասին բավարար տեղեկություններ տալու նպատակով առանձնապես ուշագրություն է հրավիրվել Ամրդոլու վանքի, Սյունյաց Մեծ անապատի և Լիմ անապատի պատմական անցյալի վրա՝ կապված տեղի գործիչների և այդ միաբանությունների խաղացած դերի հետ։ Համախմբվել են փաստեր՝ հատկապես հեղինակի գրական վաստակի ամբողջական պատկերը ճշգրտելու նպատակով։ Քննվել են, մասնավորապես, Ն. Պողարյանի և Ն. Ակինյանի համապատասխան աշխատանքները Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերի հիման վրա, կատարվել են կարեոր լրացումներ և վերանայվել են որոշ թյուրիմացություններ։ Կարծում ենք, որ մասնագետների համար կարող են թարմ հնչել «Վիճաբանութիւն երկնքի և երկրի» խորագրով ստեղծագործության կապակցությամբ գրված էջերը, Անդրեաս երեցին նվիրված գանձի և տաղի մասին տրված տեղեկությունները, ինչպես նաև մի քանի այլ բանաստեղծությունների հետ կապված բանասիրական-աղբյուրագիտական քննությունները։

Մենագրության երկրորդ գլուխն ամբողջապես նվիրելով Ներսես Մոկացու բանաստեղծությունների գաղափարական բովանդակության ներկայացմանը, նախ, հատուկ ուշագրություն ենք դարձրել դրանցից յուրաքանչյուրի հետ կապված փաստագրական ճշգրտումներին, ապա միայն զբաղվել դրանցով՝ հատուկ խմբաբանմամբ։ Առաջին հերթին քննվել են հեղինակի պատմական բովանդակություն ունեցող գործերը, երկրորդ հերթին՝ միջնադարյան մտածողության ողնաշարային հարցի՝ հոգու և մարմնի փոխհարաբերության մասին եղած պատկերացումների արդյունք քերթվածները, ապա, ի վերջո, կրոնառասպեկտական և պատմական հիմք ունեցող մի քերթվածը։ Եթե առաջին խմբի ստեղծագործությունների (հատկապես Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված ներքողի) միջից բարձրանում է Ներսես Մոկացու՝ որպես հայրենիքի և նրա լուսավորության ջերմ պաշտպանի դիմապատկերը, ապա երկրորդ խմբի երկերից (մասնավորապես, հոգու և մարմնի վեճին նվիրված քերթվածից) նա երևում է իր հասարակական մտածողության առաջավոր գծերով և բացառիկ նշանակություն ունեցող բնորոշմամբ՝ երկրի, այսինքն՝ մարմնի առաջնային լինելու հարցում։ Այս խմբի ստեղծագործություններն են, որ դրսեռում են նաև հեղինակի պայքարը՝ սոցիալական անարդարությունների դեմ՝ հանուն մարդկային ազնիվ ու արդար փոխհարաբերությունների։ Երրորդ խմբում քննված միակ ստեղծագործությունն ուշագրավ է մի կողմից հայրենասիրական ապրումների, մյուս կողմից որպես դավանաբանական խնդիրների յուրատեսակ վերարտադրություն։

Մենագրության երրորդ գլխում փորձ է արվել ամփոփ պատկերացում տալու Ներսես Մոկացու երկերի գրական ուղղության, սիրած հեղինակների, ներշնչման աղբյուրների, բանարվեստի, լեզվի, տաղաչափության և հարակից այլ խնդիրների վերաբերյալ։ Փաստարկվել է, որ նա, օգտվելով անցյալի և առօրյայի փաստերից, իր ստեղծագործությունները գրել է հատկապես ժողովրդական բանահյության, Աստվածաշնչի և պարականոն գրականության, ապա հայ դասականներիտական քննությունները։

ըից Մովսես Խորենացու, Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Տղայի և ուրիշների բարերար ներգործությամբ: Ցույց է տրվել, որ Ներսես Մոկացին հետևել է հատկապես անցյալի գրականության հին ավանդներին՝ ձգտելով պահպանել ու զարգացնել դրանք՝ ըստ իր ժամանակի պահանջների և ընկալումների: Հատուկ տեղ է տրված Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններին՝ ըստ գրական սեռերի և ժանրերի քննելու հարցին: Նյութի ծանոթացման համար հաշվի են առնվել նաև միջնադարյան համապատասխան ըմբռնումները՝ ելակետ ունենալով հետևյալ կարգը. ներբող, ողբ, տաղ, գանձ, աղոթք: Անհրաժեշտության դեպքում տրվել են որոշ տեղեկություններ այդ ժանրերի՝ հայ գրականության մեջ ունեցած պատմության վերաբերյալ: Ապա քննվել են հեղինակի խոսքի պատկերավորության և առհասարակ բանարվեստի ու տաղաչափության որոշ հարցեր: Ցույց է տրվել, որ Ներսես Մոկացին ամբողջովին զերծ է մնացել XVI-XVII դարերում այնքան մեծ տարածում գտած արևելյան-աշուղական ձևերից, ինչպես և սիրո ու կենսասիրության մոտիվներով գրված գրականությունից: Նրա լեզուն գրաբարն է, երբեմն թեքված դեպի խոսակցական լեզուն, սակայն բոլորովին զերծ՝ օտարաբանություններից: Տաղաչափական ձևերի, հանգավորման, տների կառուցման և այլ հարցերում Մոկացին հետեղականորեն մնում է անցյալի նվաճումների սահմաններում՝ խուսափելով ժամանակակից նորաձեռնություններից: Ինչ խոսք, նա որպես այդպիսին մենակ չէր. նրանից առաջ և հետո էլ այդ ուղղությունը եղել էր ու կար: Մենագրության մեջ նշվել է, որ այս երեսույթն էլ առհասարակ դեռևս կարոտ է տեսական պարզաբանումների, սակայն, անկախ դրանից, ընդգծված է, որ այն ժամանակվա պայմաններում հայ իրականության մեջ խոշոր դեր է ին խաղում գրական բոլոր ուղղությունները՝ այդ թվում նաև Ներսես Մոկացու որդեգրածն ու զարգացրածը:

Իր ամբողջության մեջ Ներսես Մոկացին բնութագրվում է որպես եկեղեցական եռանդուն գործիչ և շնորհալի բանաստեղծ, որի հասարակական և գրական կյանքի առանցքն են

կազմել հայրենիքի, հավատքի և լուսավորության գաղափարները՝ սերտորեն ձուլվելով միմյանց հետ: Դա իր ժամանակի համար ճիշտ ճանապարհ էր՝ օտար լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի գոյատեսմն ու ապագան ապահովելու առումով:

АЭЛИТА ДОЛУХАНЯН

НЕРСЕС МОКАЦИ
(Жизнь, общественная и литературная
деятельность)

Резюме

После падения последнего армянского царства положение страны и народа постоянно ухудшалось. Из-за беспощадного давления иностранных правителей, преследований, почти постоянно возникающих войн и разрушений прежнее благополучие уступило место тяжелому политическому и экономическому состоянию, которое еще ухудшилось из-за длительной массовой эмиграции и депортации.

Тем не менее, в самой Армении и в армянских поселениях, возникших в самых разных странах, продолжали упорно бороться за сохранение и развитие древней и богатой армянской культуры. Как и следовало ожидать, это явление по-разному проявилось в разных областях культуры. Если взамен старых классических школ стали действовать сравнительно более скромные и маленькие, то поэзия, как это было замечено специалистами, продолжала развиваться, принимая подходящую для своего времени форму. Не углубляясь в эту пока подробно неизученную проблему, можно сказать, что хотя бы для XVII века в этом вопросе почти нет разногласий. Наборот, продвижение в области образования, просвещения и литературы, начавшееся в этом веке, принято считать выражением обновления. К тому же, также принято связывать эти события с основанием Большого Скита Сюника

и с деятельностью созданных благодаря нему все новых центров. Это одно из тех крупных событий культурной жизни, которое всегда высоко оценивалось специалистами.

Обращаясь к этим вопросам, Лео, М. Абегян и другие всегда считали достойным особого внимания большую роль, сыгранную Нерсесом Мокаци (1575-1625), одним из крупных деятелей, связанных с этими событиями, жизни и деятельности которого посвящена данная монография. Конечно, многие писали о нем, но впервые в одной монографии подвергаются детальному изучению все имеющие существенное значение факты и свидетельства о нем. Ясно, что такой труд должен был, во-первых, резюмировать историю вопроса, уточнить и дополнить биографию автора, дать некоторое представление об эпохе, когда он жил, а также полную и достоверную картину его общественной деятельности и литературного наследия. Именно этим вопросам и посвящена первая глава данной монографии.

Во избежание повторов можем сказать, что указанные вопросы изучены на основании всех известных рукописных и печатных, а также ряда новоявленных данных, благодаря которым было создано первое цельное и сравнительно полноценное представление о них. Чтобы дать достаточно сведений о периоде учебы и об общественной деятельности автора, обращено особое внимание на историческое прошлое монастыря Амирдолу, Большого Скита Сюника и Лимского Скита, в связи с местными деятелями и ролью, сыгранной этими конгрегациями. Собраны данные, с целью уточнения полной картины именно литературных достижений автора; проанализированы в частности соответствующие труды Н. Погаряна и Н. Акинян в рукописях Матенадарана, были сделаны важные дополнения и пересмотрены некоторые недоразумения. Думается, что для специалистов свежо

прозвучат страницы, связанные с произведением под названием “Спор между небом и землей”, сведения, приведенные о “гандзе” и “таге”, посвященных Андреасу Ерецу, а также филологически-источниковедческие анализы других стихотворений.

Вторая глава монографии полностью посвящена представлению идеологического содержания стихотворений Нерсеса Мокаци. Прежде всего, особое внимание обращено на уточнения фактов, связанных с каждым из них, и только потом на их классификацию. В первую очередь были рассмотрены стихи исторического содержания автора, во вторую сочинения, являющиеся последствием понятий о взаимосвязи души и тела, этого ключевого вопроса средневекового мышления, и, наконец, одно имеющее религиозно-легендарную и историческую основу произведение. Если сочинения первой группы (особенно панегирик, посвященный основателям Большого Сюникского Скита) представляют нам портрет Нерсеса Мокаци, как горячего патриота и сторонника просвещения, то в произведениях второй группы (особенно в стихах, посвященных спору души и тела) он предстает перед нами прогрессивными чертами своего социального мышления и исключительно важной позицией в вопросе приоритета земли, то есть тела. Именно произведения этой группы показывают и борьбу автора против социальной несправедливости, во имя честных и справедливых человеческих отношений. Единственное сочинение, проанализированное в третьей группе интересно, с одной стороны, патриотическими переживаниями, а с другой как своеобразное воспроизведение доктринальских вопросов.

В третьей главе монографии предпринята попытка дать общее представление о литературном направлении сочинений Нерсеса Мокаци, о его любимых авторах, источниках вдохновения, поэтическом искусстве, языке,

стихосложении и связанных с ними других вопросах. Приведены аргументы в пользу того, что, пользуясь фактами прошлого и настоящего, он свои произведения писал в основном под благотворным влиянием народного творчества, Библии и апокрифической литературы, а также классиков армянской литературы - Мовсеса Хоренаци, Григора Нарекаци, Григора Тга и других. Показано, что Нерсес Мокаци в основном следовал старым литературным традициям, стремясь их сохранить и развить соответственно требованиям и понятиям своего времени. Особое внимание уделено вопросу рода и жанра произведений Нерсеса Мокаци. С целью ознакомления с материалом, учтены также средневековые соответствующие понятия, исходя из следующего порядка: ода, плач, песнопение, праздничная песня, молитва. По необходимости даны некоторые сведения об истории этих жанров в армянской литературе. Затем были изучены красочность слова автора и некоторые общие вопросы поэтического искусства и стихосложения. Показано, что Нерсесу Мокаци были абсолютно чужды столь распространенные в XVI-XVII веках восточно-ашугские формы, как и литература по мотивам любви и радости жизни. Его язык-грабар (классический древнеармянский), но с некоторым разговорным уклоном, однако без каких-либо варваризмов. В формах стихосложения, в рифмовке, в структуре куплетов и других вопросах он последовательно остается верным достижениям прошлого, избегая современных нововведений. Конечно же, он в этом не единственный в своем роде; и до него и после, это направление существовало. В монографии отмечено, что и это явление еще нуждается в теоретическом освещении, но, независимо от этого, подчеркнуто, что в условиях того времени все литературные направления играли огромную роль в армянской действительности, в том числе и взятое на вооружение и развитое Нерсесом Мокаци.

В целом, Нерсес Мокаци характеризуется как энергичный духовный деятель и талантливый поэт, осью общественной и литературной деятельности которого являлись тесно переплетенные друг с другом идеи родины, веры и просвещения. И для того времени это было правильным путем, имевшим целью обеспечить существование и будущее стонавшего под чужим игом армянского народа.

AÉLITA DOLOUKHANIAN

NERSES MOKATSI

(Sa vie, ses activités publiques et son héritage littéraire)

Résumé

Après la chute de la dernière souveraineté arménienne, l'état du pays et du peuple ne cesse d'empirer. Sous la cruelle pression exercée par les seigneurs étrangers, les persécutions, avec les guerres qui se suivent presque sans interruption, les massacres et les ravages, le pays florissant de jadis se retrouve dans une pénible situation politique et économique, qui s'aggrave encore du fait d'une émigration massive et des déportations.

Et néanmoins, dans la mère patrie et les communautés arméniennes créées dans différents pays, on continue obstinément à lutter pour conserver et développer l'antique et riche culture arménienne. Comme on doit s'y attendre, ce phénomène se déroule différemment dans diverses sphères culturelles. Si les anciennes écoles classiques sont remplacées par d'autres, relativement plus petites et plus modestes, la poésie, elle, comme le remarquent les spécialistes, continue à se développer, prenant une forme adéquate à son époque. Sans aller au fond de ce problème encore peu étudié dans ses détails, nous pouvons affirmer que, du moins pour le XVIIe siècle, il n'y a pas divergence d'opinions quant à cette question. Bien au contraire, il est admis qu'à partir de ce siècle le progrès éducationnel et littéraire doit être considéré comme une manifestation de renouveau. Par ailleurs, il est également admis de mettre en relation ces événements avec la fondation du Grand Ermitage du Siunik et les activités des nouveaux centres créés grâce à lui. Cet événement majeur de la vie culturelle a toujours été apprécié à sa juste valeur par les spécialistes.

En se référant à ces questions, Léo, M. Abéghian et bien d'autres ont toujours accordé une attention particulière à l'une des personnalités ayant joué un rôle éminent dans ces événements, Nerses Mokatsi (1575-1625), à la vie et l'œuvre duquel est consacrée la présente monographie. Il est vrai qu'on a souvent parlé de lui, mais c'est la première fois que tous les faits et les témoignages essentiels liés à Nerses Mokatsi sont fondamentalement étudiés dans une monographie.

Il est clair qu'un ouvrage pareil doit tout d'abord résumer l'histoire du problème, préciser et compléter la biographie de l'auteur, donner une certaine notion de son époque, ainsi qu'une vue d'ensemble et digne de foi de ses activités publiques et de son héritage littéraire. C'est précisément à ces questions qu'est consacré le premier chapitre de la monographie. Pour éviter de nous répéter, remarquons que ces problèmes ont été examinés à la lueur de toutes les données manuscrites et imprimées connues, ainsi que d'un certain nombre de faits récemment découverts, qui ont permis d'en donner une notion générale et relativement complète.

Dans le but d'éclairer autant que possible la période de formation et les activités publiques de l'auteur, l'attention s'est concentrée sur le passé historique du monastère d'Amirdolou, du Grand Ermitage du Siunik et de l'Ermitage de Lim, en relation avec les personnalités éminentes de ces lieux et le rôle joué par ces congrégations. Des documents ont été réunis, surtout dans le but de préciser le tableau d'ensemble de l'œuvre littéraire de l'auteur ; les ouvrages correspondants de N. Pogharian et de N. Akinian ont été spécialement étudiés dans les manuscrits du Maténadaran Machtots, en y apportant d'importantes additions et en éclaircissant certains malentendus. Nous croyons que les spécialistes trouveront du nouveau dans les pages consacrées à l'œuvre intitulée *La discussion du Ciel et de la Terre*, les renseignements communiqués sur le *gandz* (chant de fête) et le *tagh* (cantique) dédiés à Andréas Erets, ainsi que l'étude

philologique des sources, effectuée en relation avec une série d'autres poésies.

Le deuxième chapitre de la monographie est entièrement consacré à présenter le contenu idéologique des poésies de Nerses Mokatsi. Tout d'abord, l'objectif a été de préciser les faits relatifs à chacune d'elle et ensuite seulement leur classification. En premier lieu, ce sont les œuvres à contenu historique de l'auteur qui ont été étudiées, puis celles qui sont le résultat des notions ayant trait aux relations de l'âme et du corps, ce problème crucial de la mentalité médiévale. Enfin, une œuvre au fond religieux, légendaire et historique. Si le premier groupe de poésies (surtout l'*Ode* consacrée aux fondateurs du Grand Ermitage du Siunik) nous brosse le portrait de Nerses Mokatsi comme celui d'un chaleureux patriote et partisan de l'instruction, les œuvres du deuxième groupe (surtout celles qui sont consacrées à la polémique de l'âme et du corps) nous révèlent les traits progressistes de sa mentalité sociale et l'importance exceptionnelle de sa prise de position dans cette question, puisqu'il donne la priorité à la terre, c'est-à-dire au corps. C'est ce groupe de poésies qui révèle la lutte livrée par l'auteur contre l'injustice sociale, au nom de relations humaines honnêtes et équitables. L'unique poésie étudiée dans le troisième groupe est intéressante, d'une part, par sa manifestation de sentiments patriotiques et, d'autre part, comme un reflet particulier des problèmes dogmatiques.

Le troisième chapitre de la monographie est une tentative de donner un bref aperçu de l'orientation littéraire, des auteurs préférés, des sources d'inspiration, de l'art poétique, de la langue, de la versification et des autres particularités des œuvres de Nerses Mokatsi, en s'attachant à montrer qu'en utilisant les faits anciens et nouveaux, il a composé ses œuvres surtout sous l'influence bénéfique du folklore, de la Bible et de la littérature apocryphe, ainsi que des classiques de la littérature arménienne, tels Movses Khorénatsi, Grigor Narékatsi, Grigor Tgha et bien d'autres. Il a été démontré que Nerses Mokatsi a suivi en particulier les traditions

anciennes de la littérature du passé, s'attachant à les conserver et à les développer selon les exigences et les notions de son époque. L'attention s'est concentrée à examiner les œuvres de Nerses Mokatsi d'après leur genre, en tenant compte, pour mieux présenter le sujet, des notions médiévales correspondantes, en partant de la succession suivante : ode, lamentation, cantique, chant de fête, prière. En cas nécessité, des données ont été communiquées sur l'histoire de ces genres dans la littérature arménienne. Ensuite, le pittoresque du langage de l'auteur a été étudié, ainsi que certains problèmes de l'art poétique et de la versification. Il est prouvé que Nerses Mokatsi est resté absolument étranger aux formes de l'art des ménestrels orientaux, si populaire aux XVIe-XVIIe siècles, ainsi qu'aux motifs de l'amour et de la joie de vivre dans la littérature. Sa langue est le *grabar* (arménien classique), parfois avec une tendance vers la langue parlée, mais absolument pure de barbarismes. Quant aux formes de la versification, aux rimes, à la structure des couplets, Mokatsi reste là absolument fidèle au passé, évitant les formes à la mode. Evidemment, il n'est pas le seul à rester dans ces limites ; cette tendance a existé avant et après lui aussi. La monographie attire l'attention sur le fait que ce phénomène doit encore être théoriquement éclairci, en notant néanmoins que, dans les conditions de l'époque, toutes les tendances littéraires jouent à l'époque un grand rôle dans la réalité arménienne, y compris celle que Nerses Mokatsi a adoptée et développée.

D'une manière générale, Nerses Mokatsi est présenté comme un homme énergique et un poète de talent, dont la vie publique et l'œuvre littéraire ont pour axe la patrie, la foi, l'éducation, idées étroitement liées entre elles. Pour son époque, c'était la juste voie, ayant pour but de sauvegarder l'existence et d'assurer l'avenir de peuple arménien gémissant sous un joug étranger.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
----------	---

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑԻՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

1. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՈՒԽՈՒՆԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ	13
2. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	20
3. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԱՊՐԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԸ	33
4. ՀՈԳԵՎՈՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ-ԴՊՐՈՑՆԵՐ	40
5. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՄԱԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	56

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՅՈՎ ՍՏԵՂՋԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	73
2. ՀՈԳՈՒ ԵՎ ՄԱՐՄՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄՈՏԻՎՆԵՐՈՎ ԳՐՎԱԾ ՍՏԵՂՋԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	103

**ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԵՐԿԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՆ,
ԼԵԶՎԻ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՄԱՍԻՆ**

1. ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆԸ	149
2. ՆԵՐՆԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԵՐԿԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ	163
3. ՆԵՐՆԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ԵՐԿԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ՍԵՌԵՐԸ ԵՎ ԺԱՆՐԵՐԸ	167
4. ՆԵՐՆԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՎԵՍՏԸ	177
ԱՍՓՈՓՈՒՄ	189
Резюме	195
Résumé	201

ԱԵԼԻՏԱՆ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

ՆԵՐՆԵՍ ՄՈԿԱՑԻ

Էջաղորումը՝ Տ. Սեղրակ քին. Ազնավուրյանի
Սրբագրիչ՝ Սիրանուշ Գրիգորյան

Չափսը՝ 60x84 1/16, ծավալը՝ 13 տպ. մամուլ,
տպաքանակը՝ 300: